

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

SZERZŐI VERSKÖTETEK
A 17. SZÁZADI MAGYAR
KÖLTÉSZETBEN

MARÓTHY SZILVIA

2019

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Maróthy Szilvia

Szerzői verskötetek a 17. századi magyar költészetben

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Lukács István DSc, egyetemi tanár

A magyar barokk doktori program

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Kiss Farkas Gábor, habil. egyetemi docens

A védési bizottság tagjai:

Dr. Bíró Ferenc DSc, professor emeritus, elnök

Dr. Ötvös Péter CSc, egyetemi docens, opponens

Dr. Balázs Péter PhD, egyetemi adjunktus, opponens

Dr. Nagy Levente DSc, habil. egyetemi docens, bizottsági tag

Dr. Bartók István DSc, tudományos tanácsadó, póttag

Dr. Hegedüs Béla PhD, tudományos főmunkatárs, póttag

Dr. Lovas Borbála PhD, egyetemi tanársegéd, titkár

Témavezető: Dr. Horváth Iván DSc, professor emeritus

Budapest, 2019

*„... irtam, az mint tuttam, noha
némely helyen jobbanis tuttam
volna”*

(Zrínyi: Az olvasónak)

*„... minden művészet utolsó
korszaka barokk, amikor
felmutatja, majd megsemmisíti
önnön eszközeit”*

(Borges: Előszó)

Tartalomjegyzék

Bevezető.....	9
Áttekintés.....	9
Előzmények és módszertan.....	11
Reflexív eszközök.....	14
Rendezés és vizualitás.....	15
Motívumok és számszimbolika.....	16
Narratív eszközök.....	17
Verstani eszközök.....	17
1. Magyar irodalmi előzmények.....	19
2. Magyar irodalmi kontextus.....	23
2.1. Izo- és +1-szabály.....	23
2.2. A tipográfiában megnyilvánuló metrikai tagolás.....	24
2.2.1. Zsoltárszövegek tagolása a 16. századig.....	27
Az 51. zsoltár verses fordításainak tipográfiája.....	28
2.2.2. Verssorokra tördelő tipográfia az énekeskönyvekben.....	29
A váradi énekeskönyv.....	30
Az 1569-es debreceni kiadás.....	31
Huszár Gál, 1560–1561-es kiadás.....	31
Az 1593-as bártfai énekeskönyv.....	32
2.2.3. Históriais énekek metrikai tagolása.....	33
2.3. Énekeskönyvek mint szerkesztett verskötetek.....	38
2.4. Prózai kompozíciók.....	41
Bethlen Miklós.....	42
Enyedi György.....	43
3. A vizsgált korpusz.....	45
3.1. Wathay Ferenc: Énekeskönyv.....	49
3.2. Zrínyi Miklós: <i>Syrena</i> -kötet.....	50
3.3. Listius László: Magyar Márs.....	51
3.4. Beniczky Péter: Magyar rithmusok.....	52
3.5. Fráter István: <i>Paraphrasis rhithmica</i>	53
3.6. Gyöngyösi István: Rózsakoszorú.....	55
3.7. Koháry István versfüzérei.....	56
4. Kompozíciós elemek.....	57
4.1. Paratextusok.....	57
4.1.1. Részek és határok.....	58
4.1.2. Retorika és poétika.....	59
4.1.3. „Paraszt versek”.....	60
4.2. Rendezés és vizualitás.....	65
4.2.1. Grafikus határjelölők, kalligráfia, tipográfia.....	65
4.2.2. Képi ábrázolások.....	68
4.3. Motívumok és számszimbolika.....	71
4.3.1. Fűzfák megszólaltatója.....	74
4.3.2. Számszimbolika a <i>Syrena</i> -kötetben.....	78
4.4. Verseken átívelő narratíva.....	79
4.4.1. Életrajzi narratíva: referencialitás és fikció.....	82
4.4.2. Szerelmes, bujdosó és futosó elmék: belső lelki párbeszéd vagy önmegszólító vers?...85	
4.4.2.1. Az önmegszólító verstípus.....	85
4.4.2.2. A hitében megingó lélek.....	86
4.4.2.3. A szerelmes elme.....	90
4.4.3. Valós és képletes börtön Koháry ciklusaiban.....	94

4.4.3.1. Varga–Szigeti vita.....	98
4.4.3.2. Ciklusok.....	101
4.4.3.3. Ciklusok és füzetek táblázata.....	107
4.5. Verstani jellemzők.....	110
5. Kötetszerkezet reprezentációja a hálózati szövegkiadásokban.....	115
5.1. Az elektronikus szövegkiadás fogalma.....	118
5.1.1. Elektronikus.....	118
5.1.2. Szövegkiadás.....	121
5.1.2.1. A kiadás és a szöveg határai.....	121
5.1.2.2. A kiadás komplexitása.....	122
5.2. Text Encoding Initiative.....	123
5.2.1. Alapelvek.....	124
5.2.2. Kiadások.....	125
5.2.3. Egységesítési törekvések.....	125
5.3. A vizsgálat forrásai.....	128
5.4. A magyar anyag áttekintése.....	129
5.4.1. A „bibliográfiából kimaradt tételek”.....	130
5.4.1.1. Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK).....	131
5.4.1.2. Digitális Irodalmi Akadémia.....	132
5.4.2. Kiadványtípusok.....	133
5.4.2.1. Filológiai szempontok.....	133
Szöveggondozó személye.....	134
Magyarázat.....	134
5.4.2.2. Technikai szempontok.....	135
Eleve digitális (born digital).....	137
Digitalizálás és digitális átültetés.....	138
5.5. A magában álló szöveg és a kompozíció.....	139
<i>A critical edition of the poetry of Dafydd ap Gwilym</i>	139
<i>Dante Online (Società Dantesca Italiana)</i>	140
<i>Decameron Web</i>	141
<i>Oregon Petrarch Open Book Project</i>	141
<i>El Cancionero digital de Gómez Manrique (páginas 11–44)</i>	142
<i>Orlando Furioso Hypertext</i>	143
<i>Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás</i>	145
<i>Rimay János verseinek fragmentumi/ifjúkori versgyűjteménye</i>	148
<i>Adriai tengernek syrénája, gróf Zrínyi Miklós</i>	149
Összegzés.....	153
Bibliográfia.....	157

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Maróthy Szilvia

MTMT-azonosító: 10046180

A doktori értekezés címe és alcíme: *Szerzői verskötetek a 17. századi magyar költészetben*

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2019.210

A doktori iskola neve: Irodalomtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: A magyar barokk

A témavezető neve és tudományos fokozata: Horváth Iván, DSc

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2019. szeptember 12.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Bevezető

Áttekintés

Disszertációmban a 17. század magyar költészetének szerzői versköteteit vizsgálom.¹ Azon nem egyházi verskötet kompozíciókat,² melyekben a verseket (vagy a versek többségét) és az egyedi versek fölötti nagyobb egységet ugyanazon személy hozta létre. Amit keresek: milyen eszközökkel hozzák létre a kompozíciók feletti kompozíciót, s mit tekinthetünk verskötet-kompozíciónak a vizsgált korszakban? A disszertációban az irodalomtörténet-írás által kevesebbet tárgyalt Wathay Ferenc és Koháry István költészetével foglalkozom részletesebben.

Az értekezés módszertani bevezetője a szakirodalmi előzmények áttekintésén túl ismerteti a számításba veendő kompozíciós eljárásokat, s érvel azok vizsgálatának jelentősége mellett. Az így körvonalazott kompozíciós eszköztárat mutatom be egy-egy – a kijelölt korpuszhoz kapcsolódó – esettanulmányon keresztül a disszertáció *Negyedik fejezetében*.

A 17. század eszköztára azonban megérthetetlen a 16. századi előzmények nélkül, maga az időbeli szétválasztás is megkérdőjelezhető. Balassi Bálint költészetéhez a disszertációban elemzett verskötet-kompozíciók szinte mindegyike kapcsolódik valamilyen módon – akár szövegszerűen, akár szerkesztettségében.³ Balassi ciklusait ugyanakkor a 17. század gazdag kéziratos és nyomtatott hagyományából ismerjük, illetve ismerték sokan a korszak verselői is, így mintegy kortársként jelenvalók egyes szövegei. A disszertációm célkitűzése a Balassi szerkesztett verskötetének keletkezését (lezárultát vagy annak megszakadását) követő közel egy évszázad költészetének vizsgálata. A korpusz kijelölése tehát részint egy irodalomtörténeti korszakot fed le, részint abból az előfeltételezésből ered, hogy a Balassi-életmű (már filológiai érvekkel igazolt, vagy csak feltételezett) hatása indokolja a különféle, alapvetően 17. századi verskötetek együttes vizsgálatát.

1 A disszertáció elsősorban a barokk irodalmára fókuszál, pontosabban a késő reneszánsz, illetve kora barokk és a késő barokk felölelte irodalomtörténeti korszakokra. Az irodalomtörténeti korszakok jellemzőinek meghatározására, részletes definiálására, az időhatárok meghúzására a disszertáció nem vállalkozik, e tekintetben a magyar irodalomtörténet vonatkozó munkáiból indultam ki. Vö. pl. KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961); KLANICZAY Tibor, „A reneszánsz válsága és a manierizmus”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 4 (1970): 419–450; BÁN Imre, *A barokk*, 3. kiad (Budapest: Gondolat, 1968); ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, *Historia litteraria* 11 (Budapest: Universitas, 2002).

2 A nem egyházi megszorítást a világi jelző helyett használom. E megszorításra elsősorban a zsoltárfordítások miatt volt szükség, melyek nem képezik a disszertáció tárgyát.

3 A téma gazdag szakirodalmának ismertetésétől e bevezetőben eltekintek, azonban az egyes kötetek kapcsán a fontos eredményekre a megfelelő alfejezetekben hivatkozom.

A disszertáció módszertani bevezetőjét ennek okán egy, a szakirodalom álláspontját összefoglaló rövid áttekintés követi Balassi szerkesztett verskötetéről. Az *Első fejezet*ben emellett kitérek Tinódi Lantos Sebestyén és Bogáti Fazakas Miklós műveire is. Noha messze nem beszélhetünk olyan hatástörténetről szövegeikkel kapcsolatban, mint Balassinál, a verskötet szerkesztés 16. századi előzményei közt mindenképp említésre érdemesek.

Az előzményeket összefoglaló fejezetet egy a vizsgálandó verskompozíciók kontextusba ágyazását célzó követi (*Második fejezet*), melyben áttekintő jelleggel verses és prózai művek kötetbe szerkesztésének 16–17. századi gyakorlataival foglalkozom. Részint azzal a céllal, hogy szélesebb merítésben is bemutassam a korszakra jellemző (tartalmi és formai) szerkesztési eljárásokat, részint azon feltételezésből kiindulva, hogy az egyéni verskötetek létrehozási gyakorlatára azok közvetett hatást gyakorolhattak. E fejezetben tekintem át a világi és vallásos (nem egyházi) énekeskönyvek szerkezeti sajátosságait, öndefináló paratextusait is. A prózai alkotások közül pedig a korszak két kompozíciós szempontból kiemelkedő művére térek ki: Enyedi György nagy volumenű prédikációs köteteire, kötetterveire, valamint Bethlen Miklós *Önéletírására*, melyekre az utóbbi évtizedek kutatásai során szintén mint megszerkesztett szövegegyüttesekre kezdtek tekinteni. Hangsúlyozandó, hogy a kontextualizáló fejezet célja az, hogy tipológiai összevetést nyújtson, tehát nem a szerzői verskötetek közvetlen előzményeit tárja fel, megközelítése nem hatástörténeti jellegű.

A disszertáció magját a körülhatárolt korpusz bemutatása és elemzése adja. A *Harmadik fejezet* a kiválasztott verskompozíciókat textológiai szempontból ismerteti röviden, a *Negyedik fejezet* pedig azon kompozíciós eszköztár elemeit mutatja be, melyek a korpuszon megfigyelhetők. A korpusz egyes szerzőkhöz köthető szövegcsoportjai nem arányosan kerültek feldolgozásra. Az irodalomkritika által kevésbé vizsgált szerzői kompozícióknak (elsősorban Wathay és Koháry műveinek) több figyelmet szenteltem, azokat esettanulmányokban részletesebben vizsgáltam.

Az elemzések zöme mindemellett nem születhetett volna meg az elmúlt évtizedekben közölt 17. századi RMKT-sorozat nélkül, melynek filológiai eredményeire a disszertáció nagy mértékben támaszkodik. Ezen filológiai alapkutatások elvégzésére tehát nem törekedtem, ám a már rendelkezésre álló kutatási anyagot minden esetben értékelve, kiegészítésekkel ellátva építettem munkámba. A disszertáció elsődleges célja, hogy a 17. századi költészet egy speciális metszetét – a szerzői verskötet kompozíciókat – véve a szakirodalom által már feltárt jelenségeket összegezze, szintézisbe hozza és összevesse, valamint kiegészítésekkel lássa el. Az így elvont, a korpuszon vizsgált kompozíciós eszköztár elemei (melyeket az alábbi módszertani bevezető invokál) a

következők: paratextusok; szövegelrendezés, kalligráfia és tipográfia; képi ábrázolások; motívumok és számszimbolika; verseken átívelő narratíva; verstani jellemzők.

A régi magyar költészeti hagyományba ágyazottság vizsgálatán kívül természetesen nemzetközi kitekintésre, összehasonlításra is szükség van. A disszertáció nem vállalkozik minden esetben az alkalmazott kompozíciós eszköztár eredetének, előzményeinek feltárására, ez további elmélyült kutatások feladata. Inkább célja a jellemző kompozíciós megoldások feltérképezése, jellegzetességeinek megragadása, s az eszköztár egyes elemeinek bemutatása. Alapvető irodalmi előzményekre a jelen bevezetésben térek ki. Az egyes verskötetek szerkezeti sajátosságaira, irodalmi előzményeire vonatkozóan több esetben már rendelkezünk információkkal, ezekre természetesen utalok a disszertáció megfelelő pontjain.

Nemzetközi, illetve módszertani (digitális filológiai) kitekintés céljával készült az *Ötödik fejezet*, melyben a szöveg és a szövegkompozíció kapcsolatát rögzítő, illetve megjelenítő tudományos elektronikus szövegkiadások megoldásait elemzem. A kisebb önálló egységek és a kötetegész viszonyát mind a szöveg kódolásában, mind annak megjelenítésében többféleképpen lehet meghatározni. A vizsgálat tehát egyszerre foglalkozik a (zömmel verses) kötetek kompozíciójával magával, és azon kutatói döntésekkel, melyek által a kötetkompozíciót a kritikai kiadás készítői rekonstruálják. A kitekintés csak elektronikus, elsősorban hálózati forrásokra koncentrál, ennek oka a médiumváltással érkező paradigmaváltás, mely a szövegek sok szempontú feldolgozását, a szöveg pluralitásának és multiplicitásának megmutatását teszik lehetővé a hagyományos papír kiadásokkal szemben. A kötetek elektronikus kiadásainak elemzését a tudományos elektronikus szövegkiadás terminológiai, technikai és szövegkritikai szempontú megközelítése előzi meg. Erre éppen az említett paradigmaváltás miatt van szükség, hiszen a kiadások mögött rejlő elméleti és technikai megfontolások megismerése nélkül a fejezet végkövetkeztetései megalapozatlanok lennének. A technikai és terminológiai kitérőt ezen felül a területtel foglalkozó tudományos összefoglaló munkák csekély és kevésbé reflexív volta indokolja.

Előzmények és módszertan

A vers önmagában kompozíció. A versciklus olyan kompozíció, melynek alapvető egységei a verskompozíciók. A verskötet pedig olyan szerkesztett egység, mely egy vagy több vers és/vagy versciklus kompozíciót tartalmazhat. Mind a ciklus, mind a kötet tartalmazhat ezen túl prózai elemeket, melyek jellemzően paratextuális jellegűek, tehát adott kompozícióra vonatkozó metaszo-

veggként működnek.⁴ Míg a ciklusra a cím, argumentum jellegű paratextusok jellemzőek, a kötet ennél gazdagabb, összetettebb paratextuális arzenállal rendelkezik, mely gyakran a kötet egészére vonatkozó metaszőveggént funkcionál (ilyen például az előszó). A disszertációban e fogalmi keret szerint közelíték a szerkesztett versgyűjteményekhez, ám meg kell jegyezni, hogy a szóhasználatot tekintve ettől eltérő értelmezések is jelen vannak a szakirodalomban, Koháry István „egybefűzött” kötetei, ciklusai pedig még e fogalmi keretben is nehezen szétválaszthatók.

Zemplényi Ferenc az európai irodalom szerkesztett versköteteivel foglalkozó egyik első tanulmányában így fogalmaz: „Amit mondandó lennék, nem annyira kiérlelt összefoglalás, mint inkább prolegomenák egy nagyobb tanulmányhoz; ugyanis a szerkesztett verskötet, a versciklus – a kettő között én nem tennék különbséget – megjelenése és útja az európai költészetben igen szerteágazó és bonyolult dolog ...”⁵ Csanda Sándor pedig a ciklus fogalmával való óvatos bánásmódra hívja fel a figyelmet, annak szorosabb és tágabb értelmét definiálva. Balassi esetében azt állítja, költeményeiben valójában csak a lazább, tematikus kapcsolódás alapján állapíthatott meg a kritika csoportokat, „ciklusokat”, ám ezek sem feltétlenül következtetések.⁶ Zemplényi idézett tanulmányában arra is felhívja a figyelmet, hogy a versgyűjtemények együttes elemzése nemcsak azok széttartó, sokféle volta miatt igen bonyolult, hanem azért is, mert a korban rendelkezésre álló retorikai-poétikai művek nem szentelnek külön figyelmet a ciklusok, gyűjtemények megkomponálásának.⁷ Tanulmányában műfajok szerinti, illetve kronológiai rendezésű gyűjteményekre hoz példákat, melyekről tudható, hogy a szerzők által, vagy felügyeletük alatt kerültek egy kódexbe a versek.⁸

A szerzői verskötet különlegességét az adja, hogy a költő akár egy előre meghatározott terv szerint alkotja meg verseit, akár meglévő verseit újrarendezve és -szerkesztve, kiegészítve hoz létre több szövegből álló kompozíciót, mindenképpen egyéni költői teljesítményét helyezi a kö-

4 Nem a Genette-i értelemben vett metatextualitásként használom a metaszőveg fogalmát: Genette azt a kommentárok, magyarázatok típusára alkalmazta. A paratextusok olyan értelemben metaszővegei a szövegnek, ahogyan a metaadatok az adatoknak, tehát szövegről szóló szövegekként értendők.

5 ZEMPLÉNYI Ferenc, „A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103, 5–6 (1999): 626–634, 626.

6 CSANDA Sándor, „Balassi vers-, strófa-, képszerkezetei és ciklusai”, *Irodalmi Szemle*, 4 (1973): 323–334, 331–332.

7 Az általam áttekintett retorikai-poétikai összefoglaló munkákban sem találtam erre utalást. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVII. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971); KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó : Universitas Kiadó, 1998).

8 „Ilyen típusú, műfajok szerinti bontású és kronológiai elrendezésű gyűjtemény a késő középkorban is előfordul. Ilyenek Charles d'Orléans vagy Oswald von Wolkenstein kötetei is. ... Mindkét főrangú költő maga másolta, illetve másoltatta verseit, saját felügyelete alatt, a maga által elképzelt rendben gyűjtött, díszes kódexbe.” ZEMPLÉNYI, „A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban”, 16–17.

zép pontba. Ez mind az individualizmus jelenlétét, mind a szerzőfogalom valamelyes kifejelettségét igényli. Az önreprezentáció működése kétféleképpen tematizálható: egyrészt a társadalmi és kulturális közeg felől, melybe a mű ágyazódik, s melyre reflektálni kényszerül. Az alapvetően időmúlatására szolgáló költészet mint (legalábbis egy verskötet megalkotásának idejére) fő tevékenység a kor társadalmi-kulturális közegében nem értelmezhető. Előszók, kolofonok és más paratextusok sora magyarázza el, milyen körülmények szorították rá az egyes szerzőket mégis saját kötetük, verseik megalkotására, tehát az ilyen jellegű tett magyarázatot igényel, ha mégoly topikusat is.⁹

Az önreprezentáció megfigyelhető másrészt abban, ahogy a verskötetben az én, illetve az énnel kapcsolatos események (szerelem, rabság, hitbeli megingás, vitézi helytállás) megjelenítődnek. A vizsgált verskötetek többségét életrajzi narratíva szövi át: a szövegben konstruált énkép, az én külső és belső tulajdonságainak leírása, viszonya más egyénekhez és a közösséghez, a körülvevő környezet (fizikai és lelki) hatása az elbeszélőre fontos elemei a verseknek. Az elmúlt évtizedekben népszerűvé vált önreprezentáció, valamint a self-fashioning megközelítés a hazai irodalomkritikát is elérve, elsősorban Michel Foucault, Philippe Lejeune és Stephen Greenblatt hatására több kora újkori szerző verses és prózai szerkesztett kötetét helyezte új értelmezési keretbe.¹⁰ A verses és a prózai szövegegyüttesekben számos hasonlóságot mutatnak az én bemutatására és megmutatására irányuló autobiografikus törekvésekben, valamint a saját szövegek újraírása és rendezése terén (a párhuzamosság kedvéért: az autotextologikus törekvésekben). Épp ezért kerülnek említésre a disszertáció kontextualizáló fejezetében Enyedi György és Bethlen Miklós művei, ezek újabb értelmezési kísérletei.

A szövegek összetartozását, közös értelmezési keretét a versgyűjteményben különféle eszközökkel alkotják meg a szerzők. Ezek részint magában a versszövegekben, részint a szöveget

9 A disszertáció bevezetője lévén összefoglaló jellegű, a vonatkozó szakirodalom részletes tárgyalását az egyes fejezetek tartalmazzák. E helyt legyen elég Zemplényién kívül egy munkát említeni a frissebbek közül, mely egészében a szórakoztató, mulattató és a kifejezetten szerelmes és erotikus tematikájú műveket intenciójuk felől vizsgálja. CZINTOS Emese, *Példától az olvasmányig: A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában*, Irodalomtörténeti füzetek 179 (Budapest: reciti, 2017), <http://reciti.hu/2018/4511>. Czintos könyve jól példázza, mennyire szövevényes és megoldatlan, preconcenpciókkal teljes a szórakoztató, ill. általában véve a szépirodalomhoz fűződő viszonyunk. Lásd erről MARÓTHY Szilvia, „Czintos Emese: Példától az olvasmányig. A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában (Recenzió)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 6 (2018): 809–811.

10 Lásd pl. Nagy önéletrajz-szakirodalom áttekintését, Drosztmér Wathay *Énekeskönyvének értelmezését*, vagy legutóbb Hajzer-Módlí Koháry portréját. NAGY Levente, „Az emlékirat-irodalom: 1704: Bethlen Miklós Önéletírása”, in *A magyar irodalom története, hálózati kiadás*, szerk. SZEGEDI-MASZÁK Mihály és HORVÁTH Iván, 2009, <https://irodalom.oszk.hu/villanyспенot/#!/fejezetek/wv0Y5BUoR2CmST6tdZvUuQ>; Ágnes DROSZTMÉR, „Self-Fashioning in the Song Book of Ferenc Wathay: Ideas and Ideals of Private Life and Authorship”, *Annual of Medieval Studies at the CEU*, 14 (2008): 23–45; HAJZER-MÓDLI Éva, „Szerepek és imázsépítés: Koháry István, egy XVII. századi főúr társadalmi reprezentációs szerepe és politikai gondolkodásmódja. Doktori disszertáció” (ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2019).

kísérő textuális és vizuális elemekben, részint pedig a médiumhoz köthető sajátosságokban kerülnek kifejezésre. Az alábbiakban röviden ismertetem azokat az eszközöket, melyek véleményem szerint a vizsgált korpuszon megfigyelhetők, megvalósulásaik pedig típusokba sorolhatók.

Reflexív eszközök

A reflexív eszközök alatt a paratextusokat, tehát a szöveget körülvevő, arra referáló szövegelemeket, valamint a szöveg részét képező, ám magára a szövegre valamiképpen reflektáló elemeket értem. Paratextuális elem például a cím, argumentum, kolofon, s egyéb nyitó és záró strófák/versek, az előszavak és dedikációk. Utóbbi, hosszabb prózai egységek a versgyűjtemény egészéről tesznek állításokat, mely által azt szerkesztett egészként adják az olvasó kezébe, s egyúttal kontextualizálják a tartalmazott szövegeket. Tartalmi és formai jellegű információkat szolgáltatnak. Konkrét példát említve: Zrínyi dedikációjában kijelöli a célközönséget, az olvasónak szóló előszavában Homeros és Vergilius műveihez méri művét, a Syrena-kötet keletkezési körülményeire utal. Az előszó ezen közlései mind szimbolikus jelentőségűek, s előre kijelölik azt az értelmezési keretet, mely mentén a kötet egyes versei (melyek egyébként önmagukban értelmezhetők) egy szövegegyüttes elemeiként is olvashatók.

Azon költőknél, ahol a versek megalkotása, összerendezése egy költői program kifejeződése, a programról a paratextusok szállítják az információkat, s helyezik keretbe az egyes verseket – ilyenek a vizsgált korpuszban Wathay, Zrínyi, Listius és Koháry kötetei.

A paratextusok nemcsak oly módon irányíthatják a befogadást, hogy ahhoz valamilyen referenciális adalékkal szolgálnak, hanem részt vehetnek a fiktív, vagy fikcionalizált olvasat megteremtésében is. Jó példája ennek a Szilasi László által megfigyelt jelenség: Balassi, illetve 17. századi követőinek műveiben a kolofonokat vizsgálva azok különféle működésére mutatott rá.¹¹ A klasszikus értelemben vett, a vers keletkezési körülményeire referáló, feltehetően a 16. század elején kialakult kolofon Balassinál hol elmarad, hol a verseken és ciklusokon átívelő narratíva, szerelmi történet továbbfonását szolgálja. Ez lehetőséget kínál az egyes versek értelmezési keretbe helyezésére, a versek közötti narráció megteremtésére és arra is, hogy a versekben megjelenített eseménysor linearitását megtörje. Wathay esetében egyrészt megállapítható Balassi ezen hatása, másrészt némely igen részletes helyzetleírást tartalmazó kolofonjában e hatás hiánya, a klasszikus kolofon funkció előtérbe helyeződése. A fiktív, és a referenciális, részletgazdag kolofonok

11 SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008).

azonban egy fikcionlizált élettörténetbe ágyazódnak bele, s mint az alábbi elemzések során megmutatkozik, ezt támogatja meg az *Énekeskönyv*ben található nem emblematikus képek sora, valamint az énekek után következő prózai önéletrajz is.

Rendezés és vizualitás

Zemplényi idézett cikke is említi a kötetes versek különféle csoportosítási elveit, melyekre a szerzői verskötetek közül csakúgy találunk példát, mint más világi, vagy éppen egyházi típusú, igen eltérő szöveghagyománnyal rendelkező énekgyűjtemények között. A csoportosítás lehet formai jellegű, például műfaj vagy versforma szerinti; tartalmi vagy tematikus; lehet funkcionális, a használathoz kötődő; illetve kronologikus. Az idő szerinti rendezés is lehet többféle, akár egy tényleges keletkezési sorrendet mutató, akár egy fiktív (élet)történetet, annak eseményeit elbeszélő.¹² Ez utóbbit, a narratívaalkotó típust külön tárgyalom.

A versek kötetbeli rendezését vizuális elemek sora adja tudtunkra. A kéziratos források is több esetben jól tagolt, kalligrafikusan kidolgozott szöveget hoznak, mind a Syrena-kódex, mind a *Paraphrasis rhithmica* jó példa erre. Míg azonban Zrínyi kötete esetében tudjuk, hogy a kézirat a nyomtatvány közvetlen elődje, Fráter Istvánnál jelenleg nincs arra utaló adat, hogy igényes kalligráfiával készítettett kötetét nyomtatásra szánta volna, a kialakítás, az ajánlólevél belső használatra utal.

A kalligrafikus, tipografikus rendezés szolgál azzal kapcsolatban is információval, hogy az egyes szövegegységek határai hol húzódnak, melyek az összetartozó, s melyek a különálló egységek. Az elkülönítés verstani szempontból is szolgáltat információkat: a Balassi-strófa különféle tagolásai eltérő értelmezést adnak a szerkezetnek: a 6a6a7b6c6c7b6d6d7b szerkezet elemei fel foghatók egy, kettő vagy három eleműként. Olvashatjuk tehát három tizenkilenc szótagos hosszú sornak, melyben a sorvégitől eltérő belső rímek találhatók, vagy hat sorban belső rímes felező tizenkettesek és hét szótagú sorok váltakozásának, vagy kilenc soros versszakként. A különféle értelmezések meglétét számos, a verssorokat nem bekezdésbe ömlesztő szövegforrás igazolja Balassi fennmaradt hosszú soros kéziratától kezdve Rimay igényes tipográfiájú *Epicédiumán* át a 17. századi énekeskönyvek gazdag szövegegyütteséig.¹³

12 A szóválasztással igyekeztem elkerülni a dispositio, vagy elrendezés fogalmával való keveredést. Jelen esetben ugyanis nem az egyes szöveg dispositió megalkotottsága a vizsgálat tárgya, hanem az egyes szövegek egymásra következősége, sorrendje, csoportokba rendeződése, elegyedése más textuális és vizuális elemekkel. A magyar szóhasználatban az *elrendezés* azonban nem csak retorikai értelemben működő fogalom, a *rendezés* pedig némely megfogalmazáskor nehezen értelmezhető mondatokat eredményezett. Ezért a disszertációban mind a *rendezés*, mind az *elrendezés* fogalmakat e tágabb értelemben, szinonimaként használom.

13 Lásd erről részletesebben a 2.2. *A tipográfiában megnyilvánuló metrikai tagolás* fejezetet.

A szövegegységek határainak, különállóság és egybetartozás jelzésének tipográfiai megoldására jó példa a *Syrena*-kötetben az eposz három számozatlan és kurzivált strófája. A strófák az adott fejezetek végén, külön elválasztó elem nélkül következnek, tehát az adott szövegegység részét képezik. A szöveg többi részétől való különbözőségét viszont a számozás hiánya és a kurziválás is jelzi.

A paratextuális és tipográfiai elemeken túl egy további, szövegen kívül álló eszköz alkalmas arra, hogy a kötet értelméhez/értelmezéséhez hozzátegyen, vagy mederbe terelje azt: a képi ábrázolások. Wathay, Zrínyi és Listius műveit ilyenek kísérik: részint emblematikus, szimbolikus jelentőségűek, részint – Wathay esetében – illusztrációul, illetve a történet kiegészítésére alkalmazottak. A *Syrena*-kötet és a *Magyar Márs* esetében a költői program jelenítődik meg egy összetett, szimbolikus elemekből építkező címlapképben. Wathay esetében a képek többsége a már említett részletező, referencialitással bíró szövegrészek képi alátámasztására szolgál, a fikcionalizált életrajz párhuzamos (lírai, prózai és képi) elbeszélésébe illeszkedik.¹⁴

Motívumok és számszimbolika

A paratextusokon túl a szöveg keletkezésére, az alkotás körülményeire, illetve a versekben megszólaló én helyzetére maguk a versek is számos ponton utalnak. Wathay és Koháry esetében a rabság motívumai (rabság mint próbatétel; mint örület; mint földi lét) járják át a költeményeket. Koháry a rabságában fűzfa verseket fűző, koholó, a világot megunó, megutáló, sajátos módon sztoikus költőalakot jelenít meg. A fűzfaversek költése költői programmá alakul a ciklusok egymásra következése során, egyre gazdagodó növénymetaforikát bevonva.

A számszimbolikus szerkesztésmód lényege, hogy a (vers, ciklus vagy kötet) kompozíció kisebb egységei pusztán létükkel, létük összességével is jelentést hordoznak a mű egésze szempontjából. Ez egyértelműen egyedül Zrínyi szigetvári eposzában érhető tetten, ahol az eposz versszakait megszámlálva 1566-ot kapunk, mely a megénekelt ostrom évszámára utal. A számok szimbolikus jelentősége azonban megjelenik a *Syrena*-kötet előszavában is. Noha egyértelműen felfejtendő szimbolika nem állapítható meg Koháry költészetével kapcsolatban, mindenképp megemlítenő a nála található – jellemzően címben, argumentumban elhelyezett – kronogramok tetemes száma. Amint arra Szigeti Csaba is rámutatott, Kohárynál az évszámok fontos részét képezik a fikcionalizált életrajznak, rabsága stációinak, melyet ciklusaiban megénekel.¹⁵

14 Disszertációmban nem foglalkozom a szöveg imaginatív, emblematikus elemeivel – ahogy tette azt pl. Kiss Farkas Gábor Zrínyi költészetét vizsgálva –, csak a tényleges képi megjelenítésekkel, s azok szöveggel való kapcsolatával. Vö. KISS Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan, 2012).

15 SZIGETI Csaba, „Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89, 6 (1985): 675–687. A kronogramok azonban, mint

Narratív eszközök

A vizsgált kötetek egy jelentős részére igaz, hogy azokon életrajzi narratíva ível át, melynek témája lehet az egyén életében és lelkében végbemenő változás. Az egyes versek tehát nemcsak önmagukban beszélnek el a szerelmet, a testi-lelki szenvedést, hanem együttesen egy történetet alkotnak. A versek forrásbeli sorrendje azonban nem feltétlenül vág egybe a narráció időrendjével. Jellemzőbb, hogy a történet megszakításokkal, kihagyásokkal, visszatérésekkel egészül ki, halad előre, s rétegei (az egymásra utaló versszövegek) megengedik a párhuzamos értelmezéseket is.

A Balassi által felépített életrajzi narratívától, melyben nagy hangsúlyt kap a szerelem (a vallásos és vitézi témákhoz képest), Wathay, Zrínyi és Koháry is jelentősen eltér. Zrínyinél Balassihoz hasonlóan szerelmi életrajzot is találunk, a kötet megalkotásának szándékát részint fiatalon elhunyt feleségének szánt emlékkállításban jelöli meg a kritika. Zrínyinél azonban ez korántsem olyan hangsúlyos: a kötet jelentős részét kitevő eposz témaválasztása, közvetített heroikus eszménye a szerelmet háttérbe szorítja, kitűzött célja a szerelem legyőzése. A szerelmi tematika explicit elhagyása azonban csak a *Feszületre* című versben valósul meg. Wathay és Koháry esetében a rabságból való szabadulás a világ megvetése és az igaz hit által valósulhat csak meg. A kötet egészen egyedülként tematizált rabsorsban nem kap helyet a heroizmus, de szerelem is csak módjával: csupán Wathay némely verse értelmezhető az elvágódó szerelmes pozíciójából.

Verstani eszközök

A versgyűjtemények egyes verseinek formai sajátosságait összegezve némely esetben feltételezhetünk tudatosságot azok kiválasztásában, kötetbeli szerepeltetésében. Balassi verskötetete a később róla elnevezett sor és strófa egyéni formájával él a versek nagy arányában. A kötet verseit tehát a formai egyneműség is összefogja, pontosabban egy meghatározott formakészlet változatos használata (hiszen a kötetben a Balassi-sor különféle variánsai lelhetők fel). Ez a formakészlet szolgál majd a Balassi-követők számára is kiindulásul.¹⁶ Rimay, Wathay, Beniczky és Koháry esetében is nagy számban találkozunk a Balassi-strófa formakészletének különféle továbbéléseivel.

Bogáti és Szenci a verstani sokszínűség, a varietas-elv mentén teszi formailag is figyelemre méltóvá zsoltároskönyvét. Zrínyi nemcsak változatos formákat alkalmaz kötetében, de az epikus költészet jellemző formáját is igyekszik megújítani. Bár a kritika sokféleképp értelmezte a *Szigeti*

később kifejtésre kerül, igen kaotikusak, így nehéz lenne a Zrínyiéhez hasonló költői tudatosságot tulajdonítani Kohárynak.

16 A formakészlet továbbéléséhez, szétírásához/újraírásához lásd: SZIGETI Csaba, *Magyar versszak* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

veszedelem tizenkettes sorainak mozgó cezúráját, mára lényegében egyetértés alakult ki azzal kapcsolatban, hogy Zrínyi szándékosan tér el a felező tizenkettes monotonitásától.¹⁷

¹⁷ Vö. BOGNÁR Péter, „Zrínyi tizenketteseinek metrikai mintája: az endecasillabo”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 1 (2018): 31–45.

1. Magyar irodalmi előzmények

A 17. század költészetének megértéséhez a kulcsot sok esetben Balassi Bálint költészete adja. A disszertációban ezért mind az ezen irodalmi előzményeket tárgyaló fejezetben, mind az egyes kötetkompozíciók elemzésében megkerülhetetlen életműve. Bár olyan mértékű hatást, jól követhető recepciót nem is regisztrálhatunk esetükben, mint Balassinál, az irodalmi előzmények közt röviden kitérek Bogáti Fazakas Miklós és Tinódi Sebestyén kötetes műveire is. Bogáti és Tinódi nyomtatásban megjelent históriáinak tipográfiájával a *Második fejezetben* foglalkozom.

*

A Balassa-kódex, s így Balassi életművének értelmezésében is döntő jelentősége van a kérdésnek, hogy szerzői kézirat viszonylag hű másolatával állunk-e szemben, vagy egy többszörösen másolt és másoló(k) által elrendezett, illetve szövegében rontott versgyűjteménnyel. Balassi *Maga kezével írt könyvének* ezért a filológia gyakorta tulajdonított – akár többszörösen is – ősmásolatokat, melyek segítségül szolgáltak a nem (vagy nehezen) megmagyarázható szövegjelenségeknek, amilyen például a *nagy crux* is. A szerzőhöz való közelség kérdése nemcsak a sorrend, a ciklusterv miatt alapvető kérdés, de a verseket kísérő paratextusok értelmezésében is. A 99–100. lapon található prózai szövegtöredék Horváth Iván érvelése szerint azért is tulajdonítható Balassinak, mert a benne megszólaló egyes szám harmadik személyű megszólaló az argumentumokéval azonos,¹⁸ ennek ténye azonban hosszú ideje vitatott.¹⁹ Abban Klaniczay Tibor óta egyetért a kritika, hogy a Balassa-kódex scriptora nem egyszerű másoló volt, hanem a Balassit és követőit jól ismerő, az irodalomban jártas, műkedvelő szerkesztő.²⁰

A kötetbeli sorrend megállapításában részint segítenek a kódex számozott versei: Vadai István megfigyelése mentén derült fény rá, hogy a számozások (latin és magyar) változása szabályszerűségeket mutat.²¹ A változás épp azon 59. verstől következik be, mellyel kapcsolatban Pirnát Antal, majd Szilasi László is megjegyezte, hogy a vers keletkezése, a kolofon funkciója szerint is vízvázlasztó (az 58. versig nincs, utána van).²² Horváth Iván idézett 2018-as cikke a korábbi álláspontokkal szemben itt is amellet érvel, hogy a diffúz számozás oka nem a hanyag másolói tevékenységben keresendő, hanem maga Balassi kötettervének meghíúsulásában. A mű nem készült el,

18 HORVÁTH Iván, „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”, *Credo* 24, 3–4 (2018): 18–39, 22.

19 PL. KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphiön* (Budapest: Balassi, 2014).

20 KLANICZAY Tibor, „Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához”, *MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztály Közleményei* 17 (1957): 265–338.

21 VADAI István, „Balassi Bálint elvegyült énekei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 3 (2014): 393–402.

22 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája* (Budapest: Balassi Kiadó, 1996); SZILASI, *A sas és az apró madarak*.

töredék maradt. A kötetterv sikertelenségére utal Horváth Iván szerint Rimay János tervezett Balassi-kiadásában,²³ illetve maga Balassi is 66. versében, melyben elátkozza verseit.

Balassi kötetének számszimbolikus szerkesztését, az eszményi, $3 \times 33 + 1$ versből álló kötettervet Gerézy Rabán nyomán Horváth Iván fejti ki 1976-os tanulmányában.²⁴ Gerézy házasság előtt írt és tavaszi-vitézi énekeket, házasság utáni énekeket és istenes énekeket különít el a két meglévő és az egy vélt 33 verset tartalmazó blokkokba²⁵ – ezen számszimbolikus szerkesztési elven finomít Horváth Iván, s a szerkezeti rekonstrukció kötetben is napvilágot lát.²⁶

Kérdés az is, Balassi kötetkompozíciója esetében beszélhetünk-e Petrarca-hatásról, illetve petrarkizmusról. Horváth Iván azzal is igazolva látja Balassi petrarkizmusát, hogy a Balassa-kódex címe (*Balassa Bálint verseinek fragmentumi*) Petrarca *Daloskönyvének* címére utal.²⁷ A Fragmenta-elmélet²⁸ azonban erősen elbizonytalanítja, hogy a korban, kivált Balassi számára hozzáférhető Petrarca-kiadások nem, vagy nem címként tartalmazzák a *Rerum vulgarium fragmenta* megnevezést, maga a felirat 18. századi kézírás, a kortárs Jan Kochanowski *Fragmentája* pedig valóban verstöredékeket tartalmaz.²⁹ Kiss Farkas Gábor idézett tanulmányában inkább az imitációs technikákban, a concetto-központúságban emeli ki Balassi petrarkizmusát.

*

Verstani szempontból fontos előzmény Bogáti Fazakas Miklós psalteriuma. Noha a zsoltárok sorrendje adott, az akrosztichonok következetes alkalmazása, a verstani komplexitás, változatosság mind arra mutatnak, hogy azt Bogáti egységes kompozícióként alkotta meg. A metrikai heterogeneitásra példa egyúttal a Théodore de Bèze és Clément Marot, illetve Ambrosius Lobwasser

23 Rimay szerinte rekonstrukciós munkát végez Balassi szövegein, helyreállítja pl. a hiányosan maradt argumentumokat. HORVÁTH, „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”, 2018, 29.

24 HORVÁTH Iván, „Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80, 5–6 (1976): 613–631; Lásd még: HORVÁTH Iván, „A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 5–6 (1970): 672–679; HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai, 1982).

25 GERÉZY Rabán, „Balassi Bálint”, *Kritika*, 5–6 (1967): 13–26.

26 HORVÁTH Iván, szerk., *Balassi Bálint összes versei: a versek helyreállított eredeti sorrendjében* (Novi Sad: Újvidéki Egyetem, 1976). Szilasi koncepciója szerint azonban a kötet magját 2 X 25 vers alkotta, melyet a Batthyány Ferencnek küldött elveszett példány tartalmazott. Szilasi a Balassi-követők szövegutalásai mentén igyekszik rekonstruálni az eredeti koncepciót. Wathay *Énekeskönyvének* tükrében a 25 Anna- és a 25 Júlia-vers kiegészíthető a 10 istenes énekkel, a 10 török bejttel és a 10 Celia-verssel. SZILASI, *A sas és az apró madarak*, 277–288.

27 HORVÁTH Iván, „Szöveg”, 2000 6, november (1994): 42–48. Legutóbbi, újraértékelő és áttekintő cikke a megkomponált verskötet és annak kiadása kapcsán: HORVÁTH, „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”, 2018.

28 TÓTH Tünde, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet* (Budapest: Gépekönyv, 1999), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepek/bbom/tanul/tundind.htm>.

29 KISS Farkas Gábor, „Imitáció és petrarkizmus Balassi költészetében”, in *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan, 2012), 84–109, 86–90. Idézett utóbbi Balassi-tanulmányában Horváth Iván is helyt ad Kiss észrevételeinek. HORVÁTH, „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”, 2018.

zsoltároskönyveire támaszkodó Szenci Molnár Albert *Psalteriuma*, mely tipográfiájában, illetve a korabeli költészetre tett reflexióikban gazdag előszavában is megmutatja komponáltságát.³⁰

Új kritikai kiadásán³¹ túl a Bogáti-kutatócsoport további ez irányú kutatásai több tartalmi és formai szerkesztési eljárásra hívták fel a figyelmet a korpusz egészével kapcsolatban.³² Vizsgálataink szerint a Bogáti-szöveghagyomány két csoportra osztható aszerint, a másolók Bogátinak a kompozíció megtervezése előtti vagy utáni kéziratait vették alapul. Ezt igazolják az akrosztichonok is: míg a Szentersébeti- és Kuun-kódexben azok hiányoznak, a többi másolatban megvannak. További megszerkesztettségre utaló jelek, hogy a zsoltárok és az azokat körülölelő szövegek – sorrendben: *Jób könyve*, *Zsoltárok*, 5 vers (*Jakob testamentuma*, *Carmen Mosis*, *Perpetuum Carmen*, *Carmen Amorrhæum*, *Encomium...*), *Énekek éneke* – között tematikus kapcsolat ismerhető fel.³³

*

A 16. századi előzmények közt megemlíthető még Tinódi Sebestyén életműve. Az 1554-ben Kolozsváron megjelent *Cronica* vizsgálatai azt mutatják, Tinódi nem csupán annak szentelt nagy figyelmet, hogy fontosabb epikus műveit egy kötetbe gyűjtse, hanem annak is, hogy ezek a kötetben szerves egységet alkossanak. Az egyes históriákat a költő több ízben átalakítja, egyes részeket kiemel, s átültet más művébe vagy belőlük önálló művet hoz létre.³⁴ Kérdés, művei mennyire lehettek hatással a 17. századi költészetre, hiszen a históriás ének műfajának a kora 17. században véget ér.³⁵ Tinódi költészete a műfajteremtés (tudósító ének), a verstani sajátosságok (akrosztichonok alkalmazása),³⁶ valamint a paratextuális elemek (kivált kolofonok) miatt is fontos előzmény.³⁷

30 Szenci Molnár ezen előszavára később bővebben is kitérek a 4.1.3. alfejezetben.

31 BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *históriás énekei és bibliai parafrázisai*, szerk. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és ZSUPÁN Edina (Budapest: Balassi Kiadó, 2018); Lásd még BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár : kit az üdökbéli históriák értelme szerint különbölkönb magyar ékes nótákra, az Isten gyulekezetinek javára fordított*, szerk. SZABÓ Géza és GILICZE Gábor (Budapest: Magyar Helikon, 1979).

32 ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció : keletkezéstörténet, felekezetiiség, hagyományozódás”, in *Szöveg, hordozó, közösség : olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban : Fiatalok Konferenciája 2015* (Budapest: Reciti, 2016), 97–111; PAP Balázs, *Históriák és énekek* (Pécs: Pro Pannonia, 2014).

33 Eredményeit Pap Balázs az MTA–ELTE HECE kutatócsoport *Mercuriales* előadássorozatán ismertette 2016. november 23-án. Lásd még *Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordítása* = PAP, *Históriák és énekek*.

34 *Az ismeretlen Tinódi Sebestyén* = PAP, *Históriák és énekek*.

35 VADAI István, „A tudósító ének műfaja : 1554: Megjelenik Tinódi Sebestyén Cronicája”, in *A kezdetektől 1800-ig*, é. n., 274–285, elérés 2017. május 24.

36 Vö. VADAI István, „A függőleges beszéd: Tinódi akrosztichonjairól”, in *Művelődési törekvések a korai újkorban : tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez ; 35. (Szeged: JATE Régi M. Irod. Tansz., 1997), 617–638.

37 Vö. Amedeo DI FRANCESCO, „A históriás ének mint formulaköltészet”, in *Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban: tanulmányok*, 93, *Historia litteraria* 19 (Budapest: Universitas, 1989), 446–457.

2. Magyar irodalmi kontextus

Jelen fejezetben a 16–17. századi magyar költészetre jellemző tartalmi, formai és tipográfiai jellegű szerkesztési eljárások néhány esetét mutatom be. Ennek elsődleges célja, hogy a korabeli szerkesztési gyakorlatokra hozzon példát, melyek segítenek a disszertációban vizsgált korpusz kontextualizálásában. A fejezet nem lehetséges szövegfejlődési irányokat, vagy közvetlen szövegek közötti hatásokat mutat fel, hanem tipológiai jellegű összehasonlítást kínál.

Az első alfejezetben röviden kitérek két, a szakirodalom által feltárt verstani szabályszerűsége: az izo- és a +1-szabályra, melyekre a disszertációban több ponton utalok. A rá következő alfejezetben a versformák tipográfiai megjelenítésére hozok példákat. A harmadik alfejezetben kap helyet a gyülekezeti énekeskönyv hagyomány paratextusokra és megszerkesztettségre koncentráló vázlatos áttekintése, mely alapvetően H. Hubert Gabriella kötetén, illetve a hozzá kapcsolódó forráskiadáson alapul.³⁸ Szintén az egyes szövegek és a belőlük épülő szerkesztett kötet kerül előtérbe az utolsó fejezetben ismertetett két prózai kompozíció esetében: Enyedi prédikációs gyűjteményeiben és Bethlen Miklós *Önéletírásában*.

2.1. Izo- és +1-szabály

Az egyféleség szabályát Horváth Iván vezeti be *A vers* című monográfiájában, melyben a *Repertórium*³⁹ verseiről nyert statisztikai adatokkal bizonyítja az izometria egyértelmű fölényét a heterometriával szemben.⁴⁰ A 17. századra ez az „együgyűség”, egyszerűség részint felbomlik, bár korántsem tűnik el. Az izo-szabály megbontása viszont már a 16. századi költészetben is adatható (most Balassit nem számítva), szintén egy mára általánosult szabály mentén: ez a Vadai István bevezette +1-szabály.⁴¹ A homogén metrum a vers végén megtörik a hierarchia valamely szintjén (például verssor vagy strófa), az elvileg végtelen folyású, ugyanazon ismétlődő műveletet versszakról versszakra elvégző versnek plusz egy szótag, egy sor vagy egy versszak vet véget.

Szigeti Csaba a *Magyar versszakban* a trubadúr lírára jellemző *timbre* elemzése kapcsán hívja fel a figyelmet egy fontos különbségre: míg a trubadúr költemények hossza a rímek által meghatározott, azok egyfajta zártságot adnak a versnek, addig a magyar rímeltetés számára ez a tényező

38 H. HUBERT Gabriella, szerk., *Lelki énekekről régi magyarok*, Hálózati kritikai kiadássorozat (Budapest: Gépeskönyv, 1999), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/eloszo/>; H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének* (Budapest: Universitas, 2004), 321–495.

39 HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZŐNYI Etelka, VADAI István, GÁL György és RUTTNER Tamás, szerk., *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I–II* (Paris: Le Nouvel Objet, 1992).

40 HORVÁTH Iván, *A vers: három megközelítés*, 2000 Könyvek (Budapest: Gondolat, 1991).

41 VADAI István, „+1: Metrikai határjelölések a régi magyar versben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95, 4 (1991): 351–369.

ismeretlen.⁴² A *timbre*, a „rím hangzó jegye”, visszatér strófáról strófára, a tényleges rím módozataiként. A végeredmény az egyes strófák egybecsengése – az olvasó-hallgató felől pedig az erre irányuló figyelem, elvárás, mely verstopasztalattá általánosulva alakít ki egy befogadási és mnemotechnikai stratégiát. Ellentétben a magyar költészettel, mely a rímhez ilyenformán nem tér vissza, strófáról strófára törlődik és épül újra a rím hangzóssága, csak szerkezete ismétlődik. Így tehát míg egy trubadúr költemény szükségszerűen véget ér egybecsengő rímeivel, amint lehetőségei kimerültek, egy régi magyar vers nem rendelkezik ilyen korlátokkal, minden strófa újra és újra feltölti ugyanazt a szerkezetet tekintet nélkül az előző(k)re. Ez a szerkezet ráadásul a 16. századig leggyakrabban az izometrikus, mely még inkább a végtelenség hangján szól – ezért is tanulságos Horváth Iván megállapítása, hogy a *Repertórium* adatai szerint ez a verstani sajátosság nem köthető egyértelműen műfaj(ok)hoz, noha magától értetődő lenne az epikus költemények sajátjának tudni ezt a formát.

Erre a homogeneitásra válasz a +1-szabály: az egyformaságból az egyformaság megtörésével lehet kilépni, az eszközök változtatása helyett az egyszerű többlet lép fel határjelölőként. A +1-es strófa tehát záróstrófa, mely egyúttal gyakran tölt be paratextuális funkciót is, elég csak a kolofoonok 16–17. századi funkcióira gondolni.⁴³

2.2. A tipográfiában megnyilvánuló metrikai tagolás

A versek lejegyzésében, illetve a nyomtatással kezdődően azok tipográfiájában megfigyelhető a metrikai határok tudatos jelölése. Mind a kódexekben (kivált a díszesebb és kidolgozottabb darabokban), mind a 16–17. századi nyomtatványokban kialakulnak továbbá gyakorlatok a kisebb és nagyobb szövegegységek (kalli)grafikus, tipográfiai elkülönítésére. Az alábbi fejezetben a korszak jellemző műfajaihoz köthető forrásokat tekintem át ebből a szempontból. A disszertációban elemzett 17. századi verskötet korpusz tipográfiai jellemzőiről a 4.2 fejezetben foglalkozom.

A tipográfiai tudatosság, valamint a tipográfia és a kalligrafikus elemek alkalmazása a 17. századi verskötetek szempontjából különösen fontos, ilyenek például Kovács Sándor Ivánnak a *Syrena*-kötet kapcsán már megkezdett ez irányú megfigyelései.⁴⁴ A tipografikus elrendezés és az elválasztójelek értelmezése a kötet esetében olykor igen távoli asszociációkat is elindít elemzőiben: erre jó példa Nényei Pál monográfiájának „duplavlónala”. A *Fantasia poeticát* kettéválasztó kettős

42 SZIGETI, *Magyar versszak*, 67.

43 A referenciális, fikcionalizált és fiktív, illetve eltűnő kolofoonokhoz lásd: SZILASI, *A sas és az apró madarak*, 86–103.

44 KOVÁCS Sándor Iván, „Utószó”, in *Adriai tengernek Syrenaia (hasonmás kiadás)* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980).

vonal értelmezésében egyenesen az esküvőt jelenti.⁴⁵ A Syrena-kódex és Fráter István kéziratos verskötetének kapcsolatára mutatott rá Orlovsky Géza egy közleményében. E szerint elképzelhető egy a Zrínyihez köthető, tipográfiai tudatosságot előtérbe helyező hagyomány is – a kérdéskört a 4. és 5. fejezetben érintem bővebben.⁴⁶

*

A 15–17. század során a magyar nyelvű verses szöveg szerkesztett, kéziratos és nyomtatott megjelenítése nagy utat jár be. A versek és versciklusok formai és tartalmi jellemzőire reflektáló grafikus és tipografikus megoldások is információt hordoznak a kompozícióról, a szerző és szerkesztő rendezési szempontjairól. Az alábbiakban a 16. század végéig terjedő kéziratos és nyomtatott anyag metrikai tagolójeleit elemzem. Ennek két nagy csoportja a folyamatosan lejegyzett és a sortördelő típusú szövegek. A folyamatosan lejegyzett szövegeken belül a tagolójelek gyakorisága és rendszerezettsége szerint négy altípust különböztethetünk meg: 1) nincs tagolójel, 2) tagolása következtelen, 3) relatíve következetes, 4) teljesen következetes. A „nincs tagolójel” csoportba voltaképpen egy szöveg sem tartozik, mert a szövegkorpusznak van egy tagolójelekre vonatkozó minimuma: a nagybetű használata, mely minden általam vizsgált szövegben előfordul.

A különböző fokú következetesség a versek több szintjén is vizsgálható: általában a versszakok szintjén következetes, a verssorok szintén relatíve, vagy nem következetes tagolási rendszer figyelhető meg. A versszakok megjelenítésének két tipikus formája: nagybetűs kezdet + versszakzáró pont (ritkábban vessző), illetve az egy versszak – egy bekezdés tagolási elv, ahol az új versszak mindig új sort kezd. Ez utóbbi forma előfordul már a kódexes korban (ilyen például a Keszthelyi kódex),⁴⁷ és sokáig általános külalakja lesz a nyomtatott verseknek is.

A versszakon belüli tagolás már jóval szerteágazóbb képet mutat: a korai, elszórtan, illetve kódexekben található verses szövegek közt ritka a teljesen következetes tagolási rendszer: a többséget a relatíve következetes típus adja. A sorok elkülönítésére általában pontot, virgulát, kettőspontot, vagy ritkán punctus elevatust használnak, s a nem versszakkezdő sorok elején kisbetűt. A relatíve következetes a szövegek nagy részében azt jelenti, hogy nem alkalmaz ugyan a scriptor a versszakon belül minden sor elválasztására tagolójelet, de az esetek körülbelül felében, vagy annál többször igen, s a sorok elkülönítésére használt jelölési mód visszatérő, felismerhető.

45 NÉNYEI Pál, *Ne bánts d a Zrínyit!*, Kortárs esszé (Budapest: Kortárs, 2015). 233.

46 ORLOVSKY Géza, „Zrínyi Miklós »Syrena«-kötetének hatása Fráter István kéziratos versgyűjteményében”, in *Prodromus: tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván (Budapest: ELTE-MTA, 1985), 21–23.

47 HAADER Lea, szerk., *Keszthelyi kódex, 1522: a nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 30 (Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 2006).

Gyakori a kettős jelölés is: ilyenkor több jelet is alkalmaz változtatva a scriptor, ugyanarra az esetre (például sorvég, sorpár vége).

A nyomtatványok esetében a sorokra tagolás már jóval következetesebben működik: csak ritkán marad el egy-egy sor végéről a tagolójel. Az esetek többségében a sorok egymástól vesszővel vannak elválasztva, a versszak végén pedig pont van. A verssorok eleje általában kisbetűs, olykor változtatva kis- és nagybetűs, ritkán következetesen nagybetűs.

A soron belüli tagolás mind a kéziratos, mind a nyomtatott anyagban ritka. Ezekben az esetekben inkább szintaktikai határjelelői funkcióban működnek a tagolójelek, s csak kisebb mértékben cezúra jelölői. Jellemzőbb azon költeményekben, melyek hosszabb sorokból építkeznek, s így a könnyebb érthetőséget célozva felmerül az igény kisebb egységek elkülönítésére.

Sortördelő írásképpel rendelkező szövegek a korábbi szakirodalom állításaival⁴⁸ ellentétben nagyobb számban találhatók a már ismerteken túl, mint: Szabács viadala, Pesti Gábor *Esopusa*, Sylvester János *Próféták által szólt régen néked az Isten* incipitű disztichonos verse, Balassi kézírata, Rimay *Epicédiuma*. A sortördelő íráskép három korpuszban is jelen van, igaz kisebbségben, a 16. század végéig: az énekeskönyveken és a históriákon túl korai nyelvemlékeink egy jelentős része is ilyen. A Szabács viadalán kívül sorokra van tördelve a *Gyulafehérvári sorok*, az *Emericus Thewrewk...*, a *Soproni virágének* és Laskai imádsága is.⁴⁹ Igaz, e korai verses szövegeink mindegyike igen rövid, inkább glossza jellegű. Kódexek alapszövegében valóban nem találni sorokra tördelt verset (egy, vitatható példa az *Angyaloknak nagyságos asszonya* Pozsonyi kódexbeli forrása).

Az énekeskönyvekben sorokra tördelt versek egy igen szűk, 22 tagot (15 vers 22 forrását) számláló korpuszt alkotnak: e 22 forrásból négy Melius Juhász Péter *Minnyájan örülünk...* incipitű verse, mely ritka példáját adja a szövegtagolás hagyományozódásának. Feltűnően magas e korpuszban a sorpárokból, párrímekből építkező versek száma: nehéz megválaszolni miért, hiszen a helytakarékossági szempont itt is adja magát. Az esetek többségében ugyanis a sorpárok sorokra tördelve épp úgy, mint bekezdésekre tagolva a könyv lapjain két sort foglalnak el. Így a sorokra tördelő íráskép nem jár veszteséggel. Az érvet gyengíti az, hogy szép számmal találni párrímes verseket bekezdésekre tagolva is.

48 Vö. HORVÁTH Iván és BOGNÁR Péter, „Szabács viadala”, in „*Látjátok feleim...*”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig, szerk. MADAS Edit (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), 151–157.

49 MARÓTHY Szilvia, „Nem csak Szabács kell: Korai verses nyelvemlékeink tagolási rendszerei”, in *Gerézi Rabán emlékkonferencia*, szerk. BALÁZS Debóra és mások, Információtörténeti Műhely (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2015).

A históriák esetében még nehezebb tendenciákat megfogalmazni – kin, min múlik a választás a szöveg tipográfiáját illetően. Általánosságban elmondható, hogy a kolozsvári kiadások valamivel gyakrabban alkalmazzák ezt a tipográfiát, s jellemzőbb az egy-históriás kiadványokra. Némely szerzőnél, műnél is előfordul a tipográfia hagyományozódása, például Bogáti Fazakas Miklósnál, vagy Valkai András *Bánk bán históriája* esetében. Könnyebben tetten érhető a helytakarékosági igény összevetve egyes művek sortördelő és bekezdésekbe szedő kiadásait, erre jó példát szolgáltatnak Ilosvai Selymes Péter históriái, melyek némelyike nemcsak bekezdésekbe szedve, de kisebb betűmérettel is voltak megjelenítve.

2.2.1. Zsoltárszövegek tagolása a 16. századig

A prózai fordítások szorosabban kapcsolódnak a zsoltárok lejegyzési hagyományaihoz:⁵⁰ a párhuzamosan szerkesztett mondatelemeket minden esetben tagolójelek választják el egymástól, s a mondatelemeken belül további értelmi tagolást is alkalmaznak az összetettebb egységek esetében. A kettős, *per cola et commata* tagolási rendszer csak a nyomtatott forrásoknál (Székely Istvánnál és a Károlyi Gáspárnál), illetve a kései keletkezésű Baththyány-kódexnél figyelhető meg.

A verses, strofikus formában írott zsoltárok azonban (melyek Bogáti zsoltárait leszámítva javarészt nyomtatásban terjedtek a 16. században) a már kódexekben is többségben fellelhető egy strófa – egy bekezdés elvét követik. Bogáti Fazakas Miklós zsoltárait a disszertációban részletesen nem tárgyalom, hiszen psalteriuma csak 17–18 századi kéziratokban maradt fenn. Általánosságban elmondható, hogy a kéziratok mindegyike alkalmaz vesszőt, a verssorok elkülönítésére nagy következetességgel. A nem sortördelő forrásokban az egy versszak–egy bekezdés elv működik, a versfők minden esetben ki vannak emelve. Sorokra tördelve tartalmazza a verseket a Jancsó-kódex és a Péchi Simon-énekeskönyv.⁵¹

50 PARKES központoszással foglalkozó monográfiájában a latin nyelvű zsoltáros hagyománnyal kapcsolja össze a versek, s közvetett módon az európai verselés központoszási hagyományát: „[...] Latin translations of the Psalms came to be perceived as non-metrical stichic verse: the unit of psalmodic continuity was perceived as a verse period, and the two parts of the verse identified with *cola* members. [...] W]hen the Psalms became more widely recognized as non-metrical verse they were laid out as stichic verse (plate 43): each verse began on a new line with *littera notabilior* aligned against margin, and any run-over was indented on the next line.” „The Layout and punctuation of Verse” In Malcolm B. PARKES, *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West* (Berkeley: University of California Press, 1993), 103–104.

51 Az alábbiakban kifejtett okokból kifolyólag csak a psalterium egy metszetét, az 51. zsoltárt vizsgáltam a következő forrásokban: Szentersébeti Bogáthi-kódex, 1607–1608, Stoll 22, 76v–78r; Jancsó-kódex, 1615–1618, Stoll 31, 1v, 49r–50r; Péchi Simon-énekeskönyv, 1615, Stoll 33, 111–113; Mátéfi János kódexe, 1620–1634, Stoll 39, 130v–132r; Abasfalvi zsoltárkönyv, 1631, Stoll 53, 59v–61r; Kövendi János-kódex, 1679, Stoll 105/2, 84–87; Magyarai Péter kódexe, 1704, Stoll 167/1, 91–92. Ezúton mondok köszönetet a Bogáti kritikai kiadásán dolgozó pécsi munkacsoportnak, kivált Szatmári Áronnak az értékes fotómásolatokért, és a korpuszra jellemző tagolási tendenciák bemutatásáért.

Az 51. zsoltár verses fordításainak tipográfiája

A már a 16. században is jelentős prózai és verses zsoltáros korpusz nem teszi lehetővé, hogy jelen keretek között a teljes anyagot áttekintsem, így egy jellegzetes, igen népszerű zsoltár ismert forrásain mutatom be, milyen mértékben különbözhetnek azok metrikai tagolásai.⁵²

Az *Úristen, irgalmazz nekem a te irgalmasságod szerint* (RPHA 1436) incipitű zsoltár vizsgálat forrásában elsősorban vannak eltérések: a HG1 (T2v) a leg gondosabban szerkesztett szöveg, a sor és versszakvégek minden esetben jelölve vannak. Ehhez képest a HG2 (73), a D69 (39), a HG3 (57v), BP (101v) és a B93 (101) néhány helyen elhagyja a vesszőt soron belül, s lemarad egy-két vessző a sorvégekről is, más különbség nincs.

A *Mindenható Úristen, szívünk rettenet szüntelen* (RPHA 979) esetében a HG1 (T4r), a D69 (43), a HG3 (58r), a BP (102r) és a B93 (102) megegyezik: a sorokat minden esetben vesszővel választja el, s hosszú sorok lévén néhány esetben cezúránál (a sormetszet igen következetesen 7;7, olykor belső rímmel) is találunk vesszőt, leggyakrabban, öt helyen, a bártfai kiadásban.

A *Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala* (RPHA 470) incipitű vers HG1 (T7v), D69 (41), HG3 (59r), BP (103r) és B93 (183) forrása közel megegyező: a HG1-ben egy helyen sorvégen elmarad a vessző, a D69-ben sorvégen három helyen is elmarad az írásjel, s egy helyen soron belül is találunk vesszőt: „paraznassagban es gyikossagban, en magamot eytem” (4. vsz). Ugyanezen (és ezen az egyetlen) a helyen a bártfai kiadásban is van vessző. A HG3-ban szintén ebben a versszakban, de annak utolsó sorában van egy példa a soron belül, cezúra helyén álló vesszőre: „szemeid előtt, soha UR Isten el nem reytesshetem.” A HG2 esetében sok helyen hiányzik a verssorokat elválasztó vessző, s két esetben a sorvég miatt elmarad a versszakzáró pont is. Ez, a váradi kiadás tűnik a források közül a legkevésbé igényes szedésűnek.

A *Légy irgalmas Úr Isten minekünk* (RPHA 834) HG1 (T6r), D69 (40), HG3 (26v), BP (74v) és B93 (216) kiadásában egy-egy elmaradt vessző kivételével következetes tagolásúak. A HG2

52 A főszövegben használt források rövidítésének feloldása: HG1 = Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek [...] (RMNY 160) (Óvár–Kassa–Debrecen, 1560–1561). HG2 = *Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek [...] (RMNY 222)* (Várad, 1566). HG3 = *Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek [...] (RMNY 353)*, 1574, <http://mek.oszk.hu/08800/08838/html/>. D69 = *Enekes könyv, melyből szoktanac az Vrnac diczeretet mondani az anya szent egy házban es keresztyeneknek minden gyüléközetiben, mostan vyobban egben szedegettetött es meg öregbítettött, Sz. Gergel általa meg emendáltattott (RMNY 264)* (Debrecen, 1569), <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/4250>. BP = BORNEMISZA Péter, *Enekes három rendbe, [...] kuloemb kuloemb felec (RMNY 513)* (Detrekő, 1582). B93 = *Az kerezteni gievlekezetben való isteni diczeretek egyben szedegettetet, vyonnan nyomtatatot, emendáltatot, és sok szép dicziretteckel megöregbítettet (RMNY 713)* (Bártfa, 1590), <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6929>. A korpusz részletesebb elemzését lásd: MARÓTHY Szilvia, „A vers képe: Metrikai tagolójelek a 16. századig. MA diplomamunka” (ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2014), http://www.academia.edu/19719695/A_vers_képe_MA_thesis_.

(74) e vers esetében is hiányosabb a többinél, hol kimaradnak, hol az összecsúszott szavak közé nem férnek, hol sorvégről maradnak le az írásjelek – minden strófában hiányzik egy-két vessző.

A *Végtelen irgalmú, ó, te nagy hatalmú Isten, légy már kegyelmes* (RPHA 1473) incipitű vers egyetlen 16. századi, a *Balassi-epicédiumban* található nyomtatott forrása,⁵³ a kiadvány egészére jellemző módon igen kimunkált tipográfiával rendelkezik. A versek beljebb kezdve, sorokra (rövid sorokra, tehát a nagy Balassi-sort három sorra) tördelve és az első sor kiugratásával versszakokra tagolva szerepelnek. Ebből kifolyólag a pontnak, vesszőnek már nincsen metrikai tagoló szerepe, a nagybetűé azonban megmarad: a verssorok nagy kezdőbetűsek minden esetben.

Összehasonlításképp a grazi 1606-os énekeskönyv⁵⁴ tagolását is megvizsgáltam: ez a kiadás a verset hosszú soronként veszi egy bekezdésnek, strófaszinten pedig nem alkalmaz további kiemelést, tehát a hosszú sorok kvázi strófákként viselkednek. A rövid sorok minden esetben nagybetűvel kezdődnek, s a bekezdésben vesszővel vannak elválasztva, a hosszú sor végét pedig pont jelzi. A tagolójelek itt kettős funkciójúak: néha előfordul rövid soron belül is vessző (például felsorolásnál), a rövid sorok közötti vesszőt pedig minden esetben megtaláljuk, mely metrikai elválasztást sugall. Az *Epicediumban* viszont, ahol már elmaradnak a szintaktikai szempontból mellőzhető írásjelek, világosan kitűnik, hogy ezeknek már nincs metrikai tagoló funkciója.

2.2.2. Verssorokra tördelő tipográfia az énekeskönyvekben

Az alábbiakban áttekintem, mely verseket közlik a vizsgált énekeskönyvek sorokra tördelve, s e versek tipográfiai hagyománya a korpuszon belül mennyire erős. A vizsgált hat énekeskönyvben összesen tizenöt vers huszonkettő ilyen tipográfiájú forrása lelhető fel. Ebből tíz vers párrímes, illetve sorpár egységére épít, a fennmaradó négy vers pedig négysoros, izorímes. Érdekes adalék Újfalvi énekeskönyvének előszavában (Keresztyeni enek, 1602, RMNy886/1), hogy szerzője kiemeli a versek sorokra tördelésének fontosságát.⁵⁵

Nem sok, egy–három verset találni kiadványonként, mely sortörést alkalmaz, ezek közül emelkedik ki magasan az 1593-as bártfai kiadás. A tipográfiáját legerősebben tartó vers Melius Juhász Péter *Minnyájan örüljünk hív keresztyének* incipitű karácsonyi éneke (lásd alább), mely ötből négy esetben megőrzi sorokra tördelt alakját, egy esetben pedig bekezdésben ugyan, de követke-

53 *Generosi ac Magnifici Domini Valentini Balassa de Gyarmath [...]*, Vizsony, 1596 (RMNY 787), B4r, hasonmás kiadás: RIMAY János, *Epicedium a Balassi fivére, Bálint és Ferenc halálára*, szerk., sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta ÁCS Pál, Budapest, Balassi, 1994.

54 *Keresztyeni imadsagos keonyv*, Graz, 1606 (RMNY 945), 180v, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/7019>.

55 H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*, 75.

zetesen nagy kezdőbetűs sorkezdettel szerepel (mely szintén igen ritka, kivált az *Enekec* esetében).

Kérdés, hol van az összefüggés a versek és tipográfiájuk között: az adott vers viszi-e tovább magával tördelési hagyományát, vagy az egyes versformák hordozzák azt? Nehéz eldönteni azt is, mennyiben vezethetett praktikus felismerés például a párrímes versek sortördelő szedéséhez, mely szembe megy a szintén praktikus okokból kialakult, kódexirodalomból átörökölt egy versszak – egy bekezdés elvnek.

A váradi énekeskönyv

A váradi énekeskönyvben két vers található, mely a megszokottól eltérő módon sorokra van tördelve: itt soronként nagy kezdőbetű szerepel, a versszakok elejét pedig kiugratással jelzi a szedő. Az egyik vers, a *Magasztaljuk az Úr Istent már hívek*, (168–171, RPHA 848) Dobokai Mihály nevét hordja az akrosztichonban: feltehetőleg a vers szerzője, a Szolnok-Doboka vármegyében tevékenykedő prédikátor, aki a vers szerzésének majd nyomtatásának idején Kolozsváron tartózkodhatott.⁵⁶ Egészen rövid idő alatt került a vers nyomtatásba: az RMKT szerint keletkezése 1565-re tehető, egy évre rá pedig már szerepel a váradi énekeskönyvben – talán szerzői intenció áll a vers tipográfiája mögött? Az 1593-as bártfai énekeskönyv már nem követi ezt a tipográfiát, a versszakok bekezdésenként következnek egymásra, a verssorok között vessző és kisbetűs sorkezdés van.

A másik Melius Juhász Péter *De nativitate Christi (Minnyájan örüljünk hív keresztyének*,⁵⁷ RPHA 990) című verse. Az 1569-es debreceni kiadásban⁵⁸ a vers szintén sorokra tördelve, s nagybetűs sorkezdettel szerepel, ahol a sorpár első sora van beljebb kezdve. A Komjáti kiadás⁵⁹ is sorokra tördeli Melius versét, bár egy sorba nem mindig fér ki: mégis, azokban az esetekben is új sort kezd, amikor csak egy szó csúszott át a következő sorba. Itt is vessző választja el a sorpárokat, nagybetűvel kezdődik minden verssor. A versszak eleje itt beljebb van kezdve, a versszak végén pedig a többi forráshoz hasonlóan pont van. A vers szedési hagyományának erősségét az 1593-as bártfai kiadás⁶⁰ is mutatja: ebben az énekeskönyvben szintén sorokra van tördelve, a fentebb leírtakkal megegyező módon. Az *Enekec*ben⁶¹ megmarad ugyan az egy bekezdés–egy versszak tagolás, de a sorpárokat ott is vesszővel és soreleji nagy kezdőbetűvel elválasztva találjuk. A

56 DÉZSI Lajos, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei*, 7, 1566–1577, Régi magyar költők tára, VIII (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930), 418–419.

57 HG2, 123–126.

58 D69, 84–85.

59 HG3, 181r

60 B93, 40–43.

61 BP, 7v

sorokra tördelés és a nagybetűs sorkezdet egyébként sem jellemző Bornemisza *Enekec* kiadására: egyedül a 207v-208v közti lapokon, a kurzívval szedett két latin verset⁶² tagolja így.

Az 1569-es debreceni kiadás

Az 1569 debreceni énekeskönyvben ellenben Melius már említett versén kívül több olyan zsoltárt találni, melyet sorokra tördelt a tipográfus. A verssorok nagybetűvel kezdődnek, az első sorpárban az első sor kerül kiugratásra, s a második jóval beljebb kezdődik, a további sorpároknál pedig az első sor kezdődik beljebb. Ezt a tipográfiát követi az alábbi három zsoltár:

– Ps. 128. *Minden hív keresztyének meghalljátok* (66., RPHA 960)

– Ps. 133. *Mely igen jó legyen az egyenesség* (69., RPHA 879)

– Ps. 148. *Mikoron az Szent Dávid megesmeré* (75–76., RPHA 943)

A kiadások közül a bártfai énekeskönyv az egyetlen, mely mindhárom (128.,⁶³ 133.⁶⁴ és a 148.)⁶⁵ zsoltárt sorokra tördelve közli. A további kiadásokban a három vers közül egyedül a 128. zsoltár az, melyet ilyen tipográfiával közöl az 1560–1561-es Huszár Gál-kiadás⁶⁶ is. Az 1566-os váradi énekeskönyv⁶⁷ pedig nem tördel ugyan sorokra, de a sorkezdet itt is minden esetben nagybetűs. A másik két vers esetében egyik kiadványban sem alkalmazták ezt a tipográfiát (az 1574-es kiadás⁶⁸ és az *Enekec*⁶⁹ pedig egyiknél sem).

Huszár Gál, 1560–1561-es kiadás

Huszár Gál 1560–1561-es énekeskönyvében Melius versén túl sorokra van tagolva a *Jövel Szent Lélek Isten, tarts meg minket Igédben*⁷⁰ (RPHA 697) incipitű vers is. Az első strófa sorai még nem követik a sortöréses tagolást, mert a szöveg az iniciáléhoz idomul. A következő négy strófa sorait azonban már következetesen egymás alá tördelte a tipográfus, a versszakok első sorai pedig beljebb kezdődnek. A sorokat pont választja el egymástól, s e négy versszakban minden verssor nagybetűvel kezdődik (az első strófában csak két helyen van nagybetűs kezdet). Az általam vizsgált további kiadások nem követik ezt a tipográfiát.

62 Janus Pannonius, *De inconstantia rerum humanarum; Hymnus brevis: Patris sapientia, veritas diuina*. Utóbbit feltehetően Bornemisza sem Janus Pannonius költeményeként szerkeszti bele az énekeskönyvbe.

63 B93, 215.

64 B93, 221–222.

65 B93, 230–231.

66 HG1, Z5r

67 HG2, 106.

68 HG3, 92v

69 BP, 131r

70 HG1, A4r–A4v

A Puer natus in Bethlehem (Gyermek születék Bethlehemben,⁷¹ RPHA 2019) kétnyelvű kiadása sorokra tördelve hozza mind a latin, mind a magyar nyelvű versszöveget. Előbb a latin két sorát olvashatjuk, kisebb betűmérettel, s kurzívval szedve, ez alatt következik a megfelelő magyar nyelvű két sor, ugyanazzal a bekezdésalakkal (a sorpár első sora beljebb kezdődik). Minden sor nagy kezdőbetűs, végét sorpáron belül vessző, sorpár végén pont mutatja.

Az 1593-as bártfai énekeskönyv

A bártfai énekeskönyvben a már említetteken túl további nyolc (tehát összesen tizenkettő) vers van sorokra tördelve. Ez a korabeli kiadások viszonylatában kiemelkedőnek számít. A versek között igen nagy számban (a tizenkettőből tíz ilyen) találhatunk kétsoros, gyakran párrímes egységekből építkezőket, ilyen Melius karácsonyi éneke, a három zsoltárfordítás (lásd fentebb), a négy allelujás vers és Johann Horn magyarra fordított hálaadó éneke. A fennmaradó két vers négysoros egységekből áll: az egyik egy Horatius-átköltés, a másik a 47. zsoltár fordítása.

Hogy mi okozza a kétsoros versek feltűnő többségét, nehéz megválaszolni. Gyakorlatias és az egész anyagra nem érvényes magyarázat lehet az, hogy a kétsoros versek esetében a sorokra tördelés nem okoz plusz sorvesztést, helytakarékosági szempontból indifferens, hiszen egy sorba a sorpárok sehogyan sem férnének el. De éppen ez a logika nem jellemző – talán e kiadás kivételével – a 16. századi verskiadásokra: általában a kétsoros versek esetében is, indifferens ide vagy oda, az egy versszak – egy bekezdés elvét követik az énekeskönyvek, s csak ritkán, inkább az egyes versekhez kötődő tipográfiai hagyomány az, ami e másik hagyományt képes felülírni.

A sorokra tördelten megjelenített versek egyik csoportját az allelujás versek alkotják, ezek:

*Jézus Krisztus feltámad, alleluja*⁷² (RPHA 665)

*Krisztus urunk feltámad, alleluja*⁷³ (RPHA 813)

*Krisztus mennyben ma felméne, alleluja*⁷⁴ (RPHA 809)

*A Pünkösdek jeles napján, alleluja*⁷⁵ (RPHA 36)

A *Surrexit Christus hodie* két fordítása csak nyomokban követi latin eredetijének⁷⁶ párrímes formáját, így a versforma megállapításában a latin előzményen túl a vers tipográfiája igazíthat el: a sorpár első tagja nagy kezdőbetűvel kezdődik és vesszővel végződik, második tagja elején kis

⁷¹ HG1, K7v–K8v

⁷² B93, 134–135.

⁷³ B93, 137–138.

⁷⁴ B93, 142–143.

⁷⁵ B93, 143–144.

⁷⁶ AH, 1, 165.

kezdőbetű, végén pont található. A *Krisztus mennyben ma felméne...* és *A Pünkösznek...* incipitű himnuszok szedése annyiban tér el az előbbi kettőtől, hogy minden sor elején nagy kezdőbetű található. A refrénszerűen ismétlődő elem (*alleluia* illetve *A Pünkösznek...* esetében váltakozó refrén: *alleluia, dicziret Istennek*) mind a négy vers esetében a sor részét képezi, s vessző után következik.

Az *Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli* incipitű párrímes dicséret⁷⁷ (RPHA 61) és a *Minden népek örülvén tapsoljanak* kezdetű kétsoros egységekből építkező zsoltár⁷⁸ (RPHA 963) tipográfiája szintén a verssoronként nagy kezdőbetűt alkalmazó típusba tartozik.

Horatius *Postumushoz* címzett ódájának átköltése (*Látod mely rövid múlandó ez világ*,⁷⁹ RPHA 830) – talán a latin szöveg hatására – soronként van tördelve, s minden sor nagy kezdőbetűs, a sorvégeket vessző, a versszak végén pont jelöli. Ezzel megegyező a tipográfiája az énekeskönyvben utána következő *Az gonosz természet megromlásáru*⁸⁰ incipitű (RPHA 7) éneknek is.

2.2.3. *Históriás énekek metrikai tagolása*

A 16. század második felének népszerű, nyomtatásban is terjedő műfaja a históriás ének. Az alábbiakban históriás énekek tipográfiáját tekintem át a teljesség igénye nélkül. A hivatkozott források kivétel nélkül megtalálhatóak online fotómásolatban az OSZK digitális archívumában, ez az anyag képezte vizsgálataim alapját. Az alábbiakban ezt az anyagot szerzők, illetve gyűjteményes kötetek szerint rendezem – s ha van rá mód, az egyes költemények különböző kiadásait is összehasonlítom.

A kérdés változatlanul az, hogy a sortördelés mennyire függ össze a helytakarékossággal, illetve hogy a versek sorokra tördelt alakja hatással van-e a későbbi kiadásokra. Rövid válasz a kérdésre: hol igen, hol nem. Egyes históriák kiadásait összehasonlítva könnyedén tetten érhető a helytakarékossági elv (lásd alább az *Enekec*ben található gyűjteményt vagy Ilosvai Nagy Sándor-ról, illetve Ptolomaeusról írott históriáit). A Bogáti-kiadványokban a sortördelő tipográfiájú históriák többségben vannak, s ezzel a 16. századi anyagból is kiemelkednek. Valamivel gyakrabban találkozni sorokra tördelt költeményekkel a kolozsvári nyomda (akár Heltai Gáspár, akár Heltai Gáspárné, akár ifj. Heltai neve alatti) kiadványaiban. A gyűjteményes kötetekhez képest gyakrabban találkozni egy históriás kötetekben a sortördeléssel – erre talán csak egy kivétel hozható fel: Bogáti *Cronicája*, mely elejétől végéig a sortördelő tipográfiát alkalmazza.

⁷⁷ B93, 165–166.

⁷⁸ B93, 210–211.

⁷⁹ B93, 381–382.

⁸⁰ B93, 382–386.

Még egy szempont függ össze a versek tipográfiájával: a versforma. A rövidebb (8–13 szótagos) sorokat általában rugalmasabban, de egyúttal következetesebben szedik. Megtalálhatók sortördelő és folyamatosan szedett formában is, a sorok végén mindig vessző, illetve pont (néha kettőspont) található, cezúrahelyen ritkán találni írásjelet. A hosszú sorok valamivel zavarosabbak (az alábbiakban csak 6 6 7 osztatú 19-esekre lesz példa): a cezúra helyét gyakran jelzi vesszővel, illetve nagy kezdőbetűvel a szedő, de egy esetben sem következetesen. A 19 szótagos hosszú sor az továbbá, mely pont nem fér ki a negyedré egy sorába, néhány szótag vagy betű szinte mindig a következő sorba csúszik át, még kisebb betűméret esetében is. Erre legszebb példa az *Eurialus és Lucretia* (RPHA 1249) 1587 körüli kiadása,⁸¹ melynek némely, magánhangzóiban gazdagabb sora megengedte a sortördelő alakot is: ezekben az esetekben a tipográfus a netán még fennmaradó néhány betűhelyet szabadon hagyva sortörést iktat be a strófában (például 15–16., 19–20. strófa).

Tinódi Sebestyén *Cronicája*⁸² tipográfiájában is kiemelkedik a históriakiadások sorából, hiszen még a 16. század végén készült kiadványok is csak ritkább esetben tagolják a históriákat sorokra. A *Cronicában* azonban mind a 21 história sorokra tördelve szerepel, a sorok elején nagy kezdőbetűvel. A sorok végét általában vessző is jelzi a versszakon belül, a versszak végén pedig pont áll.

A kolozsvári *Cancionaléban*⁸³ Tinódi Zsigmond király és császár krónikája⁸⁴ (RPHA 867), a *Szegedi veszedelem*⁸⁵ (RPHA 1334), az *Erdélyi história*⁸⁶ (RPHA 1245), a *Losonczi István haláláról*⁸⁷ (RPHA 1244), a *Budai Ali basa históriája*⁸⁸ (RPHA 511) és az *Eger vár viadaljáról való história*⁸⁹ (RPHA 1381) csak részben követi ezt a tagolási elvet, ott a versszakok bekezdésekbe foglaltatnak, a verssorok nagy kezdőbetűje pedig megmarad.

A *Cancionale* alapvetően az egy versszak – egy bekezdés elve szerint közli a verseket, a sorok pedig nagy kezdőbetűvel kezdődnek az alábbi históriákban (Tinódi már említett költeményein kívül):

81 *Igen szep historia Sigmond Cyaszarnak ideieben löt dolog, az nemes ket személyről, Euryalusrol es Lucrecyarol, es azoknac egy mashoz valo szerelmekről, s Lucretyanak halalarol, Euryalushoz valo szerelmenek myatta mynt löt halala*, Debrecen, 1587k, RMNY 584, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6888> 2017.04.10.

82 TINÓDI Sebestyén, *Cronica*, Kolozsvár, 1554, RMNY 109, online fotómásolat: <http://mek.oszk.hu/12200/12294/12294.pdf>.

83 *Cancionale, az az historias enekes könyw, [...]*, Kolozsvár, 1574, RMNY 351, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6697>.

84 *Cancionale*, 33–72.

85 *Cancionale*, 203–215.

86 *Cancionale*, 140–203.

87 *Cancionale*, 216–233.

88 *Cancionale*, 234–252.

89 *Cancionale*, 253–313.

- Temesvári János, *Krónika Béla királyról*⁹⁰ (RPHA 819)
- Nagybáncsai Mátyás *Hunyadi János históriája*⁹¹ (RPHA 1065)
- Temesvári István, *A kenyérmezei diadalról*⁹² (RPHA 683)
- Görcsöni Ambrus, *Mátyás király viselt dolgairól szóló história*⁹³ (RPHA 101)

Nagybáncsai *Hunyadi-históriájában* a nagy kezdőbetűvel jelölt hosszú sorokon túl (a história szótagszámképlete: 19 (6;6;7) 19 (6;6;7) 19 (6;6;7) 19 (6;6;7), rímképlete változó: aaaa és aabb),⁹⁴ változó következetességgel a hosszú sor ütemei is el vannak választva nagybetűvel, illetve vesszővel, például:

„Szület vtán mikor irnánac, ezer, három száz kilentzuen kettőben, Vala ackoron két wr, aty-tyafiassac, Hauaseluő földében, Az első Dan vala, a másic kediglen, Mircze uala neuében, Ezzec egybe veszuén, Meg hasonlottanac vala az ő földekben.” (2. versszak)

Ez a tagolás jellemző a Hunyadi-história másik két forrására is.

A kolozsvári kiadásban egyedül Valkai András *Bánk bán históriája*⁹⁵ (RPHA 1270) van sorokra tördelve (a sorok kezdőbetűi itt is nagybetűk). A história 1580-as kolozsvári kiadásában⁹⁶ is ilyen tipográfiával jelent meg.

Valkai külön kiadott *História Audoinusról és annak fiáról, Albuinusról*⁹⁷ (RPHA 851) című költeménye szintén sorokra tördelve szerepel, s nagy kezdőbetűs sorokkal van szedve. *Cronicájában*⁹⁸ ellenben egyedül a *Hariadenus históriájának*⁹⁹ (RPHA 629) első strófája van sorokra tördelve (így simulva az iniciáléhoz), a további strófák már folyamatos szedésben, bekezdésként sze-

90 *Cancionale*, 4–32.

91 *Cancionale*, 88–120. Az általam vizsgált két további forrása: *Historia az vitez Hvniadi Ianos vaidanak*, [...], Debrecen, 1574, RMNY 342, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6700>; *Az első az nagy wr* [...], Kolozsvár, 1580, RMNY 468/1, online fotómásolat: <http://mek.oszk.hu/12000/12027/12027.pdf>

92 *Cancionale*, 121–139.

93 *Cancionale*, 314–368.

94 A Repertóriumban tévesen: a19 (6 6 7) a19 (6 6 7) a19 (6 6 7) a19 (6 6 7). Az RPHA megállapítása például az 1574-es debreceni kiadásra érvényesnek tekinthető, az 1574-es és 1580-as kolozsvárra azonban nem. A história további forrásait ezidáig nem vizsgáltam.

95 *Cancionale*, 73–87.

96 VALKAI András, *Első az nagy wr Bankbanról [!], miképpen az András Királynac feleségét meg ölte az ő nagy vétkeért. Mikoron írnanac Christus Wrunknac születése vtan 1201. Esztendőbe*, Kolozsvár, 1580 (Két szép história), RMNY 468, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6732>.

97 VALKAI András, *Historia, enec szerent szerevezve az longobardvsoc tized kirallyokról Andoinusról [!] és annac fiáról Alboinusról [...]*, Kolozsvár, 1580, RMNY 467, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6733>.

98 VALKAI András, *Cronica, avagy szép historiás enec, miképpen Hariadenus, tengeri toluay, Barbarossa, és bas-sáua löt, es miképpen ez által Suliman császár a tengert birta, és meg haborította a tengert, soc földeket, várakat és várasokat, es meg vötte Tunetum királyi birodalmat, midön az országbeliec egyenetlesnégből veszédnénec egymással*, Kolozsvár, 1573, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6704>.

99 VALKAI, *Cronica*, A2r–E3r.

repelnek, a sorok eleje pedig nagy kezdőbetűs. A *Krónika Károly császárról*¹⁰⁰ (RPHA 144) és a *János pap császár birodalma*¹⁰¹ (RPHA 1247) is ezt a tipográfiát követi a kötetben.

Bornemisza Péter *Enekec három rendbe*-kiadásának történetében a kötetben található himnuszokhoz, zsoltárfordításokhoz hasonlóan bekezdésekbe szedett strófák találhatók, a belső sorok kis kezdőbetűvel kezdődnek. Batizi András *Jónás prófétának történetének*¹⁰² (RPHA 1091) későbbi kiadásában¹⁰³ például az *Enekec*-kel megegyező tipográfiában találjuk a verset, Kákonyi Péter *Sámson történetét* (RPHA 1250) pedig sorokra tördelve adták ki 1579-ben,¹⁰⁴ az *Enekec*¹⁰⁵ viszont nem veszi át ezt a tipográfiát. Ugyanez a helyzet például Tinódi *Dávid és Góliát történetével* (RPHA 1229).¹⁰⁶

Nem feltétlenül jellemzi azonban az egy történet kiadásokat sem a sorokra tördelés, például Istvánfi Pál *Volter és Grizeldis történetének* két kiadása¹⁰⁷ közül az 1574-es debreceniben a versszakok bekezdésekbe szedve szerepelnek, a sorokat vessző választja el, a sorok eleje pedig kisbetűvel kezdődik. Az 1580-as kolozsvári kiadás azonban sorokra tördelve, minden sort nagy kezdőbetűvel írva közli a történetet.

Természetesen ettől függetlenül továbbra sem elvetendő a sorokra tördelő tipográfia hiányának megindoklása a helytakarékossgal. Jól példa erre Ilosvai Selymes Péter *Nagy Sándor történetének* (RPHA 692) és *Ptolomaeus történetének* (RPHA 1288) különféle kiadása. A *Nagy Sándor-történet* négy kiadása ismeretes: az 1574-es¹⁰⁸ és az 1596–1619 közötti debreceni kiadás¹⁰⁹ a versszakokat bekezdésekbe szedi, az 1574-esben a sorok elején kisbetű áll, az 1596–1619 közöttiben nagybetű. Ez utóbbi azonban feltűnő módon kisebb betűméretet is használ. A történet másik két kiadása¹¹⁰ sorokra tördelve közli a verset, s a sorok nagy kezdőbetűsek. Így pél-

100 VALKAI, *Cronica*, E4r–K2v.

101 VALKAI, *Cronica*, K3v–M3v.

102 *Enekec*, 331v–335r.

103 BATIZI András, *Jónás prófétának története*, 1596, Debrecen, RMNY 774, online fotómásolat:

<http://mek.oszk.hu/12300/12374/12374.pdf>.

104 KÁKONYI Péter, *Egy szép historia az nagy erős Samsonról, az Biraknac könyvében meg vagy írva [...]*, Kolozsvár, 1579, RMNY 439, online fotómásolat: <http://mek.oszk.hu/12000/12023/12023.pdf>.

105 *Enekec*, 284r–288r

106 TINÓDI, *Cronica*, e1v–f3v; *Enekec*, 288v–292r

107 ISTVÁNFI Pál, *Historia regis Volter ad notam Francisco*, Debrecen, 1574, RMNY 340, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6701>; Uő, *Szep rövid cronica, az iffiv Volter kirallyrol, és az Ianicvla leanyáról, Griseldis aszszonról [...]*, Kolozsvár, 1580, RMNY 462, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6734>.

108 ILOSVAI SELYMES Péter, *Historia Alexandri Magni, partim ex Ivstistino [!] historiographo, partim ex fragmentis Quinti Curtij diligenter collecta*, Debrecen, 1574, RMNY 339, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6702>.

109 ILOSVAI SELYMES Péter, *Historia az világ biro Nagy Sandornak ez szeles vilagon levő nagy sok országoknak meg holdoltatasarol, vitezi között viselt nagy dolgairul es sok hadakozasirul*, Debrecen, 1596–1619, RMNY 956, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6887>.

110 ILOSVAI SELYMES Péter, *Historia Alexandri Magni, partim ex Ivstino historiographo, partim ex fragmentis Q. Curcii diligenter collecta*, Debrecen, 1582, RMNY 510, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6727>.

dául az 1582-es 90, az 1596–1619 közötti debreceni kiadás pedig 52 lapos – tekintettel az utóbbi kiadás csökkentett betűméretére és a 38 lapnyi különbségre, a helytakarékosági szándék utóbbiban tagadhatatlan.

Ugyanezt a különbséget megfigyelhetjük a *Ptolomeaus* sorokra tördelő 1588-as kolozsvári,¹¹¹ és a bekezdésekbe szedő, kisebb betűméretet használó 1596–1619 közötti debreceni¹¹² kiadásában is. Sorokra tördelve jelent meg Ilosvai Pál apostolról szóló históriája¹¹³ is (RPHA 1287) 1579-ben Debrecenben.

Bogáti Fazakas Miklós históriái már kevésbé változatosak tipográfiájukat tekintve: jóval gyakoribb a versek sorokra tördelt külalakja. Az általam vizsgáltak¹¹⁴ közül sortördelők az alábbi kiadványok:

– *Szep historia az tökéletes aszszonyállatokról*,¹¹⁵ (RPHA 261)

– *Eszter dolga*,¹¹⁶ (RPHA 323)

– *Castriot György históriája*¹¹⁷ (RPHA 743)

Az *Aspasia asszony dolga*¹¹⁸ (RPHA 693) című históriában viszont az egy versszak – egy bekezdés elvet követik, a verssorok nagy kezdőbetűsek. A belső cezúrákat (6;6;7) a szedő hol jelzi, hol nem; ritkább esetben cezúrán belül is van vessző (például felsorolásakor).

Uő, *Historia Alexandri Magni partim ex Iustino historiographo, partim ex fragmentis Q. Curtii diligenter collecta, et nunc a plurimis mendis repurgata ac aedita*, Kolozsvár, 1591, RMNY 665, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6935>.

111 ILOSVAI SELYMES Péter, *Historia regis Ptolomei Philadelphi, quomodo Mosis quinque libros per septuaginta duos interpretes ex Hebraico sermone in Graecum transferri curavit*, Kolozsvár, 1588, RMNY 614, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6723>.

112 ILOSVAI SELYMES Péter, *Historia, mikeppen az Ptolomaeus kiraly az Moysesnek öt könyvet nagy költséggel fordította az sido es görög nyelvből az hetvenket (bölcsek) tolmacsok által*, Debrecen, 1596–1619, RMNY 957, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6886>.

113 ILOSVAI SELYMES Péter, *Az nagy szent Pal apostolnac életéről es haláláról szep historia a Szent Irasbol*, 1579, RMNY 438, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6694>.

114 A Szentersébeti Bogáthi-kódexben (STOLL 22) fennmaradt históriái kívül esnek a vizsgált korszakon, illetve nem képezik tárgyát a fejezetnek az OSZK által még nem digitalizált anyagok sem.

115 BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Szep historia az tökéletes aszszonyállatokról, melly az Plutarhusból fordítatot magyar nyelvre*, Kolozsvár, 1577, RMNY 385, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/2112>.

116 BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Ester dolga*, Kolozsvár, 1577, RMNY 386, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/2113>.

117 BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Az nagy Castriot Györgynec, kit a török Szkenderbégnec hiuot, ki Hunyadi Iánossal két felől vit az törökre, külömb külömb czoda szerenczéuel, vitezi dolgainac historiaya hat reszben*, Kolozsvár, 1592, RMNY 683, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/2119>.

118 BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Aspasia asszony dolga és az io erkölczü aszszonyoknak tüköre*, Kolozsvár, 1591, RMNY 662, online fotómásolat: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/2118>.

2.3. Énekeskönyvek mint szerkesztett verskötetek

Az énekeskönyv hagyomány rendkívül gazdag és szövevényes korpuszát a disszertáció keretei között még vázlatosan áttekinteni sem lehet. Az alábbiakban mindössze néhány példát kívánok hozni a 16–17. századból arra, a szerkesztettség, valamint a paratextuális elemek miként jelennek meg a gyülekezeti, illetve a nem egyházi énekeskönyvekben.

*

A gyülekezeti énekeskönyvek előszavai és egyéb paratextusai a korszak retorikai-poétikai szempontból kimagaslóan reflexív forrásai. Számot adnak az énekeskönyv szerkezetéről, a gyűjtemény énekeinek műfajáról, funkciójáról és forrásairól. A jelen áttekintéshez alapvető forrásul szolgált H. Hubert Gabriella forráskiadása, illetve monográfiája.¹¹⁹ Könyvének második fejezetében H. Hubert a vizsgált előszavak műfajra utaló kifejezéseit a teljességre törekvő módon gyűjti össze és igyekszik azonosítani a terminusok eredetét. Az ismert bibliai hely (*Pál levele az efezusiakhoz* 5:18–20, ill. *Pál levele a kolosséiakhoz* 3:16–17) zsoltárok, dicséretes és lelki énekek fogalomhármásának műfaji terminussá válásáról, annak változó körvonalairól összetett képet ad.¹²⁰ Ez a felosztás az énekeskönyvek szerkezetére is hatással volt, műfaji jellegű (énektípusok szerinti) csoportokba rendezés azokban megfigyelhető.

Újfalvi Imre *Keresztyneni énekek* (1602, RMNy 886/1) kiadásának előszava sok, az énekeskönyv szerkesztésre vonatkozó fontos észrevételt is tartalmaz. A könyvnyomtatók abban mint az énekeskönyvek szerkesztői jelennek meg, akik olykor – Újfalvi által némileg elítélt módon – kedvükre alakítják a gyülekezeti énekeskönyvek szerkezetét, a nekik tetsző énekekkel kiegészítve azokat (4r–v).¹²¹ Ezen előszóból értesülhetünk Újfalvi nagyszabású tervéről is, melynek keretében a korabeli költészet szinte teljes palettáját kívánta összegyűjteni és kinyomtatni. Ez hat kötetben valósult volna meg, a következőképpen elrendezve: 1) graduál, gyülekezeti és halotti énekes-

119 H. HUBERT, *Lelki énekekről régi magyarok*; H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*. Az irodalomelméleti gondolkodás vizsgálatában nélkülözhetetlen más munkákra jelen fejezetben nem térek ki. Lásd BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*; TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984); KECSKÉS, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*; BARTÓK, *Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*.

120 E fogalomhármás megítélése már a 16–17. században is megoszlik, jó példája ennek a H. Hubert által is átvett Kálvin-idézet: „... az énekek, a zsoltárok és himnuszok nem nagyon különböznek egyik a másiktól. Jóllehet minket gyönyörködtet, hogy finom megkülönböztetéseket tegyünk...” H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*, 47. Vajon a műfaji rendszerek megalkotása általában is a gyönyörködtetést szolgálja Kálvin koordináta rendszerében?

121 Uo., 75, 96.

könyv; 2) iskolai énekeskönyv; 3) magánénekeskönyv (egyéb tiszta énekek); 4) bibliai históriák; 5) magyar világi históriák; 6) idegen dolgokról világi históriás énekek.¹²²

Mint Csomasz Tóth Kálmán megállapítja, sok esetben „az énekek csoportosítása nem a liturgikus szertartási elemek sorrendjéhez, hanem a keresztyén üdvtörténet, az ünnepkörök, különleges istentiszteleti alkalmak követelményeihez igazodik.”¹²³ Erre H. Hubert is számos példát felvonultat. Ilyen Huszár Gál 1560–1561-es énekeskönyve (RMNy 160), ahol prédikáció előtti, utáni, istentisztelet előtti, temetési és ünnepi hálaadások és könyörgések, zsoltárok és egy úrvacsora-ének követik egymást. Amint H. Hubert meg is jegyzi: „Huszár Gál a prédikáció-központú istentiszteletnek megfelelően szerkesztette énekeskönyvét.”¹²⁴ Újfalvi Imre 1602-ben Debrecenben kiadott énekeskönyve két részre oszlik, gyülekezeti és temetési énekeskönyvre. Előbbi szerkezete: zsoltárok, ünnepi énekek, káté-énekek, különfélék.¹²⁵ Végül ide kívánczok még az 1582-ben kiadott, Bornemisza által szerkesztett *Énekek három rendbe* (RMNy 513) szerkezete, mely a következő három nagy csoportra oszlik: gyülekezeti énekek, prédikációs énekek és bibliai históriák. A címlap leírása szerint: „I. Elsőbe: Rövid diczeretec vadnac. Kiknec szamoc CXCVIII kic közzül soc, predikatioc melle valoc. II. Masikba hosszabbac vadnac: az Szent Iras intesi es magyarazati szerint. Kic predikatioc gyarant [!] oktatnac. Kiknec szamoc aproual elegy LX. III. Harmadikba: Az Biblianac ki valogatot fő fő XVIII historiaibol valoc.” Az első rész az alábbiakra tagolódik: ünnepi énekek, káté-énekek, prédikáció utániak, közönséges isteni dicséretetek, temetési énekek, reggeli könyörgések.¹²⁶

Van azonban énekeskönyv, ahol inkább az énektípus köré csoportosulnak a szövegek, ilyen például az 1602–1614-es bártfai énekeskönyv (RMNy 965). H. Hubert leírásában a versek csoportjai: ünnepi énekek, isteni dicséretetek, hálaadó dicséretetek, háborúságban külső ellenség ellen való, mikor az ördög és a bűn háborgat, az anyaszentegyházról, a jámbor keresztyéni életről, az emberi élet rövid és bizonytalan voltáról, temetési énekek. H. Hubert megjegyzi, a jellemzően tematikus csoportosítás már az 1593-as bártfai énekeskönyv előszavában is feltűnik, s német evangélikus énekeskönyvekben is találhatók hasonló szerkesztési eljárások.¹²⁷

*

122 Lásd még ehhez KLANICZAY Tibor, „Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62, 2–3 (1958): 152–169.

123 Idézi: H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*, 97. Eredeti helye: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A református gyülekezeti éneklés: útmutató és adattár a próbaénekeskönyvhöz* (Budapest: Zuglói Nyomda, 1950), 143–144.

124 H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*, 111.

125 Uo., 144.

126 Uo., 130.

127 Uo., 151.

A Balassa-kódex szerkesztettségébe, a lehetséges és jelenvaló verssorrendek kérdését itt nem tárgyalva csupán azt emelném ki a forrással kapcsolatban, hogy az a többi kéziratos világi énekeskönyvhöz képest sok szempontból unikális: több szinten hierarchizált és megszerkesztett, paratextusokban, reflexív szövegekben gazdag. Hasonló rendezettséget, ha jóval kevésbé komplexet is, talán csak a Rimay–Madách-kódexben találhatunk.¹²⁸

A tartalmában szintén egyedülálló, epikus és lírai szerelmi költészetet magában foglaló Fanchali Jób-kódexben talán felfedezhető egy műfaji/formai jellegű, lírai és epikus tömböket váltó csoportosítás. A Vásárhelyi daloskönyv esetében felvetődhetne annak lehetősége, hogy valamely – akár már a másoláskor készen állott – szerkesztett sorrend szerint követik egymást a versek, hiszen a kódex törzsanyaga (6a–334b) egy kéz munkája, az egyforma tinta, egyenletes írás arra utal, hogy egy alkalommal, rövidebb időn belül került leírásra.¹²⁹ Tematikus blokkok talán felfedezhetők benne: szerelmes (panasz)énekek, lakodalmi énekek (dicsérő-csúfoló költemények, táncdalok) 6–10 elemű blokkjai kerülnek egymás mellé. A korszak műfajilag és tematikailag egyik legszínesebb darabja, a Szentsei-daloskönyv¹³⁰ nem sok rendezettséget mutat, így legfeljebb a versek jellegének megoszlásából lehet következtetni a másoló érdeklődésére, szándékaira. A kötetben nagy számban fordulnak elő Rákóczi- és a szabadságharcról szóló költemények, valamint szerelmi, lakodalmi és házaseénekek, csúfoló versek.¹³¹ A világi énekeskönyvek zöme tehát nem, vagy alig tartalmazza valamilyen rendezettségben a verseket, ezt indokolhatja az erre irányuló igény, illetve az intézményes keretek hiánya, valamint az, hogy a különféle énekeket jellemzően fokozatosan másolták, vagy jegyezték be a gyűjteménybe.

*

Áttekintve a szerkezeti leírásokat a következő szerkesztési elvek érvényesülnek, hol külön, hol keveredve:¹³² keresztény ünnepkörök, különleges alkalmak köré történő, vagy egyéb tematikus csoportosítás; énektípusok szerinti rendezés; valamilyen funkció szerinti összeállítás (például Huszár Gál prédikáció-központú, az istentisztelet egyes részeit követő szerkezeti megoldása). E három megoldás elkülönítése nehézségekbe ütközik, hiszen maguk az énektípusok, műfajok is (mind a korban, mind korunkban) igen diffúz összességet adnak. Az egyes műfajok levá-

128 Erről lásd: BALÁZS-HAJDU Péter, *Zsengék, töredékek, kétes hitelűek: A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes énekek c. füzetének versanyaga* (Budapest: Reciti, 2019).

129 Vö. Stoll 96. STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565-1840* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).

130 *Szentsei daloskönyv*, OSZK Oct. Hung. 70., 1704, <http://mek.oszk.hu/13800/13813>. (Stoll 168)

131 Vö. Varga Imre előszavát a daloskönyv hasonmás kiadásához. VARGA Imre, szerk., *Szentsei György daloskönyve (I–II)* (Budapest: Magyar Helikon, 1977).

132 Erre jó példa az 1629-es löcsei (RMNy 1438), vagy az 1640-es bártfai (RMNy 1816) énekeskönyv. H. Hubert leírása: H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*, 174, 191.

lása, körvonalazódása hol tartalmi, hol formai, hol funkcionális szempontok szerint történik. Az mindenesetre bizonyos, hogy az egyházi kötődésű, egyéni és intézményes szempontokat követő gyülekezeti énekeskönyvek mind jól szerkesztettek, s az igényeknek megfelelő funkcióbeli és értékhierarchiai elvárásokat tükrözik. A nem egyházi, zömmel szerelmes és lakodalmas témájú költemények ezzel szemben intézményen kívülként jöttek létre, így ilyesfajta szerkezeti építkezést kár is lenne keresni rajtuk. Épp a gyülekezeti énekeskönyvek sugározta értékhierarchia, a szerelmi énekek iránt tanúsított kizáró attitűd az, amely egymás mellé sodorja ezeket az igen különféle énekeket a kéziratos énekeskönyv gyűjteményekbe.

A kapcsolat az énekeskönyvek és a szerzői verskötetek szerkesztése között természetesen nem csak közvetetten érvényesülhet, hiszen sok esetben a nyomdász maga is részt vesz a szerkesztési folyamatban. Arra is számos példát találunk, hogy a kötetszerkezetet, vagy annak végleges verzióját nem a szerző, hanem a nyomdász végezte el.

2.4. Prózai kompozíciók

A magyar irodalomtörténeti kontextus vizsgálatában fontosnak tartom, hogy rövid kitérő erejéig a prózai szerkesztményekkel is foglalkozzak. Nem kívánom azonban a kitérőt akkorára növelni, hogy az a teljességet akár megközelíteni próbálja. Ehelyett két olyan, a korban kiemelkedő szerző munkáját vizsgálom, mely tanulságul szolgálhat a 17. századi kompozíciók vizsgálata számára, s mely életművek elemzésében a szakirodalom is nagyobb hangsúlyt fektetett a megkomponáltságra.

Mindenekfelett ilyennek gondolom Bethlen Miklós *Önéletírását*, illetve az önéletrajzot kísérő imádságos könyvét. A legújabb Bethlen-kutatások,¹³³ valamint a fikcionalitás kérdésköre és a nemzetközi *self fashioning* értelmezések tükrében megalapozottnak tűnik az a megközelítésmód, mely az önéletírást nem történeti forrásként olvassa, hanem reprezentációs céllal formailag és tartalmilag tudatosan megszerkesztett műként olvassa, s a fikciósság keretei között értelmezi. Ez a felfogás igen közel áll ahhoz, ahogyan a lírai életrajzokat, mint Balassi vagy Zrínyi verskötetét értelmezzük.¹³⁴

A fikcionalizált életrajz megteremtésén kívül még egy szerzői szándék állhat a kötetkomponálás mögött, mely összeköti a verses és prózai szövegeket: ez a saját írások tudatos egybeszerkesz-

133 Lásd legutóbb a Bethlen-émlékév alkalmával rendezett két nagyszabású konferenciát: Bethlen Miklós és a korai újkori börtönirodalom európai hagyománya, Miskolc, 2016. május 18–20.; Hírnév és emlékezet – konferencia Bethlen Miklós halálának 300. évfordulója alkalmából, Budapest, ELTE BTK, 2016. november 16–18.

134 A hasonlóságokra való ráismeréssel szerencsére nem vagyok egyedül, Nagy Levente pl. Bethlen Miklós *Önéletírása* kapcsán mutat rá annak Balassi kötetével való kapcsolatára. NAGY, „Az emlékirat-irodalom: 1704: Bethlen Miklós *Önéletírása*”.

tése, az írások bonyolult hálózatának kialakításával. Enyedi György a prédikációs kötetek közt egyedülálló triacas-struktúrába rendezett beszédgyűjteménye jó példa erre. A nála megfigyelhető számszimbolikus szerkesztésmód a Balassi-kutatás figyelmét is felkeltette. A *triacas* és *centuria* szerkezet összekapcsolása révén előálló 3 x 33 (+1) szerkezete elsőre rokonnak tűnhetnek a verskötetével, bár ezen idealizált szerkezetet ugyancsak sok kérdés övezi. Valószínűbb azonban, hogy nincsen közvetlen kapcsolat a kettő között, s a szerkesztési eljárás mintái is másban keresendők – ha Balassi esetében beszélhetünk egyáltalán 3 x 33-as szerkezetről.

Bethlen Miklós

„Bethlen Miklós és Kemény János esetében azonos alkotás-lélektani helyzettel számolhatunk: valószínűleg mindkettőjükből a raboskodás faragott író” – jegyzi meg Nagy Levente,¹³⁵ s milyen érdekes, a mondat kitűnően megállná a helyét Wathay és Koháry nevével is. Az individuum kora újkori, kereszténység által intézményesített formája, mely korántsem ellentétektől mentes, jelenik meg Bethlen Miklós műveiben is. Aron Gurevics középkori egyénre tett megállapításait Nagy a kora újkor emberére vonatkoztatva, továbbgondolva írja: „az egyén csak a közösséghez való tartozás révén nyerheti el létének igazi értelmét, de amint elnyerte, és önelvű személyiséggé válna, a közösség rögtön megbünteti. Ez a problematika a reformáció idején különös élességgel vetődik fel újra, és valójában a két Bethlen, Miklós és Kata önéletírása a közösség és az egyén összeütközésének terméke.”¹³⁶

Bethlen Miklós műveinek, s kivált *Önéletírásának* szépirodalmi értelmezhetősége éppúgy problematikus, mint történeti forrásként való olvasása. Azonban a tudatos szerkesztésre számos jelenség utal: S. Sárdi Margit a hivatkozott Bethlen-konferencián elhangzott előadásában rámutatott, hogy Bethlen tudta, „első olvasói fogvatartói lesznek”. Az önéletrajz lineáris, kevés kitérőt megtűrő narrációja írói önfegyelemre, az események Bethlen saját személye köré szervezése tudatos történetformálásra utalnak. Itt érdemes még megemlíteni T. Orgona Angelika előadását is, mely éppen ellenkező eredményre jut Kornis Gáspár emlékiratait vizsgálva: míg Bethlen magát helyezi a középpontba, Kornis igyekszik kibújni önéletrajzának lapjai közül, politikai tevékenységét szinte teljesen elhallgatva.

A Bethlen-korpusz szöveghagyományának vizsgálata szintén értékes adalékokat szolgáltathat a verskötetek értelmezését tekintve, hiszen a 17. század jellemző másolói gyakorlataiban vers és próza tekintetében sok közös jellemvonás van. A kéziratos szöveghagyományozódás a 17. szá-

135 Uo.

136 Uo.

zadban sokat merít a nyomtatott könyvek sajátosságaiból. A második vagy másodlagos kéziratosság jelentését így határozhatnánk meg a Tarnai Andor bevezette második szóbeliség¹³⁷ analógiájára: a nyomtatott kultúra egyes termékeit ismerő, azokra reflektáló kéziratosságot. Ez a jelenség a Bethlen-korpuszban is megfigyelhető. Tóth Zsombor a Bethlen-önéletrajz 18–19. században keletkezett másolataira a belső és külső kéziratosságot fogalmait vezeti be, és elkülönít amatőrt, illetve professzionális olvasókat, valamint felveti a szöveghasználat modalitásainak vizsgálhatóságát. (Például Cserei szélesebb nyilvánosságra szánt szerkesztett kézírata esetében.)¹³⁸

Ahogy Balassi vagy Zrínyi verskötete, úgy Bethlen Miklós *Önéletírása* sem élete utolsó éveivel zárul – azt 1704. évi letartóztatásával fejezi be. Jankovics József ezt úgy magyarázza, hogy „egyhangú börtön-hétköznapijairól nincs mit mondania”, politikai pályafutása, melynek első sorban emléket állít *Önéletírásával*, a bebörtönzéssel véget ér.¹³⁹ Nagy Levente azzal árnyalja ezt a megállapítást, hogy Bethlen „saját perét úgy értelmezte, mint vallásáért és Krisztusért (jóllehet egyáltalán nem vallási okokból tartóztatták le) halált szenvedni kész hős mártíriumát”, s ez a magatartásminta és individuumszemlélet az, ami az *Önéletírás* elbeszélői pozícióját adja.¹⁴⁰

Enyedi György

Enyedi György unitárius püspök 16. század végén lejegyzett prédikációi a kor művelődéstörténete szempontjából különösen fontos forráseggyüttest képeznek.¹⁴¹ A verskötetek összefüggésében a számszimbolikus ciklusokba rendezés, illetve az összetett szerkezet, hivatkozási hálózat okán tartottam szükségesnek röviden kitérni beszédeinek gyűjteményére. Nem áll ugyan rendelkezésre autográf, vagy közvetlen Enyedinek tulajdonítható sorrend, azonban beszédeinek kéziratosságot másolatai nagyrészt számozottak, s a hiányzó, vagy megszakadó számozás ellenére azok sorrendje jól rekonstruálható, tehát mint szerkesztett beszédgyűjteményt másolták. Enyedi György prédikációit ezen felül egyedülálló módon ún. triacasokba, 33 beszédből álló egységekbe szerkesztette.

137 TARNAI, *A magyar nyelvet írni kezdik*.

138 TÓTH Zsombor, „Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratosságot kultúrában, 1710–1858/60: Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 279–298.

139 JANKOVICS József, „Ami az *Önéletírásból* kimaradt...”, in *Ex Occidente...: A XVI. századi magyar irodalom európai kapcsolatai* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 164–181, 164.

140 NAGY, „Az emlékirat-irodalom: 1704: Bethlen Miklós *Önéletírása*”.

141 Lásd legutóbb: SIMON József, *Explicationes explicationum: filozófia, irodalom és egzisztencia Enyedi György életművében* (Budapest: Typotex, 2016).

Káldos János a források és a szakirodalom alapján 213 ismert beszéddel számol, az „eszményi triacas szerkezet”¹⁴² szerint hét 33 beszédből álló egység képezte a beszédgyűjteményt.¹⁴³ A szöveg hagyományban azonban él egy centuriákba való szervezés is, mely szerkesztési elvet a korszakból más prédikációs gyűjtemények is alkalmaztak. A centuria szerkezet azonban kevésbé adatolt és rekonstruálható a korpusz alapján, s ezen kevés esetben is nyoma van a triacas szerkezet ismeretének, használatának a szövegkorpuszt behálózó hivatkozásrendszerben.¹⁴⁴ A Káldos által felvázolt ideális szerkezet szerint a sorszámozás, a triacasok és a centuriák egymásra épülve foglalták egy nagy szerkesztett egységbe a prédikációkat. Kérdés azonban, mit tulajdoníthatunk ezek közül Enyedi szándékának, s mit a másolókének. Az is kérdéses, vajon az egyes prédikációk milyen elv szerint kerültek egymás mellé, a tematikus, ill. liturgikus kapcsolatok ugyanis nem adnak erre kielégítő választ.

Lovas Borbála nagyszabású vállalkozása, Enyedi prédikációinak kritikai kiadássorozata mentén számos új felismeréssel szolgált a szerkezetet illetően is.¹⁴⁵ A korábban első triacashoz sorolt harminc prédikációt Lovas meggyőző filológiai érvekkel a harmadik triacasba illeszti, így ez tekinthető jelenleg az egyetlen teljes 33-as szövegblokknak. Az első triacas így szövegforrás nélkül marad, az ötödikhez hasonlóan.¹⁴⁶ A rendelkezésre álló források prédikációinak átrendezésével (kulcsszerepet itt az ún. „2. Kolozsvári Kódex” kap) egyúttal a *triacas* szerkezet is megerősítést nyer: a korábban feltételezett redundanciák, számozási és hivatkozási hibák, ellentmondások egy részét megoldja.¹⁴⁷

142 Nem véletlen allúzió ez Káldos Jánostól a „Gerézdi-sejtés” Horváth Iván-féle kidolgozására, az eszményi Balassi kiadásra, mely szintén 33-as (ill. 3x33-as) szövegegységekkel operál – alább idézett cikkében a kapcsolat explicite nem fogalmazódik meg.

143 KÁLDOS János, „Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának a tanulságai”, *Erdélyi Múzeum*, 1 (2013): 88–120, 90–92.

144 Vö. a hivatkozási háló, a másolói tevékenység és a szerkezeti rekonstrukció kapcsán: LOVAS Borbála, „Hozzátenni vagy elvenni? Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei”, in *Közkincs: tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, Pázmány irodalmi műhely ; 8. (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kutatócsop., 2014), 53–71.

145 ENYEDI György, *prédikációi*, 1 (67–99. beszéd), szerk. LOVAS Borbála (MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016); ENYEDI György, *prédikációi*, 2 (100–133. beszéd), szerk. LOVAS Borbála (MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2017); ENYEDI György, *prédikációi*, 3 (167–211. beszéd), szerk. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018).

146 A beszédgyűjtemény szerkezetének áttekintő táblázatát lásd: ENYEDI, *prédikációi*, 1 (67–99. beszéd), 14.

147 LOVAS Borbála, „Enyedi György szerkesztett prédikációskötete új megvilágításban: a prédikációgyűjtemény triacasainak újrendezése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120., 1. (2016): 47–54.

3. A vizsgált korpusz

Az alábbiakban a disszertációban vizsgált korpuszt mutatom be. Azon versköteteket, melyek elemeit (versek, versciklusok, paratextusok stb.) és az elemek közötti kapcsolatot ugyanaz a személy hozta létre. A verskötet fogalmát annyiban elkülönítem a versciklusétól, hogy annak jellemzőit tágabban határozom meg. A verskötet megalkotását e szerint egy gazdagabb eszköztár segíti, melybe a mediális tulajdonságok is beletartoznak – mint az említett paratextusok, vagy a kézirat, illetve nyomtatott forrás sajátosságai (pl. versek sorrendje, tipográfia).¹⁴⁸ Az eszköztár elemeit a bevezető fejezetben mutattam be, a *Negyedik fejezet*ben pedig ezen elemek egy-egy megvalósulását fejtem ki bővebben.

Jelen fejezet célja, hogy röviden érveljen a vizsgálati anyag kiválasztása mellett, valamint bemutassa a korpusz textológiai sajátosságait, illetve a rendelkezésre álló szövegforrásokat. Amint a bevezetőben is utaltam rá, a *Harmadik* és *Negyedik fejezet* egyes szerzőket illető alfejezetei terjedelmükben olykor fordítottan arányosak a szerzőkre vonatkozó szakirodalom kiterjedtségével. Zrínyi Syrena-kötete például az irodalomtörténeti vizsgálódások középpontjában van – e fejezetben azonban mindössze néhány bekezdés erejéig csak a legfontosabb információkat foglaltam össze vele kapcsolatban. Wathay, Fráter vagy Koháry a szakirodalomban kevésbé reprezentált, műveik filológiájában is akadnak tisztázatlan kérdések, így esetükben szükségesnek tartottam bővebben írni.

Az áttekintés a következő szerzői verskötetekre fókuszál: Wathay Ferenc *Énekeskönyve*, Zrínyi Miklós Syrena-kötete, Listius *Magyar Mársa*, Beniczky Pétertől a *Magyar rithmusok*, Fráter István *Paraphrasis rhithmicája*, Gyöngyösi István *Rózsakoszorúja*, valamint Koháry István kötetei. Néhány szerzői életmű elmaradása – kivált Rimay Jánosé, de Esterházy Pálé és Petrőczy Kata Szidóniáé is – indoklásra szorul, így előbb erre keríték sort röviden.

Rimay János két vagy három versgyűjteményéről van tudomásunk, azonban a szakirodalom jelenlegi állása szerint egyik sem tekinthető befejezettnek. A rendelkezésre álló források alapján a lezártáshoz az *Epicédium* áll legközelebb, ám abban megoszlanak a vélemények, hogy ez önálló kötetként, vagy egy kötet záró ciklusaként értelmezendő (vagy esetleg mindkettő). A Balassi–Rimay szöveghagyomány, illetve a kompozíciók értelmezési kísérletei számosak, disszertációm-

¹⁴⁸ A fogalmi szétválasztás vitatható ugyan, s aprólékosabb terminológiai utánajárást, állásfoglalást is megkívánna, ez azonban a disszertáció keretein kívül esik. Céлом vele mindössze az, hogy a poétikai tudatosság egy árnyaltabb megközelítését adjam. Zemplényi Ferenc pl. nem választja szét a két fogalmat. Vö. „a szerkesztett verskötet, a versciklus – a kettő között én nem tennék különbséget – megjelenése és útja az európai költészetben igen szerteágazó és bonyolult dolog.” ZEMPLÉNYI, „A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban”, 626.

ban ezekre ugyan több ponton utalok, a vizsgált korpuszon azonban Rimay munkássága kívül marad. Ennek inkább gyakorlatias okai vannak, mint elméletileg jól megalapozottak: a disszertáció fókuszában két másik szerzői életmű, Wathay Ferenc és Koháry István költészete áll. Rimay versgyűjteményével kapcsolatos eredményeket tehát nem mutat fel a disszertáció, ám jelen bevezetőben mégis röviden összefoglalom a verskötet kompozíciót érintő szakirodalmi állításokat.

A Balassa-kódex összeállítója Klaniczay Tibor szerint nem rendelkezett Rimaytól kapott összeállítással, hanem a „Tiszába ejtett könyve” után maga próbálta összeszedni Rimay verseit. Így a sorrend is részint neki köszönhető, akárcsak a számozás, melyet a kódexet összeállító szerkesztő Balassi mintájára készít el. Klaniczay rekonstrukciója szerint Rimay nyomtatásra szánt versgyűjteménye két nagyobb részből állhatott: elsőben a két Owen-epigramma fordítása, majd tíz istenes ének következett, a második, tematikusan vegyes egység (11–38. versek) „világi életünk”-kel kapcsolatos énekeket ölel fel.¹⁴⁹ A versek közel egyharmadánál hiányzó argumentumokkal kapcsolatban is megoldást kínál: e szerint egyes argumentumok több versre is vonatkozhatnak.¹⁵⁰ A verseket kísérő elmélkedést, illetve narratív szálát fenntartó paratextusok tehát csak akkor kerülnek a versek közé, ha újabb tematikus blokk vagy esemény következik a versekben.

„Tiszába ejtett” versgyűjteményének átfogó újrendezési kísérlete Ács Pál Rimay-kiadása, mely 10 szerelmes verset emel ki és rendez egymás mellé,¹⁵¹ illetve Horváth Iván és Tóth Tünde ezen kiadásra is reflektáló rekonstrukciója, mely a Balassi-kódexbeli forrás szerkezetén nem változtat.¹⁵² Míg Ács áthelyezésekkel oldja meg a tematikus szerkesztés vélt hiányát, addig Horváth–Tóth meghagyja a kevert tematikát, s a kódexbeli sorrendet mint a szerzői intenciónak megfelelőt rendezi digitálisan sajtó alá. Bene Sándor azonban jogosan hívja fel rá a figyelmet, hogy a kiadást kísérő tanulmányokban nem kerül részletesen kifejtésre, a közreadott sorrend milyen cikluskompozíciót közvetít.¹⁵³ A kötetkoncepcióval Szilasi László is több tanulmányában foglalkozik,

149 „Melyben e világi életünknek állapottyabol származó akadályoknak orvosló eszközt szedegethettyük elménkbe.” KLANICZAY, „Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához”, 293.

150 Uo., 289–295.

151 RIMAY János, *írásai*, szerk. ÁCS Pál (Budapest: Balassi, 1992).

152 TÓTH Tünde, szerk., *Rimay János verseinek fragmentumai*, Hálózati kritikai kiadássorozat (Gépeskönyv, 1999), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/rimay/>; Tünde TÓTH és Iván HORVÁTH, „Rimay János ifjúkori versgyűjteményének rekonstrukciója”, in *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete* (Budapest: Universitas, 2002), 457–470; TÓTH Tünde és HORVÁTH Iván, szerk., *Rimay János ifjúkori versgyűjteménye* (ELTE BTK BIÖP–Bibliopolisz, 2007), <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/rimay-janos-ifjukori/>.

153 BENE Sándor, „Rimay mûzsája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 3 (2011): 271–339, 276.

melyek középpontjában a Balassi-életművével vetekedő Rimay áll (imitatiótól az aemulatióig) az „apagyilkosságig”).¹⁵⁴

A verskötetek tematikus rendezettségével Zemplényi Ferenc és Bene Sándor foglalkozott bővebben, mindkét megközelítés a neosztoikus jellemzőket emeli ki Rimay lírájában. Zemplényi három olyan manierista szerző (Lope de Vega, Jean de La Ceppède, Friedrich von Spee) művét említi, melyek a Rimay-féle koncepcióhoz közel állnak: vers és próza váltakozik bennük, imádságokat, bibliai témákat tartalmaznak, számszimbolikával is élnek, s jellemző rájuk a meditatív jelleg.¹⁵⁵ Ezek mind katolikus, didaxist sem nélkülöző művek, akárcsak azon érzelemmel teli, patetikus figurákban gazdag himnikus költeményeket tartalmazó kötetek, melyek még a meditációs líra ernyője alá vonhatók.¹⁵⁶ Kiemelendő azonban, hogy – akárcsak a Rimayval kapcsolatban felmerült más jellegzetességek, feltételezett hatások – ez is csak részben érvényes Rimay kötettségére. Mint Zemplényi rámutat, a prózai elemek tartalmilag nem annyira kiegészítik, inkább argumentumszerűen ismétlik a versek mondanivalóját, melyek csak egyes elemeiben követik a meditáció műfaji jellemzőit. „A meditáció belső drámát, vitát feltételez, ez pedig Rimayra, aki nem nagyon látta ellentmondásosnak a világot, kevésbé jellemző. Inkább didaktikus ő, tételei sokkal egyenesebben szólalnak meg, nincs igazán belső vita, a kétely hangjai nemigen merülnek fel.”¹⁵⁷ A Zemplényi által megfigyelt jellemzők: a laza szöveg, a meditatív, ismétlődő jelleg, a sztoikus eszmék meghatározó volta Beniczky Péter és Koháry István költészetében talál folytatásra.¹⁵⁸

Bene Sándor idézett cikkében kísérletet tesz a Rimay-versgyűjtemény tematikus szervező eleveinek feltárására. Abban nem foglal állást, a rendelkezésre álló források alapján mennyire tekinthetjük lezártnak a kompozíciót, illetve intenciózus-e a versek sorrendje. Rimay két versgyűjteményét palinódiaként értelmezi, melynek legfontosabb elődszövegei Balassi Bálint mellett Lipsius művei, kivált a *De Constantia*. A vegyes tematikával kapcsolatban felveti, hogy a lipsiusi szellemiségbe illeszkedően nyitott kompozícióval van dolgunk, melybe egyszerre fér bele a neosztoicizmus, a szuprakonfesszionizmus és a petrarkista költészet. Míg az ifjúkori verskötet „az újsztoikus filozófia megverselésének szisztematikus kísérlete, [...] a »megkomponált versgyűjtemény« összességében már az ebből való kiábrándultságot [mutatta – MSz], a teológia és

154 SZILASI, *A sas és az apró madarak*.

155 ZEMPLÉNYI Ferenc, „Rimay és a kortárs európai költészet”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86, 5–6 (1982): 601–613; ZEMPLÉNYI Ferenc, „Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai (Rimay)”, in *Műfajok reneszánsz és barokk között*, *Historia litteraria* 11 (Budapest: Universitas, 2002), 129–146.

156 ZEMPLÉNYI, „Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai (Rimay)”, 132–133.

157 Uo., 133.

158 „Rimay fordításában tartotta magát az eredetihez, bár idézett programnyilatkozata ellenére általában fellazította, hosszúvá nyújtotta a zsoldár szövegét. Versépítkezési technikája egyébként is laza szövésszerű: nem volt a szoros, szigorú logikájú gondolatmenetek embere.” Uo., 137.

neosztoicizmus közvetítette bölcselet összefonódásának lehetetlensége határozta meg.”¹⁵⁹ Bene Sándor szerint tehát – Horváth Iván Balassi-értelmezéséhez hasonlóan – a vállaltan vegyes tematika, a lezáratlan kompozíció, a töredékesség jellemző Rimay versgyűjteményeire.

Esterházy Pál kéziratban fennmaradt versciklusait vizsgálva válik láthatóvá, hogy a disszertáció számára kijelölt korpusz szigorú körülhatárolása milyen nehézségekkel jár. Esterházy kultúrapártolása igen kiterjedt, s alapvetően a reprezentációs és a műkedvelő alkotói tevékenységek jellemzik. A politikai és genealógiai írások már apjánál, Esterházy Miklósnál is megjelennek, melyeket Pál fel is használ munkáiban. A Tömösvári Emese által meggyőzően Esterházy Miklósnak tulajdonított *Tanáchlás* (Bécs, 1621) latin fordítása feltehetően (legalábbis részben) fia, Pál munkája. Feltételezéseit igazolja, s a politikai írásokról alkotott képünket árnyalja, hogy Esterházy Pál *Mars Hungaricus*-ában is felhasználta forrásként apja művét, illetve magát a fordítást is.¹⁶⁰ Az önreprezentáció termékei a személyéhez vagy szerzőként vagy közreműködőként köthető¹⁶¹ politikai írások, önéletrajza és költeményei, genealógiák (*Trophaeum, Simulacrum*), mariológiai munkája (*Speculum*), elmélkedés gyűjteménye (*A boldogságos Szűz Mária szombatja...*), iskoladrámák, sőt zeneműve (pontosabban az általa is ihletett, nevével fennmaradt zenemű) mind ezt támasztják alá.

Esterházy Pál írói tevékenységének esztétikai megítélése is igen megosztott, hiszen versei a plagizálástól a centón át az aemulatioig sokféleképpen értelmezhetők. Szövegalkotó tevékenységének mindenesetre nemcsak lírai, de mint láthattuk, prózai munkáira is jellemző vonása a „merítés” (Esterházy szóhasználat). Orlovsky Géza jogos megállapítása azonban, hogy azért illeszthetők nehezen a számára kortárs műfaji hagyományba Esterházy versalkotó eljárásai, mert azokat a maga szórakoztatására írta, tehát „nem kellett igazodnia a poétikai norma szabályaihoz”.¹⁶² Nem kezelhetők tehát esztétikai, poétikai szempontból egyformán a magánhasználatra, szűk kör számára, illetve iskolai gyakorlatként létrehozott költemények a szélesebb nyilvánosságra szántakkal.

Kiemelendő, hogy míg Esterházy számos műfajban „alkotott” és tette közzé fentebb felsorolt műveit, addig költeményeinek kiadási szándékáról nem tudunk. 1670-ben összegyűjti, újrarendel-

159 BENE, „Rimay múzsa”, 322, 329.

160 TÖMÖSVÁRI Emese, „Két Esterházy – egy Tanáchlás”, in Esterházy Pál, *a műkedvelő mecénás : egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén* (Budapest: Reciti, 2015), 89–106.

161 A legújabb kutatások fényében kijelenthető, hogy Esterházy Pál valójában sok esetben csupán közreműködőként, megrendelőként vett részt a művek létrehozásában: ezzel a fejezetben sokat idézett, az Esterházy-kutatás szempontjából megkerülhetetlen tanulmánykötet számos írása foglalkozik.

162 ORLOVSKY Géza, „Még egy posztmodern Esterházy?”, in Esterházy Pál, *a műkedvelő mecénás : egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén* (Budapest: Reciti, 2015), 375–387.

zi verseit, ez a munka azonban félbemarad. Hargittay Emil e gyűjteményt vizsgálva Esterházyt mint tudatos, a verseit vállaló és újra-újrarendező személyt mutatja be. Elemzése szerint Esterházy kompozíciója két ciklusra bomlik: az első ciklus egy „sajátos teremtetéstörténet” megjelenítése, a második pedig szerelmes verseket tartalmaz.¹⁶³ A laza tematikus kapcsolódáson túl azonban e költemények nem utalnak különösebb poétikai koncepció meglétére. Esterházy költészete tehát részint azért nem került a disszertáció fókuszába, mert a versek a poétikai tudatosság, reflexiók meglétét kevéssé tükrözik, részint mert a versek ciklusba rendezettsége vitatható – ezt a további kutatások tisztázhatják.

Végezetül Petrőczy Kata Szidónia kéziratban maradt versei kapcsán vetődhet fel, hogy azok vizsgálata releváns-e cikluskompozíciós szempontból.¹⁶⁴ A verskorpuszt őrző kéziratnak csak kisebb része autográf, ám egészében tisztázatokat tartalmaz. A verseiben Petrőczy egyes életeseményeit énekli meg, azok keletkezésük időrendjében kerülnek a kötetbe. Ily módon tehát ezeken a verseken is végigfut az életrajzi szál, ám költői tudatosságot a versek összeszerkesztésében nem találunk, s arra utaló adatot sem, hogy verseinek gyűjteményét akár a szűkebb nyilvánossággal megosztani kívánta volna.¹⁶⁵

3.1. *Wathay Ferenc*: Énekeskönyv

Az *Énekeskönyv*¹⁶⁶ versei nagyrészt datáltak, ez alapján 1604 és 1606 között keletkeztek. A cím és a kolofonok tanúsága szerint Wathay török rabsága során szerezte azokat, bemásolásuk az énekeskönyvbe folyamatosan történt. Noha ezen paratextusok a raboskodás idejére teszik a költemények keletkezését és lejegyzését, feltételezhetjük, hogy 1606-ban, kiszabadulása után még dolgozhatott a köteten. A kötet verseinek és képeinek sorrendje tudatos szerkesztésre utalnak, kevés javítással találkozhatunk a versek szövegében, s a szöveg intertextusai is kételkedésre csábítanak a kolofonok állításaival kapcsolatban.

163 HARGITTAY Emil, „Esterházy Pál költészete : ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció”, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás : egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén* (Budapest: Reciti, 2015), 389–406.

164 S. SÁRDI Margit és KOMLOVSZKI Tibor, szerk., *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század 16 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000).

165 Uo., 641.

166 *Wathay Ferenc-énekeskönyv*, MTAK K 62 (Stoll 18). Hasonmás kiadása: NAGY Lajos, szerk., *Wathay Ferenc énekes könyve*, I–II (Budapest: Magyar Helikon, 1976). Elektronikus kiadása: TÓTH Tünde és TÓTH Csilla, szerk., *Wathay Ferenc összes műve: hálózati kritikai kiadás* (Budapest–Zalaegerszeg: Gépeskönyv, 1999), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/>. A továbbiakban WFÖM.

A könyvet magát a címlap szerint Wathay Galatha városában csináltatta,¹⁶⁷ azonban tudjuk, hogy ez nem azonos raboskodásának, tehát a versek keletkezésének helyszínével: mint Orlovsky Géza megállapította, a Fekete torony, melyben Wathayt őrizték, Konstantinápolytól közel 9 kilométerre, a Boszporusz partjain épített páros erődítmény európai oldalán (Rumelihisari) található.¹⁶⁸

A kötet tartalma: előszó (4a–5b), versek és közben képek (6a–105b), majd prózai önéletrajz (107a–131b), s néhány egyéb feljegyzés (132a–133a). A könyv további sorsáról kevés adatunk van: a possessorbejegyzések szerint¹⁶⁹ a rokonoknál maradt, a 18. század elejéig biztosan. 1835-ben fedezi fel Ponori-Thewrewk József a Guary család vági levéltárában Sopron megyében.¹⁷⁰

Az *Énekeskönyv* egészében autográf, e minőségében egyedülálló a vizsgált korpuszban, hiszen lényegében teljes szerzői verskötet kompozícióval van dolgunk. A versek forrásbeli sorrendje (amely megegyezik a versek számozásával) alapvetően a fikcionalizált életrajz időrendjét követi.¹⁷¹ A kódexlapok rendje ugyan jelenleg sem egyezik meg pontosan az eredeti kötéssel, ez azonban csak a képek helyét érinti. Valószínűleg az 1706-ban, Polányi által készítettetett kompingálás után nyerte el a máig sem változtatott sorrendet: igaz, átesett egy újrakötésen Ponori-Thewrewk által 1835 után és Szénási Katalin által 1996-ban.¹⁷²

3.2. Zrínyi Miklós: *Syrena-kötet*

A *Syrena-kötet* filológiáját teljességében felvonultatni nem célja a disszertációnak: a kötet kiadástörténetének, textológiai hagyományának jó áttekintését adja Orlovsky Géza 2015-ös szinoptikus kritikai kiadásának bevezetésében.¹⁷³

167 „ENEKES KEÖNW, melyet en Wathay Ferentz az Fekete Tenger mellet, az Fekete Toronyban Constantinapolion keöuúll ualo Niomorult Rabsagomban szerezuen, Galatha Varasaban czinaltattam, Es punctrull punctra eg' uonietasig, minden uyonnan magamtull szerzett Enekekuell, magam tulaydon kezeyvel irtam. Anno 1604.” Itt és alább az RMKT átírását közlöm. *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1959 (Régi magyar költők tára, XVII/1), 141.

168 ORLOVSKY Géza, „Fekete torony”, *Irodalomtörténet* 37, 4 (2006): 654–658.

169 „Kisfaludi Pál lopta el”, illetve „Ezen könyvet az ki szakadozott állapattal vala, kompingáltattam Nemes Küszögi Királyi Városban ugyanannak veszedelme után Böjt elő hónap 18 napján ezerhétszázhatodik esztendőben. Id est 1706. Polányi Sándor.” Vö. RMKT XVII/1, 562.

170 PONORI THEWREW K József, *Ephemerides Posenienses*, 95 (1835. december).

171 A fikcionalizált életrajz kérdésével bővebben a 4. fejezetben foglalkozom. Vö. SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Budapest, Balassi, 2008, 86–137; 247–252. TÓTH Csilla, *Előszó, II/3. fejezet* = WFÖM.

172 Vö. TÓTH, *Előszó, I/1. fejezet* = WFÖM; Gulyás Borbála, „»Vathay Ferencz munkajához tartozó rajzolatok«: Egy meg nem valósult Wathay-kiadás képanyagának tanulságai”, in *A magyar költészet műfajai és formái* a 17. században, szerk. Ötvös Péter et al. (Szeged: SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005), 345–352.

173 ZRÍNYI Miklós, *költői művei, I*, szerk. ORLOVSKY Géza (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2015). Lásd még: NÉGYESY László, szerk., *Gróf Zrínyi Miklós művei, I: Költői művek* (Budapest: Franklin, 1914); KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós* (Budapest: Akadémiai, 1964); KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi-*

A szerző kötetkomponálási megoldásai szempontjából két értékes forrás veendő figyelembe: az 1650 körül keletkezett, a nyomtatványt közvetlenül megelőző zágrábi kézirat,¹⁷⁴ mely szerzői javításokat is tartalmaz, illetve a Syrena-kötet bécsi kiadása.¹⁷⁵ A kéziratban még nem szerepel a *Dedikáció*, *Az olvasónak* címzett előszó és a *Peroratio*, a *Szigeti veszedelem* két számozatlan strófája a XIV. és XV. ének végén. Zrínyi mind a verselésen, mind az egyes tartalmi elemeken javít, némely változtatás pedig kifejezetten tipográfiai jellegű korrekciókra utal.¹⁷⁶

3.3. Listius László: Magyar Márs

Az 1653-ban megjelent kötet¹⁷⁷ két részből áll: a javarészt Brodarics István polemizáló históriáján¹⁷⁸ alapuló *Cladis Mohachianae* című eposzból, s a *Reges Hungariae ab Anno Christi CDI. ad Annum MDCLII. Ungaricis Rhythmis Descripti* című részből, melyben főként magyar királyokról, kapitányokról szóló versek találhatók. A két rész a lapok újrainduló számozásával is el különül egymástól, ugyanakkor a kötet ajánlása és előszava világosan jelzi egybetartozásukat:

„Végén munkámnak irok keveset az töb Magyar Országi régi Királyinkrol és Gubernatorinkrol-is, az kik noha el multak s utánnok más szerenchétlennyeib üdök következtek, méltók még-is jo emlekezetre, mivel azt szoktak a' Deak példa beszédekben mondani; *Foelix praeteritorium memoria*, Boldogh az elmúlt dolgoknak emlekezeti. Az szerenchének pedigh álhatatlanságáról nem egyébért irtam, hanem hogy hive lévén édes Eleinknek ötöd-fél száz estendeigh öket szárnyán hordozván hiven szolgálta, de végére forgo kereke alá ezen harczon taszította.”¹⁷⁹

Mint arra az RMKT is felhívja a figyelmet, a kötet számos ponton kapcsolódik Zrínyi Syrena-kötetéhez: ugyanazon nyomdásznál jelent meg Bécsben, eposzt és kisebb lírai költeményeket tartalmaz, s tartalmilag is sok áthallással találkozunk.¹⁸⁰ A két eposz, illetve a kötet más versei, s a

tanulmányok (Budapest, 1979). Uő, *Utószó az Adriai tengernek Syrenaia hasonmás kiadásához*, Budapest, Akadémiai–Magyar Helikon, 1980.

174 ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek sirenája*, 1650 körül (Stoll 75). Zágráb, EK R. 4090. Fényképmásolata: OSZK Fol. Hung. 1417. Online elérhető fényképmásolata: ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek Syrenaya* (Magyar Elektronikus Könyvtár, 2005), <http://mek.oszk.hu/02600/02676>.

175 *Adriai tengernek Syrenaia groff* ZRÍNYI Miklós, Bécs, Kosmerovi Máté, 1651 (RMNY 2360).

176 Az eltérések részletesen: ZRÍNYI, *költői művei*, I, 17–23.

177 LISTIUS László, *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete* (RMNY 2461) (Bécs: Cozmerovius Máté, 1653).

178 BRODARICS István, *De conflictu Hungarorum Cum Turcis ad Mohacz*, Krakkó, 1527 (RMK III, 270). Mint Kasza Péter meggyőzően bizonyította, Brodarics munkája nem Zsigmond megrendelésére, hanem Cuspinianus *Oratiójának* és a korabeli német sajtó Mohácsra reflektáló megnyilvánulásaira válaszul, cáfolatul, s maga és Szapolyai mentségére született meg. KASZA Péter, „»Mert látom, hogy [...] néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...« : megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111, 2 (2007): 323–342.

179 VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes és STOLL Béla, szerk., *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, Régi magyar költők tára, XVII, 12 (Budapest: Akadémiai, 1987), 266–267. A továbbiakban RMKT XVII/12.

180 Ahogy az RMKT fogalmaz: „Mikor azt [ti. Brodarics históriáját – M. Sz.] versbe öntötte a *Szigeti Veszedelem* lebegett szeme előtt. Zrínyi módján, az ő felfogásában írta meg munkáját.” RMKT XVII/12, 776. Listius és Esterházy költészete mint epigonizmus már Kanyaró Ferencnél megjelenik, s megítélésük azóta sem sokat

Syrena-kötet közötti hasonlóságok azonban nem biztos, hogy mind Zrínyitől fakadnak: például a török mint Isten büntetése, vagy a szerencse állhatatlansága. A két kötet hasonlóságait és különbözőségeit elemző összehasonlítások mindenképpen tanulságosak lehetnek – az alábbiakban az előszók és a címlapképek esetében ezt meg is kísérem. (Lásd a *Negyedik fejezetben*.)

3.4. Beniczky Péter: Magyar rithmusok

A szerzői verskötetek sorából voltaképpen kilóg a *Magyar rithmusok*, hiszen Beniczky verseit posztumusz adta ki Bartók István, s előszavából is azt sejthetjük, hogy ő szerkeszti meg a szerény, egyszerű ember kiadásra érdemes verseit. A helyzet mégsem egyértelmű: ezt bonyolítja egy, a kiadáshoz közeli kéziratos másolat is.

A *Magyar rithmusok* első kiadása (Bartók előszavát véve alapul) 1664-ben, Nagyszombatban jelenik meg, ez a kiadás azonban lappang vagy elveszett. Ismeretes egy 1668-ban keletkezett kéziratos forrás, a Szinnyei-Merse-kódex,¹⁸¹ melybe Pongrácz Ferenc bemásolja a kötetet Bartók előszavával együtt. A kézirat mégis a Beniczky által írt változatot tartalmazhatja, erre jutnak az RMKT sajtó alá rendezői a szerkesztményben szereplő Nyéki-vers (RMKT XVII/2/75) alapján. Míg Bartók módosítva adja ki a verset Beniczky kötetében, a Pongrácz-féle kéziratban az eredeti kezdettel szerepel.¹⁸²

Hogy melyik forrást tekinthetjük a szerzői szándékhoz közelebb állónak, a kötetkompozíció szempontjából sem mellékes kérdés. A nyolc Nyéki-, s az egy Rímay-vers kötetbe való beemelésén túl talán egyéb változtatások is történtek a kötetben, ha ugyan kötet volt szerzői kézirat korában. A kézirat és a nyomtatványok (1700-ig összesen tíz)¹⁸³ újbóli összevetése mindenképp hasznos adalékul szolgálhat majd.

változott. KANYARÓ Ferenc, „Zrínyi legújabb epigonja”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 17 (1893): 15–36. Zrínyi, Listius és Esterházy Fortuna-verseinek összevetésekor ugyanakkor Knapp Éva azt állapítja meg, a hasonlóságok inkább a közös iskolai ismeretanyagból fakadnak. KNAPP Éva, „»Volucris rota, vertitur anni« : Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 1 (2014): 3–30.

181 *Szinnyey Merse-kódex*, 1668, OSZK Quart. Hung. 1559 (Stoll 87).

182 „Könnyebb azt feltételezni, hogy Beniczky az eredeti kezdősorral vette át Nyéki Vörös szövegét, s ezt Bartók István módosította, mint azt, hogy a már Beniczky által módosított énekkezdetet Pongrácz Ferenc vagy másoló elődje az eredetinek megfelelően helyreállította.” RMKT XVII/12, 742. De hogy ne legyen nekünk könnyebb: miért ne feltételezhetnénk, hogy a minimumon (tehát egy kézirat és/vagy egy nyomtatvány) kívül más könyv is járt Pongrácz kezében? S miért feltételezzük mindjárt, hogy Pongrácz Beniczkytól kapott kézhez valamit? Bartók előszavának jelenléte továbbra is kételyeket ébreszt.

183 Nagyszombat, 1664, RMK I, 1015 (feltételezett példány, RMNY 3170); Kolozsvár, 1670, RMK I, 1099 (RMNY 3644); Lőcse, 1675, RMK I, 1183/c; Kolozsvár, 1682, RMK I, 1284; Debrecen, 1684, RMK I, 1314/a; Lőcse, 1685, RMK I, 1337; Lőcse, 1692, RMK I, 1427; Lőcse, 1696, RMK I, 1491; Kolozsvár, 1700, RMK I, 1554; H. n. [?Lőcse], [17. sz.], RMK I, 1588/a. A felsorolás az RMKT jegyzeteit követi, azzal a különbséggel, hogy az 1692-es és 1696-os lőcsei példányok valóban ketten vannak, Szabó Károly és a Széchényi Könyvtár katalógusa nem téved. Vö. RMKT XVII/12, 741.

A kötetbe beemelt versek az előbb Toldy Ferenc,¹⁸⁴ majd Szigeti Csaba¹⁸⁵ által felvetett gyanú mellett is érvül szolgálhatnak, mely szerint Beniczkyt az 1620-as, '30-as, '40-es vagy '50-es évek költőjeként is olvashatnánk, hiszen nincs arra vonatkozó adatunk, hogy a kötetbe szerkesztett versei mikor keletkeztek. Toldy Ferenc Beniczky Péter görög–latin szótárában található verses bejegyzései alapján megállapította, hogy 1619–1623 közöttre datálhatjuk a költő első általunk ismert verseit. Toldy azonban ennél továbblép gondolatmenetében: azt állítja, az 1632-es bejegyzés, mely szerint a szótár visszakerül Beniczky Ferenchez, azt igazolhatja, hogy ez évben a költő elhunyt – erre azonban nincs adatunk.¹⁸⁶

3.5. Fráter István: Paraphrasis rhithmica

A kötet könyvírással készült 1684-ben.¹⁸⁷ A másoló Újhelyi István, aki korábban Fráter Istvánhoz hasonlóan Apafi Mihálynál szolgált.¹⁸⁸ A díszes, kalligrafikus igényességgel készült kéziratban Orlovsky Géza szerint a Syrena-kötet zágrábi kéziratának hatása nyilvánul meg.¹⁸⁹

A versek és sorrendjük a dedicatio alapján szerzőinek tekinthető: „Paraphrasin hanc rithmicam (:quo ad Hunzaricum:) a Supremis ad extremos characteres ecclipsante fateor ingenio per me compositam, manu quidem aliena descriptam...”¹⁹⁰ A rövid költemények és az általuk alkotott csoportok egymásra következője nem utal bonyolultabb kompozíciós törekvésekre, tipográfiaiilag azonban világosan elkülönülnek. A kötet záródíszekkel, oldaltöréssel elhatárolt egységei a következők:

- I. Gnómaversek számozatlanul, cím nélkül. A latin szöveget magyar vers követi.
 1. 41 latin disztichon fordítása. (5a–9a)
 2. 8 prózai mondás verses parafrázisa. (9b–10a)
 3. 19 disztichon és 2 egysoros latin idézet fordítása sorpárokbán. (10b–12a)
 4. 7 disztichon egy-egy négysoros strófában fordítva, illetve 4 prózai mondás verses parafrázisa: 3 négysoros, 1 kétsoros. (12a–13b)

184 TOLDY Ferenc, „Beniczky Péter kora, s némely fontos kicsiség”, *Új Magyar Muzeum* 3, 1 (1853): 352–356. „Beniczkyt tehát ezen túl az irodalmi történetíró nem Zrínyi után, hanem elibe fogja helyezni, s Rimai mellé, kinek ifjabb kortársa volt.” 355.

185 SZIGETI, „Appendix Balassiana”.

186 TOLDY, „Beniczky Péter kora, s némely fontos kicsiség”, 354.

187 FRÁTER István, *Paraphrasis rhithmica az az verses magyarazat K:F:I:H:K által MDCLXXXIV. esztendőben. Descripta per manus Stephani Ujhelyi.* MTAK, K 92 (Stoll 113). Kiad. RMKT XVII/12.

188 RMKT XVII/12, 806.

189 ORLOVSKY, „Zrínyi Miklós »Syrena«-kötetének hatása Fráter István kéziratoss versgyűjteményében”.

190 1685. február 18-án kelt (második) ajánlólevél a kötet táblájába ragasztva. RMKT XVII/12, 806.

5. Az egységet latin közmondás (*Fortuna reverenter habenda*) háromstrófás parafrázisa zárja. (12a–13b)

II. Bibliai parafrázisok és záróversek, elődszövegük nem szerepel.

1. 46 Szentírásból vett példa erényekről, négysoros strófákban, a versikék címe egy-egy erény vagy bűn. (14a–18b)
2. In locum 2. Corinth. 12. v. 7. 8. Parafrázis hat strófában. (18b)
3. Cím nélküli fohász Istenhez, akrosztichonjában: FRATER ISTVAN. (19a–19b)
4. Záró- és berekesztővers. (20a)

A kötet I.1–2. részében Balassi-strófát, a továbbiakban felező tizenkettest használ a szerző.

A nagyobb egységek nemcsak tipográfiai, hanem tematikusan és a záróversek által is elkülönülnek egymástól. Az első rész kisebb egységeit tematikusan nehezebb elkülöníteni, a gnómák csoportosítása talán a latin forrás és a magyar fordítás formájához idomul – de azt sem következetesen teszi. Végén a gnómaversektől terjedelmében és tartalmában egyaránt elkülönülő Fortuna-vers található, az új rész kezdetét oldaltörés és cím jelzi.

Rendezettebbnek tűnik a második egység, melynek fő részét az erényeket és bűnöket bemutató rövid versek képezik, ezt zárja le a magát kétkedésében Szent Pálhoz hasonlító szerző könyörgése Jézushoz: „Kergesse el sátánt eröss karod ijja, / Ki mind untalanul lelkem várát vijja.”¹⁹¹ A vers egyszersmind átvezetésül szolgál az akrosztichonos foháshoz is, a záró- és berekesztővers pedig ezt a személyességet erősíti tovább: „En-is Hvszth várának kösziklás tetején / Jráam ez verseket, fejem szédelegvén.”¹⁹²

A világi jellegű moralizáló versikéket tartalmazó első rész mintegy párjául szolgál a vallásos bölcsességeket összegyűjtő második résznek: a két nagy egység záróversei is ilyen módon kiegészítik egymást: hittel (ha tántorgóval is) és „Okoson kell azért ez étlettel élni”.¹⁹³

¹⁹¹ RMKT XVII/12, 653.

¹⁹² Uo., 655.

¹⁹³ Uo., 643.

3.6. Gyöngyösi István: Rózsakoszorú

A *Rózsakoszorú*¹⁹⁴ egyik része fordítás – pontosabban átdolgozás („hol mások veteményén nőtt, és szedett, hol magam plántálgatásin termett”).¹⁹⁵ Gyöngyösi forrásául a *Magnum promptuarium catholicae devotionis* című gyűjteményben megjelent, E. S. monogramú szerző *Hymni quindecim devotissimi* című rosariuma szolgált.¹⁹⁶ A *Hynmi...* eredetileg 1635-ben jelent meg, szerzője – feltehetőleg az udvarban szolgáló Elias Schiller – Eleonorának, II. Ferdinánd császár feleségének ajánlotta művét. Mint Knapp Éva és Tüskés Gábor felhívta rá a figyelmet, a *Hynmi...* célja csakúgy a betegségben lévők vigasztalása lehetett, mint később a *Rózsakoszorúé*.¹⁹⁷

A kötet elején az olvasóhoz, illetve a Koháry Istvánhoz címzett ajánlások állnak, ezt verses bevezető követi *Az rosa-koszoru kötéshez való készület* (1–63) címmel. Mind a bevezető, mind a rosarium a forrásul szolgáló *Hynmi...* versformájában íródott: 8a 8a 7b 8c 8c 7b. A *Rosa koszoru* (64–228) verseinek sorrendje adott, hiszen egyrészt latin forrását követi, másrészt a rosarium a katolikus rózsafüzér „titkait” verseli meg. Az első rész az *Örömmek rosái*, a második rész a *Keserűségnek rosái*, a harmadik rész a *Dücsőségnek rosái* öt versét tartalmazza. Minden rózsa, vagy titok (*mysterium*) után a latin eredetiben válaszos vers és rövid prózai könyörgés állt, ezt Gyöngyösi elhagyja, ezzel is az egyéni elmélkedéshez, imádsághoz közelítve rosariumát.¹⁹⁸ További jelentős módosítása Gyöngyösinek az eredeti szöveghez képest a nagy számú naturalisztikus, durva, undort keltő szövegelemek. Ezek ugyan a passiójátékoknak is sajátosságai, a latin előzményt egyértelműen gazdagítja ezzel a szerző. Mint Latzkovits Miklós kimutatta, Gyöngyösi kései műveiben különösen vonzódott a naturalisztikus képekhez, s ez nemcsak a *Rózsakoszorú*ban érhető tetten, hanem a tőle eddig elvitatott, hipotetikus imposztorok által „átírt” Gyöngyösi-korpuszban is.¹⁹⁹

194 GYÖNGYÖSI István, *Rosa-koszoru*, Lőcse, 1690 (RMK I, 1388). Fotómásolat:

http://rmk.hungaricana.hu/en/RMK_I_1388/; Modern kiadása: GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, szerk. JANKOVICS József (Budapest: Balassi Kiadó, 2002). Online: verzió 1., 2005, <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/rozsakoszoru/rozsakoszoru.html>.

195 *Rosa-koszoru*, A2r.

196 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „A Rózsakoszorú forrása”, in *Gyöngyösi-dolgozatok* (Budapest, 1932), 24–32. Hasonmását lásd a *Rózsakoszorú* kiadásában (i. m., 175–213), illetve online <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/rozsakoszoru/Kepek/>

197 TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „E. S. és a Rózsakoszorú”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 3 (2005): 383–400.

198 Uo., 400.

199 Az imposztoroktól való elvitatás, tehát az újra Gyöngyösinek tulajdonított átdolgozott szövegekről Latzkovits vonultatott fel meggyőző érveket előadásában. LATZKOVITS Miklós, „Ki írta Gyöngyösi verseit?” Elhangzott a Reneszansz Osztály 2019. márciusi vitaülésén. <https://iti.btk.mta.hu/hu/osztalyok/reneszansz-osztaly/661-a-reneszansz-osztaly-marciusi-vitaulese>. A *Rózsakoszorú* naturalisztikus képeit, azok hátterét Bartók előadása tárgyalta. BARTÓK István: „...rút genyetség az évesült sebekből...» Gyöngyösi István naturalizmusa”. *Imitáció és parafrázis konferencia*, 2019. május 23–25. Pécs, PTE Bölcsészettudományi Kar. <https://iti.btk.mta.hu/hu/osztalyok/reneszansz-osztaly/675-imitacio-es-parafrazis-szovegvaltozatok-a-magyar-regisegben-konf>.

3.7. Koháry István versfüzérei

Az 1720-as évekre már visszavonultan élő Koháry öt kötetet nyomtat ki. A rendelkezésre álló kéziratok, kolligátumok tanúsága szerint többször alakítja, újraírja verseit mind a nyomtatás előkészítésekor, mind a kinyomtatást követően. Ez, s a bőven alkalmazott kronogramok megléte is bonyolítja a ciklusok, az önálló kötetek vagy füzetek, és az esetleges kötet feletti kompozíciók megállapítását éppúgy, mint a költemények datálását.²⁰⁰

A *Munkács kővárában szerzett versek*²⁰¹ öt ciklusa, valamint az *Üdö mulatás közben szerzett versek*, s a *Sokféle kereszttel...*²⁰² címet viselő kiadványok az RMKT megállapítása szerint egy kompozíció részei: „Az OSZK Quart. Hung. 4159. jelzetű kézirat-nyomtatvány kolligátum pedig, amely beragasztott levélen tartalmazza a költő kézírásos ajánlását egyetlen még élő közeli rokonának, Koháry Andrásnak, bizonyítja, hogy az ott egy tömbben helyet foglaló nyomtatványokat (15–75. versek) a szerző egy egységnek és végleges változatnak tekintette.”²⁰³

A kötetek valóban egymás után, a kolligátum elején találhatók (3a–133b), ám ezeket további rendezett és rendezetlen egységek követik – a Koháry Andrásnak szóló verses ajánlás²⁰⁴ pedig minden más verses kötetére is értelmezhető. A raboskodást feldolgozó *Munkács...* öt egysége, a rabságot követő, kurucok dúlásával záruló időszak verseit tartalmazó *Üdö mulatás...*, valamint a dúlások utáni kiábrándultságát megszólaltató *Sokféle kereszttel...* versei egy történeté illeszthetők ugyan, kérdés, hogy nagy kompozícióként értelmezhetők-e. A címek, nyitó- és záróversek nem tartalmaznak erre való utalásokat, s a kolligátumban kéziratos megjegyzést erre vonatkozóan nem találunk.²⁰⁵

200 Erről lásd jelen értekezésben alább a *Fűzfák megszólaltatója* című fejezetet, mely Koháry verseinek keletkezésére is reflektál. Vö. még Szigeti és Varga vitáját: SZIGETI, „Appendix Balassiana”; VARGA Imre, „Megjegyzések Szigeti Csaba »Appendix Balassiana« című dolgozatához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 1–2 (1986): 95–96.

201 KOHÁRY István, *Sok ohaItás közben Inség VlseLésben éhség szenVeDésben keserVes rbaságban MVnkáCs köV-árában szerzet Versek*, h. n., 1720 (Petrik II, 424; RMKT XVII/16, 598–599).

202 KOHÁRY István, *Üdö mulatás közben Szerzett Versek*, h. n., é. n.; Uő, *Sok féLe kereszteL EL-kesereDet eMbernek KI-kohoLt Verse*, h. n., é. n. (Petrik II, 424; RMKT XVII/16, 599.)

203 RMKT XVII/16, 604–605. Kiemelés az eredetiben.

204 Uo., 306.

205 Az egyes ciklusok, kötetek kapcsolatát részletesen a *Negyedik fejezetben* elemzem.

4. Kompozíciós elemek

A kompozíciós elemek megjelenését vizsgáló fejezet ugyan szisztematikusságot ígér, s ez igaz is annyiban, hogy a vizsgálódások a disszertáció bevezetőjében meghatározott struktúra szerint haladnak. Nem teljes azonban abban az értelemben, hogy a harmadik fejezetben ismertetett korpusz minden egyes szövegéről minden egyes szempont szerint arányosan megnyilatkozna. Ez a disszertáció keretei között nem is lehet cél, inkább esettanulmányokon keresztül érvelek az általam alkalmazott elemzési keret relevanciája mellett.

4.1. Paratextusok

A *paramilitáris* vagy *parafiskális* szavak ihlette paratextus Gérard Genette által bevezetett fogalma minden olyan, a szöveg jelenvalóságához szükséges szöveges elemet takar, mely nem közvetlen része a szövegnek, ám ahhoz kapcsolódik, s mégis szövegszerű. Kiemelt funkciója valamilyen üzenet célba juttatása, nem ritkán a szerzői intenció közlése.²⁰⁶ A szöveg és szöveg közötti kapcsolatok összegző fogalmán, a transztextualitáson belül helyet foglaló paratextus Genette több tanulmányában is Philippe Lejeune önéletírói paktumával kerül összefüggésbe.²⁰⁷

Lejeune-nél többször visszatér a címlap és az előszó mint az önéletírói paktum megjelenési helye. Egy korábbi megállapítását, mely szerint az önéletírás és az önéletrajzi regény szövegszerűen nem különböztethető meg, éppen a címlap elemzésbe való beemeléssel cáfolja híres tanulmányában: „mihelyt azonban a szerző nevével együtt azt is bevonjuk a szövegbe, egy általános szövegszerű kritériummal, a (szerzői-elbeszélői-szereplői) *név* azonosságával rendelkezünk.”²⁰⁸ A paratextusok tehát szerzői (vagy szerkesztői, közreadói) intenciókat hordoznak a szöveg értelmezésére vonatkozóan, s ezen belül információt szolgáltatnak a szöveg fikciósságáról is.

A korpusz paratextusai közül az alábbiakat vizsgáltam: előszavak, (prózai és verses) ajánlások, kötetcím, ciklus- és verscímek, argumentumok, akrosztichon, kronogram, kolofon. A kompozíció egészére vonatkozóan ezek számos adattal szolgálnak: az előszavak és ajánlások praktikus információkat tartalmaznak a kötet keletkezéséről és olvasási módját illetően, illetve ismertetik a kötetet tartalmi vagy retorikai-poétikai szempontok alapján, a címekkel és a kolofonokkal együttesen

206 Gérard GENETTE és Marie MACLEAN, „Introduction to the Paratext”, *New Literary History* 22, 2 (1991): 261–272, <https://doi.org/10.2307/469037>.

207 GENETTE Gérard, „Transztextualitás”, *Helikon* 42, 1–2 (1996): 82–90.

208 LEJEUNE Philippe, „Az önéletírói paktum”, in *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásai-ból*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Szöveg és emlékezet (Budapest: L'Harmattan, 2003), 17–46, 28.

pedig a kompozíció fikcionalizált terét teremtik meg.²⁰⁹ A versköteten belüli egységek határait a tipográfiai eszközökön túl szintén a címek, kolofonok vagy záróversek, akrosztichonok vagy kronogramok jelzik.

4.1.1. Részek és határok

Az előszavakban, illetve ajánlásokban többnyire nem mulasztják el a szerzők, hogy a kötet egyes részeiről is referáljanak, ám az igen változó, mit tartanak fontosnak. Gyöngyösi az olvasóhoz címzett előszavában külön felhívja a figyelmet a kötet két nagy egységére, s az egyszerű olvasót mindjárt a rosariumhoz irányítja, elterelve a *sok fabulás régiségeket és poëtai költeményes dolgokat* tartalmazó verses bevezetőjétől.²¹⁰ Mind Zrínyi előszava, mind Listius ajánlása a verskötet centrumába állított eposszal foglalkozik, s kevéssé érinti a köré elrendezett kisebb lírai darabokat.

A Syrena-kötetben a lírai darabok szerves részét képezik a kompozíciónak – ezt elrendezésük is mutatja: a *Szigeti veszedelem* ezek közé ékelődik, a *Peroratio* pedig a versek összességére vonatkozik, a kötet végén foglal helyet. A *Magyar Márs* Mohács-eposza azonban a kötet nyitó darabja is egyben, Zrínyi- és Balassi-imitációkat is bőven tartalmazó, kissé nehézkes *Peroratiója* pedig csak az eposzt zárja le. A kötet egészét lezáró funkcióba Listiusnál *A' nemes magyar országh chimeréhez*²¹¹ címzett berekesztő vers kerül.

A Gyöngyösinél, Listiusnál látott kéttömbű kompozíció Beniczky és Fráter kötetében is megfigyelhető. A *Magyar rithmusok* esetében már a címlap tájékoztat e két tömbről: „Első Része szép Isteni dicséreteket, és pœnitentia tartásra indító énekeket foglal magában. Második közönséges Magyar példa beszédeket szép oktatással.”²¹² A *Paraphrasis rhithmica* fentebb ismertetett két tömbje: a latin forrásokat parafrázáló gnómaversek, és a bibliai parafrázisok.

209 Hasonló jelenséget mutat be Armstrong is egy cikkében: a Decameron első angol nyelvű fordításában szintén fontos jelentésképző szerep jut a paratextusoknak. Guyda ARMSTRONG, „Paratexts and Their Functions in Seventeenth-Century English »Decamérons«”, *The Modern Language Review* 102, 1 (2007): 40–57, <https://doi.org/10.2307/20467151>. Az előszavak és ajánlások, valamint a mecenatúra kapcsolatát nem vizsgálom. Ehhez lásd: PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Budapest–Eger (Kossuth–Eszterházy Károly Főiskola, 2013).

210 „Mint hogy ezen könyvetskebeli Verseknek előjáró írásában, avagy a' Rosa koszorú kötéshez való készülletben sok fabulás Régiségek, és Poëtai költeményes dolgok, s' olyan nevezetek is egyvelittettek, a' mellyeknek homályos azoknál az értelme, a' kiknek az ollyaténokban nem forgot elméjek: Az értelmetlen dolgok pedig únalmasok az Olvasóknak [...] tedgye férre inkább [ezen olvasó – M. Sz.] azon készülletet, és nyúllyon egyenesen az Rosa koszorúhoz” *Rosa-koszoru*, A1r.

211 RMKT XVII/12, 117. sz. vers.

212 *Magyar rithmusok*, 1670, A1r.

A gyülekezeti énekeskönyvek szerkezetét idéző tömbös szerkesztéstől láthatóan csak a Balas-sihoz több szálon kapcsolódó Wathay, s a sok szempontból unikum Zrínyi tudott elszakadni köte-tének komponálásakor.

4.1.2. Retorika és poétika

Összevetésre érdemesek a Syrena-kötet és a *Magyar Márs* előszavaiban és berekesztő versei-ben helyet kapott ars poeticák. Zrínyi sokat elemzett olvasóhoz intézett előszavában a keletkezési körülményeket misztifikálja, művét nagy költő elődök műveinek kontextusába helyezi. Míg Zrí-nyinél a cím a sziréneket, s ezzel a költészet mesterségét idézi meg, Listiusnál Marsot, a hadako-zás istenét. Zrínyi előszavának első szava: Homerus – Listiusé: Quintus Curtius. Ez is rámutat, Zrínyi előszavának e nyitómondata milyen jelentőséggel bírt olvasói számára is.

Curtius szerint Nagy Sándort bölcsessége vitte igazán magasra, s ez minden hadvezérnek eré-nye kell legyen. A nagy ókori császárokat, filozófusokat felvonultató *Ajánlo Levél* az „eggyik ke-zedben könyv, a' másikon szablya”²¹³ gondolatát hosszasan fejtegeti. Míg tehát Zrínyi a maga alakját hadvezérként és költőként rajzolja meg, Listius hadvezérként meg nem jeleníthetve törté-netíróként értelmezi magát. Mohács emlékezetét, s a régi dicső fejedelmek alakját azért írja meg, hogy azon jövőbeli dicső fejedelmek és hadvezérek, akik másik kezükben szablyát tartanak, egyik kezükbe Listius *Magyar Mársát* vehessék.

A Zrínyi *Feszületre* írott versében megjelenő személyiségbeli, s egyúttal poétikai váltás a *Ró-zsakoszorú* verses bevezetőjében is tetten érhető. Gyöngyösi Kohárynak címzett ajánlása a rosariumot mint az egyéni ájtatosság kellékét, személyre szóló vigaszt értelmezi (akárcsak forrá-sa, melyből átdolgozása készült).²¹⁴ A *Készületben* pedig költői programként fejt ki ezt a témavá-lasztást:²¹⁵

„Az ki az iffiabb időkben,

Játekosab Esztendőkben

Heliconban siettél:

Ott gondokot felejtető,

²¹³ RMKT XVII/12, 265.

²¹⁴ Érdekes adalék ehhez, hogy Kohárynak egy másik, kéziratos rosarium is birtokában volt. *Gróf Kohári István imádságos könyve. A Iesus és Maria Rosarivmianak Avagy Olvasóianak S Annak Közönseges imádkozásának ajjtatos modgya. Az mint a Tisztelendő P.P. Dominicanusok Templomában Bécsben minden Vásárnap és Vnnep napokon egész esztendő által szoktak imádkozni. Ennek A dicséretes szent olvasó leg főbb Társaságának hasznáért [...] újonnan Magyarára fordittatott Szent Mártonban*, 18. sz., egykorú kézirat, OSZK, Duod. Hung. 17. Vö. RMKT XVII/16, 603.

²¹⁵ A kapcsolatra Jankovics József hívja fel a figyelmet a kiadás kísérőtanulmányában. „Utószó” In GYÖNGYÖSI, *Rózsakoszorú*.

Elméket gyönyörköttető

Mulatságot követtél.

[...]

Hánd ki mar most mind kezedbül,

Ne kívány tovább ezekbül

Koszorúkot mivelni:

Menned más helyre kelletik,

Ott virág is más szedetik,

Mást-is kell ott tisztelni.”²¹⁶

4.1.3. „Paraszt versek”

A hazai irodalomelméleti gondolkodás feltárásában különösen érdekes azon korszak vizsgálata, mely során az európai retorikai és poétikai hagyomány értelmezése és művelése fokozatosan magyar nyelvűvé válik. Máig alapmű e téren Bán Imre, valamint Tarnai Andor monográfiája,²¹⁷ meghatározó Bán nyomdokain is haladó Bartók István munkássága (kivált 1998-as kötete),²¹⁸ valamint Kecskés András verselméleti gondolkodással foglalkozó könyve.²¹⁹ A korabeli retorikai- és poétikai gondolkodás irodalmi művekre való vetítését tűzi szalagjára a Horváth Iván megalapozta történeti poétika módszertana is.²²⁰

Ennek apró szeletével, egy irodalomelméleti fogalomként is értelmezhető kifejezéssel, a „paraszt versek”-kel foglalkozom – elsősorban annak Koháry István költészetébe való beágyazottságával. A kifejezés eddig ismert szöveghelyein (Szenci Molnár Albert *Psalterium*-előszava és Wathay Ferenc XIX. éneke) túl ugyanis még eggyel biztosan számolhatunk: Koháry *Fűzfa* versek kompozíciójának nyitóversében.

Szenci Molnár Albert *Psalterium*ának előszavában²²¹ nemcsak a kötetre vonatkozó költői programját fogalmazza meg, hanem képet alkot a magyar költészet helyzetéről is: megállapításai máig a korabeli irodalomelméleti gondolkodás feltárásának középpontjában állnak. Verstani megjegyzései, mint Horváth Iván, majd Tóth Tünde rámutatott, a metrikával, a rímmel, s a tipográfiá-

216 *Rosa-koszoru*, 1; 14.

217 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVII. században*; TARNAI, *A magyar nyelvet írni kezdik*.

218 BARTÓK, *Sokkal magyarabbúl szólhatnak és írhatnak*.

219 KECSKÉS, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*.

220 HORVÁTH Iván, „Történeti poétika és magyar irodalomismeret”, *Literatura*, 2 (1980): 219–227.

221 SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum, Szent David kiraly nac es prophetanac szaz ötven soltari...* (RMNy 962) (Herborn, 1607), 9v–12r. Az előszót H. HUBERT elektronikus kiadásából idézem. *Lelki énekekről régi magyarok*, i. m.

val egyaránt foglalkoznak.²²² Szenci a verset a verstani egységek építőelemeként mutatja be – a „paraszt versek” kifejezés is ebben a környezetben fordul elő.

Tóth Tünde idézett tanulmányában e kifejezéssel külön nem foglalkozik, a *Psalterium*-előszó irodalomelméleti kifejezéseit azonban egy lábjegyzetben összegyűjti. Ezek között a „(paraszt) versekben vadnac foglalván”²²³ is szerepel: a „paraszt” jelzőt tehát nem feltétlenül tekinti az irodalomelméleti kifejezés részének.

Bartók István a „paraszt versek”-et az „ékesb versek” ellentétéként értelmezi. Utóbbiról megállapítja, hogy az ornatus retorikai eszközének felel meg: a „paraszt versek” következőképp – a gondolatmenetet kissé leegyszerűsítve – szintén retorikai kifejezés, amely az ornatust nélkülöző, dísztelen verseket jelenti.²²⁴ Elsősorban Szenci előszavára és szótáira alapozott értelmezését alátámasztja a „paraszt” szó jelzőként való használata. Szabó T. Attila gyűjtésében jelentése lehet: 'gyalulatlan, kifaragatlan, festetlen' például egy 1608-as forrásban: „Vagion három Nozolia, Az ketty faragasos es festet, az harmadik feier es paraszt”. Egy másikban 1656-ból: „Vagy(on) egy hitvan paraszt fejer asztal”.²²⁵ A 'durva, díszítetlen, hímezetlen' jelentést a Czuczor–Fogarasi szótár is rögzíti, akárcsak a történeti-etimológiai szótár.²²⁶ Szenci szótárában a „parasztul” megfelelője 'inculte, rustice, rusticatim': megjegyzendő a „paraszt” mint melléknév a szótárában nem szerepel.²²⁷ Szenci használatában a „paraszt versek” feltehetően a dísztelen, műveletlen verseket jelenti. De retorikai vagy verstani értelemben?

„Látom pedig aztis, hogy az D[omi]n[us] Scarice'us es ez elöt meg mondot fő emberek Psalmusi kivöl, némelljec igen paraszt versekben vadnac foglalván: Noha még az szent léleknekis kedves az versec szép eggyező volta; a mint megtettzic az Alphabetum rendire irt Psalmusokbol. Kik közöl az 119 Soltar az Alphabetumnac mindenic bötüin nyoltznyoltz verset kezd el az Sido Soltar könyvben. Az régi Magyar énekekben pedig avagy semmi

222 HORVÁTH Iván, „Számítatlan az soc vala vala vala”, in *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4 (Szeged: JATE, 1978), 183–189; TÓTH Tünde, „»Egy vers neménec megjobbitot modgyai«: Szenci Molnár Albert a versről”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4 (1993).

223 TÓTH, „Egy vers neménec”, 503. Lásd még UÓ, *paraszt versek = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, minden kor, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter LX. születésnapjára*, szerk. BARTÓK István et al. (Budapest: Reciti, 2011), 227.

224 BARTÓK István, „»Paraszt versek« és »ékesb versek«: poétikai fogalmak a XVI-XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban”, in *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században: a Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai* (Szeged: SZTE, 2005), 191–201, 196–201.

225 SZABÓ T. Attila, szerk., *Erdélyi magyar szótörténeti tár, X* (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó, 2000), 477.

226 CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, V (Pest: Athenaeum, 1870), 70. Internetes kiadás: Ua (Budapest: Arcanum, 2004). <http://adtplus.arcanum.hu/en/collection/CzuczorFogarasi/>. (A továbbiakban CzF.) BENKŐ Loránd, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3 (Budapest: Akadémiai, 1976), 102.

227 Lásd még Szenci szótárából: *Paraszttság, Rusticitas, Barbaria*.

Paraszt szabaso, Subrusticus, Subagrestis.

Parasztul, Rustice, Rusticatim, Inculte.

Barbáries, Paraszttság, Gorombaság.

Köszönet illeti Bartók Istvánt, amiért számos további fontos előfordulásra a figyelmemet fölhívta.

egyenlő termináció nem voltac, avagy tiz versis egy másután mind egy igében ment ki, a honnan az historias énekekben, számtalan az soc *Vala vala vala*.²²⁸

Az „ékesb versek” szintén e bekezdésben ugyan, de jóval lejjebb szerepel. A „paraszt versek” ellentéte e szakaszban véleményem szerint nem ez, hanem „az versec szép eggyező volta”, kifejtése pedig a „semmi egyenlő termináció nem voltac” szöveghely. Előbbi a dallam, a metrikai képlet és a rímképlet éneken belüli egyezését jelentheti, tehát ezek egymáshoz való viszonyát.²²⁹ Tóth Tünde értelmezését támasztja alá Szenci szótárában az „Eggyezőénekles, *Concentus*” megfeleltetés is. De az „eggyező volta” az adott tulajdonság (például szótagszám, rím) éneken belüli egyezésére, ismétlődésére is vonatkozhat: a „semmi egyenlő termináció” már konkrétan a rímek hiányára utal. A „paraszt versek” tehát olyan egyszerű versek, melyek például a rímelést nélkülözik – nem pedig a retorikai értelemben vett ornatust.

Szencit megelőzően Wathay Ferenc *Énekeskönyvében* is felbukkan a „paraszt versek” kifejezés, melyre Ács Pál hívta fel a figyelmet.²³⁰ Verseit Wathay török rabsága során írja az előszó és a kolofonok, szerzői datálások szerint – a kötet végleges formáját vagy ekkor vagy 1606-os szabadulása után nyerhette el.²³¹ A XIX. éneket (az énekeskönyvben: 81a–82a) 1604 nyarára datálja a kritikai kiadás.²³² Ha ezt elfogadjuk, Wathaynál adatolható elsőként a versek „paraszt” jelzővel való illétése.

De mit jelent Wathaynál a kifejezés? A szövegkörnyezet kevésbé ad támpontot a megértéshez:

„Witeszek thitekett ez paraztt Versekuell
Egi Tarsatok köszöntt igen nagi io szíuell,
Ky uala nem reghen köztetek io neuell,
Most penig rakodott Rabsagnak Terheuell”²³³

Ács Pál egyenesen a felező tizenkettesre vonatkoztatja a „paraszt versek”-et. Bartók István a kifejezés jelentését illetően nem foglal állást, azt szerénykedő fordulatként értelmezi.²³⁴ Wathay talán valóban verstani értelemben használja a kifejezést, s a felező tizenkettesen túl ez vonatkozhat az egyszerű *aaaa* rímelésre is. De nem zárnám ki Wathay esetében azt sem, hogy retorikai értelemben szerepel a fogalom. A nagy költőelőd imitációjának vállalt szerénysége nemcsak a verselés egyszerűségében merül ki, hanem a vitézi téma kevésbé elmés, díszes megjelenítésében is.

228 SZENCI 1607, 11r–11v.

229 TÓTH, „*Egy vers neménec*”, 504.

230 ÁCS Pál, „Wathay Ferenc: Áldott filemile”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 83, 2 (1979): 173–186.

231 BENDA Kálmán, „Adalékok Wathay Ferenc életéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72, 2 (1968): 211–213.

232 BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, szerk., *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 571. A továbbiakban: RMKT XVII/1.

233 RMKT XVII/1, 219.

234 ÁCS, „*Áldott filemile*”, 174; BARTÓK, „Paraszt versek”, 199.

A „paraszt versek”-nek az idézett két szöveghelyen túl más korabeli, vagy korban ezeket megelőző előfordulásáról nincs tudomásom. Eddigi vizsgálataim nem vezettek eredményre e két előfordulás és a Kohárynál szereplő „paraszt versek” közötti közel egy évszázados hiátus betöltését illetően. A 'díszítetlen, (meg)műveletlen versek' értelmezést azonban néhány további példával szeretném alátámasztani.

A 16. századi költészet RMKT-sorozatok felölelte anyagában a „paraszt versek”, vagy ehhez közeli, irodalomelméleti szempontból érdekes kifejezést nem találtam.²³⁵ Áttekintve a 16–17. század énekeskönyveinek fontosabb előszavait az is kiderül, hogy közülük Szencin kívül más nem használja a „paraszt versek” jelzős szókapcsolatot, sem a „paraszt” jelzőt verstanii jellemzőként. Az *Öreg Graduál* Geleji Katona írta előszavában a „paraszti dudolás, danolás, és su'vo'ltság” a „mesterse'ges musikai zengedezés” ellentétéként szerepel. Ugyanitt a „paraszt” az írás jelzőjeként is többször előfordul, s a hibás helyesírássra vonatkozik, melyet – s a nyomdászt, aki elkövette – Geleji több ízben igyekszik elmarasztalni, illetve javítani.²³⁶

A paraszt beszédmód mint az ékes beszéd ellentéte, tehát a retorikai eszköztár által reflektálatlanul hagyott beszédként jelenik meg Medgyesi Pál *Praefatio*jában is, a szöveghelyet Bartók István idézi: „Ezzel-is nem azt akarom, hogy nem kellene a'rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra nézni, tsak szintén mint a'Parasztok, olly formán mondván-ki mindent; hanem hogy az helyessen szóllásban-való igyekezetünk, mindenben igaz Magyar módon essék, semmit nem hajtván Deák s-több formákra.”²³⁷ A paraszt és az emelkedett biblikus beszédmód ellentéte adja a *Salamon és Markalf* komikumát is. Míg Salamon így kezdi bemutatkozását: „Én vagyok a tizenkét Pátriárkáknak nemzetségéből való”, Markalf így: „Én vagyok a tizenkét Parasztságnak nemzetségéből”.²³⁸

A herborni *Psalterium* későbbi kiadásai nem hozzák Szenci előszavát. Tótfalusi Kis Miklós egyik 1686-os amszterdami kiadásának (RMK 1346) előszavában találni egyedül a Szenciével

235 S ebben megerősített Vadai István is mindentudó számítógépének szöveganyagával: ezúton köszönöm a segítségét.

236 GELEJI KATONA István, „Az kegyes olvasokhoz es eneklökhöz tetetett rövid intes...” in KESERŰI DAJKA János, *Az keresztyeni üdvözítő hitnek egy nyomban jaro igazsagahoz inteztetett [...] öreg gradual* (Gyulafehérvár, 1636), 4r.

237 BARTÓK, *Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk*, 272. További előfordulások árnyalhatják a szó jelentéstörténetét: *Sermones Dominicales* (1456 k.): „more vulgari, vulgo: parasztzerent”; *Gyöngyösi szótártöredék* (1560 k.): „aborigines, rusticus, agrestis: vad paraszth, nemtelen”; *Kolozsvári szójegyzék* (1577 k.): „agrestis, incomp-tus: paraszt”; Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturája* (1590): „ignobilis: nemtelen, paraszt”. Lásd még BARTÓK István, „»Patvaros philosophusok, visszalkodo, maguk hanio böltsek«: adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikátörténeti vonatkozásaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 1 (2017): 23–60.

238 *Salamon kiralynak, az David kiraly fianak Markalfal valo trefa beszedekek rövid könyve, Monyoroköröken Manlius Ianos altal*, 1591 (RMK I, 247, RMNy 668). Az idézet a Hungaricana RMK-szolgáltatásban elérhető fotómásolat általam modernizált átírása. Elérés: https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_247/.

egybecsengő szembeállítást: az „írástudatlanság mocska, parasztsága, setétsége, félszege és nyavalyája” ellenében az írástudás „ékessége, nemessége, világa és boldogsága” áll.²³⁹

Koháry István *Fűzfa versek* kompozíciójának nyitóversében, melyben – más köteteit, nyitó- és záróverseit is beleértve – a legkoncentráltabban sűríti a szerző költői programját, találkozunk ismét a „paraszt versek” kifejezéssel.

„Más több mentségimet nem veszem versekre,
s bezárt fogházamból nem adom napfényre,
nem is irok többet magam mentségére,
s paraszt verseimnek meg himezésére.”²⁴⁰

Kohárynak kedves foglalatossága volt költészetének túlzó kicsinyítése, örökös mentegetése, melyre erre igen összetett metaforarendszert dolgozott ki. Ennek apró eleme a „paraszt versek” is, melyeket nem hímez meg, következésképp díszítetlenek.²⁴¹ Ez az értelmezés a kifejezést az 'ékesítés, ornamentum nélküli vers' jelentéshez közelíti, tehát valóban a retorikai ornatus hiányára vonatkozhat. Szigeti Csaba is hasonló értelmezésre jut a fogalommal kapcsolatban: „Gróf Koháry Istvánnál a saját verseinek nagyjából rokon értelmezésű kifejezése volt a *goromba* és a *paraszt* vers. Ez utóbbi kifejezés talán annyit jelent, hogy nem kifinomult, de annyit bizonyosan igen, hogy nem arisztokratikus.”²⁴² A megértéshez azonban érdemes Koháry metaforarendszerét közelebbről is megvizsgálni.

A „paraszt versek” kifejezés eddig ismert három előfordulását vizsgálva sem tud nyugvópontra jutni az a feltételezés, mely szerint irodalomelméleti fogalommal, vagy annak csírájával van-e dolgunk. Míg Szencinél segít az irodalomelméleti (pontosabban retorikai-poétikai) kontextus, Wathay és Koháry esetében – versekről lévén szó – az értelmezéshez kevés támpont kínálkozik. A „paraszt versek” mindhárom esetben 'egyszerű, (meg)műveletlen, díszítetlen versek' jelentésben szerepel, mely egyszerre vonatkozhat azok verselésére, s retorikai kidolgozottságára (ornatus hiányára). Míg Szencinél véleményem szerint inkább verstani értelemben szerepel a fogalom, Kohárynál egyértelműbb a retorikára, a díszítésre (meghímezés) való utalás. Wathay esetében bizonytalan, melyik értelmezés a helyes, s a szöveggörnyezet sem segít a döntésben.

*

239 TÓTFALUSI KIS Miklós, *Szent David királynak, és prophetanak száz ötven soltari...* (RMK 1346) (Amstelodamban, 1686), 1. szítlán levél r.

240 S. SÁRDI és KOMLOVSZKI, *RMKT 17/16*, 51. vers, 15. strófa. A továbbiakban *RMKT XVII/16*.

241 Vö. „A varrásban parasztnak nevezik az illető ruhának hímeztelenül hagyott részét. A ruhának, kendőnek hímeze, parasztja. CzF, 70.

242 SZIGETI Csaba, „Az magyar verseknek Anyja (Egy levélről a Batthyány-udvarból 1630 körül)”, *Vasi Szemle*, 4 (2013): 393–411.

Az ajánlások, előszavak a kötet egészének értelmezéséhez és befogadási módszeréhez adnak az olvasó számára kulcsokat. Kohéziós elemként működnek a nyitó- és záróversek, az argumentum jellegű címek és a kolofonok. Utóbbiak a kompozíció egységeinek határjelölőiként is funkcionálnak a tipográfiai határjelölések (például záródísz, nagyobb térköz, oldaltörés) mellett.

4.2. Rendezés és vizualitás

A versek rendezését vizuális elemek sora adja tudtunkra. A kéziratos források is több esetben jól tagolt, kalligrafikusan kidolgozott szöveget hordoznak. A kalligrafikus, tipografikus rendezés szolgál azzal kapcsolatban is információval, az egyes szövegegységek határai hol húzódnak, melyek az összetartozó, s melyek a különálló egységek. Az elkülönítés verstani szempontból is szolgáltat információkat, melyre a 2.2. *fejezet* is hoz példát.

A paratextuális és tipográfiai elemeken túl egy további, szövegen kívül álló vagy szövegeken átívelő eszköz alkalmas arra, hogy a kötet értelmezéséhez hozzátegyen, mederbe terelje azt: a képi ábrázolások. A 4.2.2. *fejezet* Wathay, Zrínyi és Listius műveit vizsgálja ilyen szempontból.

4.2.1. Grafikus határjelölők, kalligráfia, tipográfia

A tipográfiai tudatosság, valamint a tipográfia és a kéziratos határjelölő elemek alkalmazása a 17. századi verskötetek szempontjából különösen fontos lesz. A tipografikus elrendezés és elválasztójelek értelmezése a *Syrena*-kötet esetében olykor igen távoli asszociációkat is elindított elemzőiben. Erre jó példa még Nényei Pál monográfiájának „duplavonala”: a *Fantasia poeticát* kettéválasztó kettős vonal értelmezésében egyenesen az esküvőt jelenti.²⁴³ De a *Syrena*-kódex és Fráter István kéziratos verskötetének kapcsán Orlovsky Géza is felvetette korábban, hogy elképzelhető egy a Zrínyihez köthető tipográfiai tudatosságot előtérbe helyező hagyomány.²⁴⁴

Badics Ferenc nyomán Kovács Sándor Iván a *Szigeti veszedelem* három számozatlan strófájának keletkezését a „nyomdai ízlés” érvényre jutásával magyarázza. Badics a következő megfigyeléseket teszi:

„Ép így elmaradhatott volna az a versszak, melyet a XIV. ének végéhez toldott Deli Vid dicsoítására s az az ötsoros versszak, melyben a XV. ének végén Zrínyit magasztalja. Figyelemreméltó, hogy az 1651-iki kiadásban ez a két versszak nincs számozva és dűlt betűkkel van szedve. Ügy látszik, ezeket is a nyomtatás előtt vagy éppen nyomtatás közben szúrta közbe a költő, mert a kéziratban mindkét versszak hiányzik. E subjectiv toldalék nélkül bizonyára ellehetne mindkét ének s bár egy-két kifejezése előfordul a költemény más helyén is (Széchy ez alapon meri Zrínyiének mondani): éppen nem lehetetlen, hogy a költemények ismeretlen sajtó alá rendezője toldotta oda a henye versszakokat. Mert feltűnő, hogy ezek

²⁴³ NÉNYEI, *Ne bánts d a Zrínyit!*, 233.

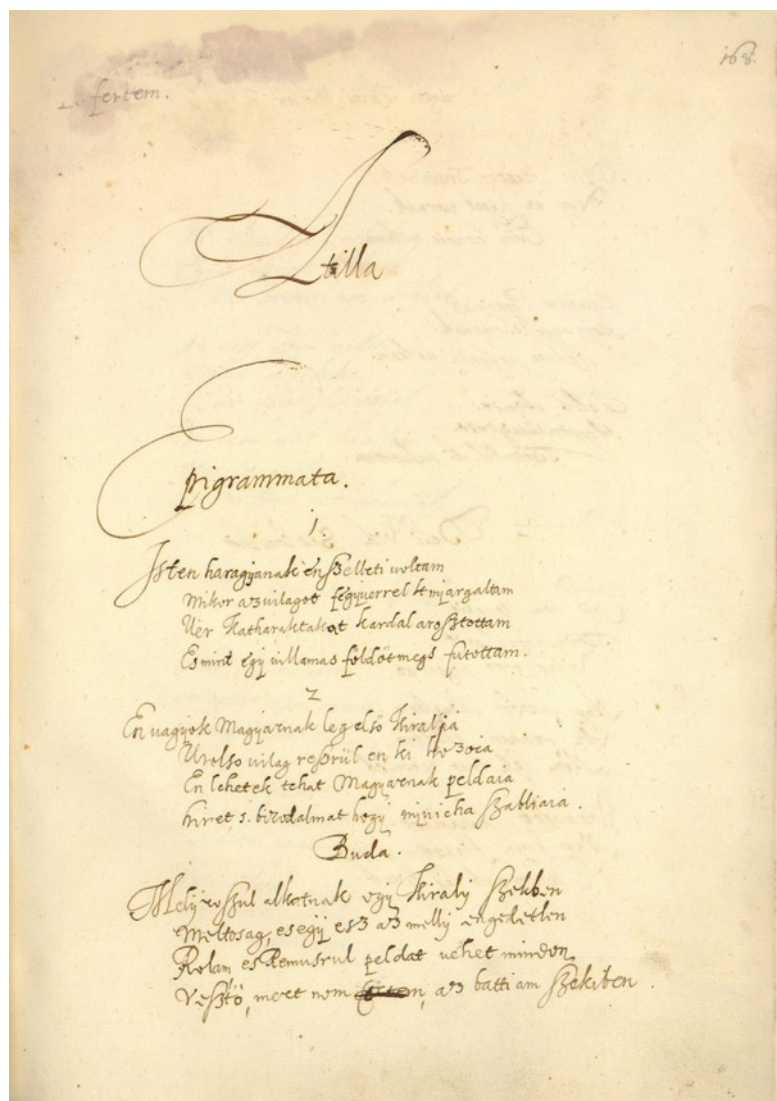
²⁴⁴ ORLOVSKY, „Zrínyi Miklós »Syrena«-kötetének hatása Fráter István kéziratos versgyűjteményében”.

nélkül mind a XIV-ik ének (a 114-ik versszakkal), mind a XV-ik (a 108-ik versszakkal) úgy végződik, hogy csak ez az egy-egy versszak jut a lapra (a mire más költemények és énekek végén nincs eset); ezt a sok üres helyet pedig a nyomdai ízlés ma is igyekszik elkerülni, s a Zrinyi könyvét díszesen kiállító nyomdásznak: «császár ő Felsége könyvnyomtatója»-nak már bizonyosan volt ez iránt érzéke. Nem lehetetlen tehát, hogy az ő sürgetésére kellett az üres helyeket egy-egy versszakkal betölteni, de a sietségben elfeledték ezeket megszámozni. Vagy talán ekként is s a dűlt betűkkel is jelezni akarták a többi szövegtől való különbözést, a minthogy a könyv más helyén ilyen írás csak a tartalmat jelző hosszú címeknél fordul elő.”²⁴⁵

Noha a kutatás jelen állása szerint inkább tudatos döntésnek tartjuk a beszúrt strófákat, a tipográfiai érvek valóban elgondolkodtatóak. Fontos megfigyelése Badicsnak az is, hogy a kurziválás egyebütt csak a paratextusok egy speciális esetében, az argumentumoknál fordul elő, tehát ezzel mindenképp elkülönülnek a strófák az eposz többi strófájától. A kötet zömmel egységes tipográfiai jelölést használ az egyes szövegegységek, szöveghierarchia jelölésére, ez alól némileg az epigramma ciklus kivétel, ahol az „Epigrammata” felirat az *Atilla* című epigramma alá kerül, formázásuk is megcserélődik – a logikusan elvárthoz képest: az „Atilla” verzál, az „Epigrammata” azonban nem. Mivel a kódexben is ugyanezen sorrendben szerepel a ciklus és a verscím, feltételezhetjük, hogy a kódexbeli tévedés öröklődik tovább a nyomtatványban. Orlovsky a kritikai kiadásban két, egymásnak némileg ellentmondó magyarázatot is ad a problémára: egy helyütt a másoló egyszerű tévedésének tulajdonítja azt, másutt azzal magyarázza, hogy a cikluscím utólag kerül az epigrammák élére, s nem lévén elegendő hely az *Atilla* fölött, az alá kerül.²⁴⁶ Az kétségtelen, hogy fölötte nehezen férne el, ám az is különös, ha közel másfél strófányi sorközt hagyott volna ki a másoló az *Atilla* cím és a vers között, hiszen a többinél nem látunk erre példát (talán a lap teteji *Radivoj és Juranics vajdák* versé hasonló, ám ott is csak mintegy fél strófányi hely marad ki). Kérdéses továbbá, hogy ezen epigramma címe miért van jóval nagyobb betűvel írva, valamint, hogy az *Atilla* két strófája (a megelőző versekhez, ill. eposzhoz hasonlóan) számozott, míg a többi már nem.

245 BADICS Ferenc, „Bevezetés”, in *Gróf Zrinyi Miklós költői művei*, szerk. SZÉCHY Károly (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1906), XXXIII–XXXIV.

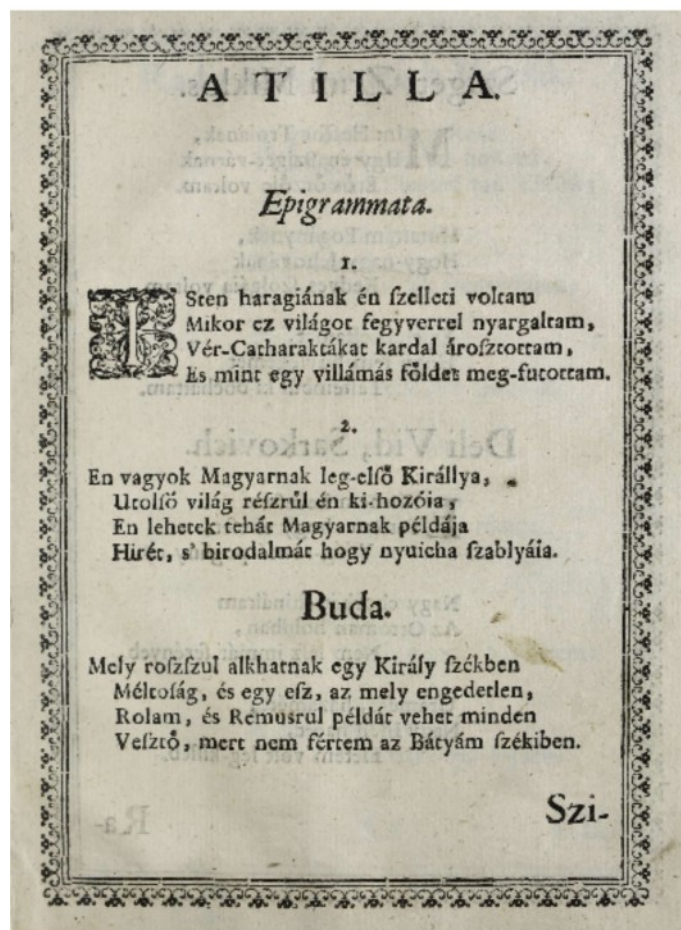
246 ZRINYI, *költői művei*, I, 31, 33.

1. ábra: Syrena-kódex, 168r.

Ezek együttesen valóban valamilyen figyelmetlenség vagy koncepcióváltás jeleit mutatják. A következetlenségeket végül nem oldották meg, hiszen a nyomtatványban továbböröklődtek. Az „Atila” itt a kötetben nagyobb szerkezeti egységeket jelölő verzál típust kapja, s a lap tetején foglal helyet, míg az „Epigrammata” kurzív lesz, mint a nyomtatványban másutt az argumentumok. Fontos kiemelni, hogy a kéziratban még közel egy betűmérettel és ugyanazon betűtípussal szerepelt a két cím, itt tehát a nyomdász valami módon továbbértelmezi a kódexben látottakat. A strófaszámozás azonban megmarad, a többi epigrammánál pedig ugyanúgy hiányzik, mint a kódexben. A további epigrammák címei egységes formázást kapnak. E formázások összességét úgy is értelmezhetjük, hogy a ciklusnyitó epigramma címe azért kerül kiemelésre, mert ez által jelzik azt (a másoló és a nyomdász), hogy itt egy újabb szövegegység következik. A további

epigramma címek egységes jelölése azt jelzi, e ciklus alá tartoznak a versek. A ciklusnak azonban nincsen címe. Hogy ez egy epigramma ciklus, azt az „Epigrammata” alcímből (kódex), vagy argumentumból (nyomtatvány) tudhatjuk meg.

2. ábra: Syrena-kötet, 160r.

4.2.2. Képi ábrázolások

A korpuszban két kötet rendelkezik címlapképpel, s ezek a legkevésbé sem függetlenek egymástól: a Syrena és a Magyar Márs. A Syrenáéval az utóbbi években tanulmányok sora foglalkozott. Az eredményeket röviden összefoglalva a metszet a kötetkompozíció szerves részét képezi: a kötet értelmezésének egészéhez, s egyúttal poétikai választásaihoz ad emblematikus ábrázolást.

A Magyar Márs ezzel szemben csak a hadakozással van elfoglalva:²⁴⁷ a rézmetszeten babérkoszorús páncélos vitéz látható, harci kocsiját szárnyas lovak húzzák, melyben kétfejű sas segít, a

²⁴⁷ Hasonló, bár kifinomultabb ellentét bontakozik ki a magyar és a horvát Syrena-kötet címlapja között is. Vö.

BENE Sándor, „A költő Zrínyi Miklós / Miklós Zrínyi, the Poet”, in *Zrínyi-album / Zrínyi Album*, szerk.

HAUSNER Gábor (Budapest: Hadtörténeti Múzeum–Zrínyi Katonai Kiadó, 2016), 174–249,

<http://real.mtak.hu/47074/>; NAGY Levente, „Címlapmetszet és ambivalencia a horvát és a magyar Syrena-kötetben”, *Irodalomismeret*, 2 (2018): 4–21.

vitéz közben egyik kezével a koronás magyar címerbe kapaszkodik. A kép aljában hadi trófeák (pajzsok, fegyverek) halma szerepel.²⁴⁸ Listius kötete esetében tehát a cím, az előszó s az emblematikus címlap éppúgy összefonódik, mint Zrínyinél. Konceptiója azonban szembeötlően ellentétes Zrínyiével – pontosabban annak csak egyik oldalát ragadja meg, a hadakozás, jó hadvezér tematikáját.

A képi ábrázolások tekintetében figyelemre méltó Wathay *Énekeskönyve*: a verseket kísérő vízfestékekkel színezett tollrajzaival Gulyás Borbála több tanulmányában behatóan foglalkozott. A kötet – mint megállapította – természetesen nem emblémáskönyv, de szép számban tartalmaz emblematikus képeket és verseket.²⁴⁹ A kötet nem emblematikus képeinek értelmezése a szakirodalomban általában kimerül abban, hogy a versekhez, életrajzhoz illusztrációként szolgálnak. Elemzőik gyakran megfeleltetnek egy-egy képet egy-egy versnek vagy szöveghelynek, megállapítják róla, hogy Wathay célja mind az illusztrációkkal, mind a verseivel, illetve életrajzának megírásával a valóság pontos visszatükrözése volt.²⁵⁰

Ez alól kivételnek számítanak Szilasi László finom elemzései: az *Énekeskönyv* paratextusait (elsősorban a kolofonokat) elemezve megállapítja, a Balassi-imitáció Wathaynál nem merül ki abban, hogy a kompozíciót az életrajzi sorrendiség adja.²⁵¹ Az életrajz fikcionalizálása Wathaynál is megjelenik: a kolofonok és prózai kiegészítések gyakran részletes valóságreferenciával bírnak,²⁵² másutt a vershelyzetben maradvá rekesztik be a verset.²⁵³ Szilasi megfigyelése, hogy a fikatív és referenciális paratextusok olykor kiegészítik egymást: „Amikor Aenigma-típusú zárás működik, az adatlapot utólag, prózában kell kitölteni.”²⁵⁴ Értelmezésében Wathay abban is követi, sőt felülmúlni igyekszik Balassit, ahogyan a szubjektum szétagolódását a kolofonokban megjeleníti.

248 „Jelmondata: Pro Deo et populo. Felül puttók három koronát tartanak Gloriose actorum praemia felirattal, alul pedig a könyv címe és Moritz Lang pozsonyi rézmetsző kézjegye olvasható: MAGYIAR MARS, M. Lang. sc. Posonii. A nyomtatott címlapot fametszet díszíti, keretbe foglalt koronás magyar címer.” RMNy 2461.

249 GULYÁS Borbála, „Wathay Ferenc »Emblémáskönyve«? Megjegyzések az Énekeskönyv emblematikus ábrázolásaihoz”, in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra. Fiatal kutatók Balassi-konferenciája*, szerk. KISS Farkas Gábor (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2004), 60–69.

250 „Wathay nem véletlenül írja meg prózában is életrajzát. Nála minden az emlékezést, a valóság minél pontosabb rekonstrukcióját szolgálja. Ezért kerülnek oda a versek végére még az olyan profán adatok is, mint az árnyékszéken való szereztetés ténye.” TÓTH Csilla, *Wathay...: II/3. fejezet*. lásd még az RMKT jegyzetében a képek lajstromát: négy esetben az életrajz egyes szakaszaihoz, nyolc esetben a versekhez, versszakokhoz tartozó illusztrációként értelmezi a rajzokat. RMKT XVII/1, 557–558.

251 SZILASI, *A sas és az apró madarak*, 93–97.

252 Például ez a prózai kiegészítés a XXVII. ének végén: „Budáruul másodízben való Nándorfejejvárbán hozattatásomkört írák és ez kis éneket szerzém az úton.”

253 Például: „Lássad azért lölköm, ha illik már bánkódnod, / Ily reménységemért, avagy kell vigadnod,” vagy a dialogikus verse végén, mely a 42. zsoltár alaphelyzetéből indul: „Távozván társátúl és hazájátúl, / Egy szegény rab, mikor aláviteték jó Magyarországbul, / Hátránézhvén útbúl, / Mentében így disputával szívével, hogy bántaték attúl, / S az útban irá arrúl.” (VIII. ének)

254 SZILASI, *A sas és az apró madarak*, 96. Az „adatlap” itt a szabályszerűen előforduló referenciális elemeket jelenti.

A versekben megszólaló én valóban különféle szerepekben jelenik meg, s a képet tovább bonyolítják az egyes szám első és harmadik személyű megszólalások, önleírások.²⁵⁵ De amint az alábbi, 4.4.2. fejezetben Németh G. Béla önmegszólító verstípus elméletével kapcsolatban is kifejtem, ez a megközelítés némileg anakronisztikus, hiszen egy modern szubjektumfogalomból indul ki.

Az *Énekeskönyv* nem emblematikus képi ábrázolásai véleményem szerint egy párhuzamos eseménysort adnak ki, mely valóban illusztrációként szolgál a kompozícióba rendezett versekhez, hovatovább az önéletrajzhoz, de nem csak a betű szerinti megfeleltethetőség szintjén. Egy példa: a VI. éneket az alábbi két kép fogja közre:

31b Wathay megkínzása Ferhat hodzsánál: talpát vesszőzik.

32a–33a VI. ének (*Uram ha könyörűlsz rajtam...*)

33b A mezítlábas Wathayt törökök kísérik egy vár felé sikertelen szökési kísérlete után.

A nótajelzésben Balassi *Oh én kegyelmes Istenöm* kezdetű verse szerepel. A két vers kapcsolótát Szilasi László kimerítően elemezte,²⁵⁶ így e helyt csak egy strófa erejéig idézném a Balassi verséhez hasonló, vituperatív elemekből építkező verset:

„Holl szent fiad kinuallasa,
Bűnösökert boczatassa,
My erőttűnk szenth halala,
Prophetaid szent mondasa.”²⁵⁷

255 Például: „Búval virágozó, rút, sötét tömlőben [...] Írá egy katona rab, kalodán ültében.” (IV. ének)

256 SZILASI, *A sas és az apró madarak*, 93–97.

257 RMKT XVII/1/36. sz. vers, 4. str.

A vers konfliktusa alább könyörgésben oldódik fel, de érezzük, mert látjuk: a képek és versek hősének felindultsága jogos. Szenvedéseit, melyek a versben explicite nem jelennek meg, a befogadó számára a képek teszik hozzá.

A képi ábrázolásoknál tehát gyakran élnek a korban divatos emblematis megoldásokkal, e képek a kötet egészéhez (Zrínyi, Listius) vagy egy-egy verséhez (Wathay) kapcsolódnak szervesen. A kép mint szűkebb értelemben vett illusztráció a verskötetek közül egyedül Wathaynál jelenik meg, aki a maga készítette rajzokat mintegy párhuzamos történetként, a fikcionalizált életrajz elemeiként helyezi el a versek között.

4.3. Motívumok és számszimbolika

Az alább vizsgált versköteteknek kivétel nélkül sajátja, hogy a szerző sajátos motívumhálójával is reflektál a keletkezési körülményekre, azokat szervesen be is építi a költeményekbe. A korábban említett paratextusokban e körülmények tematizálása, fikcionalizálása hatványozottan jelen van, ám maguk a versek is számos olyan motivikus elemet tartalmaznak, melyek valamilyen módon az alkotásra és a versekben megszólaló én helyzetére reflektálnak.

Wathay előszava a rabság mint próba kulcsmotívumát vezeti fel. Feladata e szerint a hitében való helytállás, megerősödés minden viszontagság – kínzás, egyedüllét, örület – ellenére. A motívum a kötet versein végigvonulva (kivált a panaszversekben, könyörgésekben és bibliai parafrázisokban) mind az egyén megpróbálását, mind a kollektív próbatételt magában foglalja: a török veszedelem mint Isten által ránk mért sors, s a zsidó-magyar párhuzam több helyütt megjelenik.²⁵⁸

Beniczky *Magyar rithmusainál* Bartók István a kötethez írt előszavában teremti meg az autodidakta költő-alakot, akit példaként állít az olvasók elé. Verseit így szinte „correctio nélkül” teszi közzé a maguk egyszerűségében.²⁵⁹

Fráter István két Teleki Mihálynak szóló rövid ajánlólevelén túl kötete végén az olvasóhoz címez verses ajánlást, melyet díszes keretbe foglalt enigmatikus berekesztővers követ két strófával. Utóbbi a történeti helyzetre reflektál, melyben a mű keletkezett. *Az olvasóhoz*²⁶⁰ négy strófája a lehetetlen körülmények között folytatott poesis mókás képeit tartalmazza: bányászat, éjjeli vadá-

258 Például: „Noo mond megh ennekem uallion ez mitüll leth? / Zerentze hoztae auagi Istenteöll leth? / En azt mondom bizoni hogy Búneinkert leth, / s Isten haragiatull, mint az Sidokon leth.” *Szinan es Ibrahim Bassa ideiben let tatar rablasrvi valo histhoriá*, RMKT XVII/1, 40. sz. vers, 84. strófa.

259 „Hogy ezeket a' Magyar verseket ki-nyomtattattam oka ez, hogy meg-akartam mutatni, hogy ha Ember szintén sokat nem tanult, és Iskolákban nem járt-is ha sokat Deákul nem tud-is, *private studio* csak a' munkát, és olvasást ne restelleye, sok hasznos dolgokat cselekedhetik, a' mint szegény BENYECZKI PETER Uram. Megvallom hogy által olvasván néhol valami *correctiot* tettem benne, de nem sokat.” *Magyar rithmusok*, 1670, A2r–A2v.

260 RMKT XVII/12/152. sz. vers.

szat, zavarosban halászás. Borzas ritmusinak borzasságát a berekesztő vers magyarázta körülmények adják.

Mars-is Bellonával egekből érkezvén,
Földet, vizet festnek vérrel, fegyverkezvén,
En-is Hvszth várának kösziklás tetején
Jrák ez verseket, fejem szédelegvén.²⁶¹

Mint arra Kovács Sándor Iván felhívta a figyelmet, a *fejem szédelegvén* fordulatot apja, Fráter Pál egyik verséből örökíti tovább, aki vélhetően Tinóditól kölcsönzi azt.²⁶² A kontextus – a szédelegés oka – azonban egészen más. Tinódi az udvarbírák haragjától reszkette fog az íráshoz, Fráter Pál a Kriván szépségétől és monumentalitásától (s esetleg a szerelemtől) szédül és reszket, fia pedig a harc, a vér közepette – igaz, szintén hegytetőn. Ha ki nem is zárjuk, hogy az acrophobia náluk családi betegség, az ellentét így is szembeűnő: Fráter István az hegyvidéki idillből a harctérre űlteti át a toposzt. A költészet és egyáltalán az épelműjűnek maradás nehézségei a hadakozás vagy a raboskodás alatt Wathay és Koháry költészetében is megjelenik.

Zrínyi olvasóhoz szóló előszava is elvégzett munkájának gyorsaságára, hiányosságára, a nem-professzionális alkotásra hívja fel a figyelmet, a *Szigeti veszedelem* sokat idézett IX. énekének elején utal a folyó harcokra is.²⁶³ A Syrena-kötet egészét pedig motívumhálók szövik át, például a vérrel vagy vér által írás, a kard és penna egyidejű forgatása, a kővel, könnyel, hamuval *buríttatás* motívumai mind a heroikus erkölcs elérése, eszményítése felé hatnak.²⁶⁴ Bár vitán felül áll, hogy a Syrena-kötet kiemelt témája a heroikus életeszmény, abban megoszlanak a vélemények, mindez hogyan viszonyul a Zrínyi által receptált marinista és antimarinista poétikákhoz. Míg Bene Sándor szerint Zrínyi a „legmarinistább marinista”, s költészetének egyik különlegességét éppen az adja, hogy abban egymásnak feszül az epikus hősiesség és a marinista concettizmus könnyűsége, addig Laczházi szerint a Marino-követés képek és témák átvételében merül ki, ám karakterében markánsan eltér attól. Mindketten kiemelik Zrínyi poétikájának Marinótól való eltéréseit, csak éppen mással magyarázzák azokat.

261 RMKT XVII/12/153. sz. vers.

262 KOVÁCS Sándor Iván, „»Kárpát szent bérce...« Tátra-nyomok a magyar költészetben és egy Kölcsény-elbeszélésben”, *Irodalmi Szemle*, 2 (1996): 39–55, 45–46.

263 „Engemet pedig, midőn írom ezeket, / Márs haragos dobja, s trombita felzörget, / Ihon hoz házamban füstölgő üszöget / Kanizsai török, őltanom kell eztet.” (IX. ének, 3.)

264 A *burítás*, *buríttatás* megjelenéséről, a sajátos költői nyelv marinista alakításáról lásd: BENE, „A költő Zrínyi Miklós / Miklós Zrínyi, the Poet”, 236 passim.; A heroizmushoz lásd: LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: a heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben* (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009).

„Lényegében a marinizmus mint ideológia (az ismeretelméleti szkepszis, a vallási közöny vagy kétely) ellen használja Marinót és az általa teremtett / népszerűsített költői nyelvet – ami egyúttal azt is jelenti, hogy VIII. Orbán ideológiai elvárásainak úgy tesz eleget, hogy nem fogadja el, sőt, látványosan elutasítja a pápa által propagált poétikát. A korabeli kontextusban ez azt üzent: nem akart tudomást venni arról a bizonyos poétikai (és ideológiai) skizmáról, amely a húszas évek római irodalmpolitikájában lezajlott.”²⁶⁵

Zrínyi tehát úgy használja költészetében a nyelvi játékokat, hogy a képek referencialitása, a jelölő–jelölt viszony nem sérül, inkább mélyül (vö. fikció a fikcióban), a költészet morális és társadalmi funkcionalitással bír. Elsőrendű célja nem a szórakoztatás, időmúlatus, hanem az egyéni és közösségi reprezentáció és példamutatás. Megkockáztatom, talán Zrínyinek ez a döntése az, ami igazán unikálissá teszi. Az ti., hogy mind a hazai, mind a külhoni irodalmi hagyományokkal szakít oly módon, hogy elemeit ugyanakkor felhasználja, s egy sajátos cél elérése érdekében egyéni poétikát hoz létre. Tehát nem egy Marino, és/vagy VIII. Orbán poétikájával *szemben* megfogalmazott poétikával van dolgunk, hanem egy a céloknak funkciójában és kultúrába ágyazottságában legmegfelelőbb egyéni alkotással.²⁶⁶

Koháry ciklusainak nyitó és záróversei sok esetben a szerzetes körülményeit tematizálják: a rabságban, *múltságként*, papír-toll nélkül vagy inkább csak szűkén szerzett,²⁶⁷ koholt, faragott fűzfa, együgyű versekét. Költeményeiről való sűrű és redundáns mentegetőzése az ismert toposzok paródiájaként hat, az alkotás nehézségeit leíró játékos képeibe mégis vegyül némi komolyság. A *meggyökerezett rabságos bánatnak...* ciklus elején álló ajánlásában például ekképp menti magát: próféták közt Saul, harangöntők közt hajdú, egyszóval nem igazi poéta – de rabságban Apollón se lenne az:

„Nem lehet fogházban Apolló szállása,
sétáló járása, Laurusa nyújtása,
Pegasus forrása, Musának lakása,
verse csinálása s-jó renddel folyása.”²⁶⁸

Véleményem szerint ugyanígy a versírás lehetetlenségéről szól a *Munkács kővárában szerzett* versek nyitó darabja is:

„Ahol nincsen ténta, Szük ott az Poëta az vers csinálásra,

265 BENE, „A költő Zrínyi Miklós / Miklós Zrínyi, the Poet”, 242.

266 Tulajdonképpen Laczházi is hasonló álláspontot képvisel, legalább Marino költészetének eszközszerű használatát illetően. LACZHÁZI Gyula, *Zrínyi Miklós költészete: A „Syrena”-kötet és a „Szigeti veszedelem”*, UniText 1 (Budapest: Napkút, 2018), 88–89. Bene írásának végkicsengése szintén erre utal: „A címlapon egyvalaki hajózik, aki szeretett, szenvedett, bűneit megbánta, és végül elnyerte saját nevét: *Adriai tengernék Syrenaia Groff Zrini Miklos.*” BENE, „A költő Zrínyi Miklós / Miklós Zrínyi, the Poet”, 248.

267 Vö. „minthogy az papirozt szűken, s ritkán kaptam, / nem vettem pennára, s nem mindjárt irhattam, / s egyszer irt versemet nem is jobbítottam.” RMKT XVII/12/51. sz. vers, 14. strófa.

268 Uo., 51. sz. vers, 11. strófa.

nincsen azhol penna, még Naso sem írta Verset papirosra,
nem lehet írása, kinek papirosa nincsen firkalásra.”²⁶⁹

A sokat vitatott papír- és tollhiány tehát a *Munkács*-kötet egészén végigvonuló *lehetetlen költészet*-fikció része.²⁷⁰ Maga mentésében egyébként a Szencin kívül Wathaytól is ismert kifejezéssel az ornatust nélkülöző poéziséről is vall,²⁷¹ mely jól illeszkedik változatos mentegetőzéseibe:

„Más több mentségimet nem veszem versekre,
s bezárt fogházamból nem adom napfényre,
nem is irok többet magam mentségére,
s paraszt verseimnek meg himezésére.”²⁷²

Koháry esetében a köteteken, ciklusokon végigvonuló datálási módok, a kronogramok bőséges alkalmazása éppúgy az életrajzi alapon működő kompozíciós eljárásnak lehetnek elemei (s ilyenek lévén: topikusak és fiktívek), mint a raboskodást és verscsinálást lefestő szövegrészek.²⁷³

4.3.1. Fűzfák megszólaltatója

Nem alaptalanul veti fel azt a lehetőséget Jelenits István, hogy a Kohárynál oly gyakran szereplő „fűzfavers” egy sajátos költői program kifejeződése.²⁷⁴ Koháry barokk költészetre jellemző, sokrétűen értelmezhető fűzfa-allegóriát épít ki kompozícióiban költészetének meghatározására.

Bár a „fűzfa versek” megjelölést *A' meg gyűkerezett rabságos bánatnak keserves bvszlással elteriedet ágain ki-nőtt fűzfa versek* című kötet vezeti be, előfordul már a második, *Rabságban heverve...* ciklus záróversének címében, illetve az ezt követő kronogramos zárósorokban is.²⁷⁵ De a szerzői (kronológiai) rendezés szerinti első kötet, a *Munkács kővárában szerzett versek* nyitó- és záróversei is tartalmazzák már azokat a fordulatokat, amelyek Koháry költészetének mentegetőző formuláit alkotják. Ilyenek a vers megalkotására vonatkozó „kohlás”, „faragás”, illetve „fűzés” igék.

A vers fűzése nemcsak a versfűzéért, tehát versek valamilyen sorrend szerinti egymáshoz rendelését jelenti, hanem egyrészt a verssorok akrosztichonokra való felfűzését, másrészt a papírok

269 Uo., 15. sz. vers, 3. strófa.

270 Koháry valós élethelyzetével kapcsolatban lényegében hasonló véleményre jutnak a kérdéssel foglalkozó szakirodalomban: SZIGETI, „Appendix Balassiana”; VARGA, „Megjegyzések Szigeti Csaba »Appendix Balassiana« című dolgozatához”. Lásd még: RMKT XVII/16, 595; 597–598.

271 Wathay és Szenci *paraszt versei*hez lásd TÓTH, „»Egy vers nemének megjobbított modgyai«: Szenci Molnár Albert a versről”; BARTÓK, „»Paraszt versek« és »ékesb versek«”.

272 RMKT XVII/12/15. sz. vers, 15. strófa.

273 Vö. SZIGETI, „Appendix Balassiana”, 677.

274 JELENITS István, „Koháry István: Ez világot senki által nem élte...”, in *Régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 351–364, 352.

275 RMKT XVII/16, 108–109.

fűzetté, kötetté való összefűzését: „szóknak bötüire koholt és faragot, egybenkötöt s-ösze fűzöt, pennára felvet, papirosra letet fűzfa verseknek vége.”²⁷⁶

A versfűzér Gyöngyösi István *Rózsakoszorúját* is emlékezetünkbe idézheti, melyet költője barátsággal és vigasztalásul Kohárynak ajánlja:

„Mert azmint az említett koszorú fejír és piros rózsákbúl, azaz, vigasságos és keserves dolgokból köttetett, úgy az Nagyságod életének is koszorúja hol gyenge, hol sértő virágokkal, tudniillik keserűséggel egyeles örömmel és dűcsőséggel fűzetett eleitűl fogvást.”²⁷⁷

A koszorúfűzés a *Rózsakoszorú* bevezetőversében is két helyen megjelenik, egyrészt a babérkoszorú fűzéseként (34. strófa), másrészt a koszorúfűzés mint szűzies tevékenységként (64. strófa). Utóbbi előzményeként érdemes megemlíteni Pécsi Lukács művét, *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszoróját* (1591), ahol a koszorúfűzésnek az erkölcsös leány allegóriájának kibontásában van kulcsszerepe.²⁷⁸

A *Murányi Vénusz* ajánlásában a Koháryéhoz igen hasonló mentegetőző formulával találkozhatunk: „igyekeztem azt lassú elmémnek érkezése szerént ezen együgyű históriámnak magyar versekből fűzött tollaival úgy szárnyaznom [...]”²⁷⁹ Az *Üdömulatás közben szerzett versek* záródarabja és Gyöngyösi Kemény-eposzának előszava még szorosabb összefüggést mutat maga mentésében. Gyöngyösi a címbe is beemeli az „elrongyollott első írásnak töredékiből” keletkezési körülményt, melyet az előszóban ki is fejt.²⁸⁰ Ugyanez a helyzet ismétlődik Koháry esetében, igen hasonló megfogalmazással. A lakóhelyét feldúló kurucok verseit szétépték, a költő azonban visszatértekor újraírja azokat: „szaggatott verseim talált darabjából / újobban irattam el tépet rongyából.”²⁸¹ Az egyezésre e helyt a kiadás jegyzete is felhívja a figyelmet – de több helyen előfordul még a formula. A feltehetőleg 1723–1726 között írt *Hól egyszer s'-hól maszor ki-faragot s'-öszve szedet, rongyabvl le-irt fűz-fa versek* címében,²⁸² s egy 1685–1713 között szerzett, vagy átdolgozott versében. Ennek nagyobb része, az elméjének sétálása a *Fűzfa versek* kompozíció elejé-

276 Uo., 109.

277 GYÖNGYÖSI István, *Rosa-Koszoru*, Lőcse, 1690 (RMK I, 1388). Modern kiadása: GYÖNGYÖSI, *Rózsakoszorú*. A disszertációban ennek elektronikus verzióját idézem: Ua., 2005.

<http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/rozsakoszoru/rozsakoszoru.html>.

278 PÉCSI Lukács, *Az keresztyen szvzeknek tisteseges koszoroia...* (RMNy 670) (Nagyszombat, 1591).

279 GYÖNGYÖSI István, Mársal társolkodó Murányi Vénus, Kassa, 1664 (RMK I, 1014, RMNy 3151). Modern kiadása: GYÖNGYÖSI István, *Mársal társolkodó Murányi Vénus*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit (Budapest: Balassi Kiadó, 1998). A disszertációban ennek elektronikus verzióját idézem: Ua., 2008.

<http://mek.oszk.hu/06000/06075/html/>

280 GYÖNGYÖSI István, 1693, *Porábúl meg-éledett Phoenix*, Lőcse, 1693 (RMK I, 1442). Modern kiadása: GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett főnix avagy Kemény János emlékezete*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit (Budapest: Balassi Kiadó, 1999). A disszertációban ennek elektronikus verzióját idézem: Ua., 2008. <http://mek.oszk.hu/06000/06076/06076.htm>.

281 RMKT XVII/16, 265.

282 Uo., 311–315.

re, első négy strófája pedig az álom-kompozíció (*Keseredet rabnak...*) végére kerül.²⁸³ A vers eredeti kolofonja, melyben az iratok rongyolódását Koháry még tovább fokozza, kimarad a nyomtatott kompozíciókból.

„Rabságomban fel irt keserves igyemett,
Midőn az kuruczok öldöztén engemett
Praedáltak úyiobban szerzett értékemett,
El tépték, szaggatták töb fűszfa versemet.

Irattam ezekett azok darabjából,
Pad allat maradott eltépet rongyából,
Hoszu sok údöre Posony várasából
Erkeztén Csabrágban Isten jóvoltából.”²⁸⁴

Mint Bartók István tanulmányából ismeretes, Gyöngyösi előszavaiban igen tudatosan használja és magyarázza a korabeli retorikai-poétikai terminológiát.²⁸⁵ A Kemény-eposz előszava, mely a költészet és a közönséges beszéd, illetve a história szembeállítására építve magyarázza az eposz poétikai, verstani megoldásait, számos pontján megfeleltethető a scaligeri poétikának. Koháry verses elő- és utószava, kronogramokkal terhelt címadásai és kolofonjai mintha éppen e poétikai tudatosságot igyekeznék kijátszani: szerénykedő fordulatai éppen azokat az erényeket hiányolja saját műveiből, melyeket Gyöngyösi oly meggyőződéssel fejt ki előszavában. Ismerve a két szerző és műveik közötti szoros kapcsolatot,²⁸⁶ elképzelhetőnek tartom, hogy Gyöngyösi ilyen mélységekig is hatással lehetett költőtársára.

A *Fűzfa versek* olvasóhoz szóló ajánlása fogalmazza meg legkerekebben azt a költői programot, mely kompozícióiban megjelenik: éppen ebben a környezetben fordul elő a „paraszt versek” kifejezés is. A lehetetlen költészet, az abszurd költői helyzet Koháryé. Raboskodva, tehetetlenségében fog a versíráshoz, hogy unalmát, kétségbeesését elűzze, de nem tud alkotni, mert be van zárva („Nem lehet fogházban Apolló szállása”),²⁸⁷ s még eszközt sem kap hozzá. Mégis alkot, de állítása szerint ezt is megunja, verseit pedig nem egyszer „unalmas verseim”-nek titulálja.²⁸⁸ Majd a meg sem írt, fejben koholt, s életének újabb viszontagságai során a kurucok által elrongyolt verseit vénségére a pad alatt kúszva kényszerül összeszedni. A versek viszontagságos keletkezési

283 Uo., 191–210.

284 Uo., 371.

285 BARTÓK István, „História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 2–3 (2005): 243–258.

286 Vö. GYÖRRI Orsolya, „A Gyöngyösit imitáló Koháry István”, *Irodalomismeret* 7, 1–2 (1996): 70–75.

287 RMKT XVII/16, 132. Lásd még: RMKT XVII/16/15. sz. vers.

288 Az unás és utálás szinonim voltáról, a szó sztoikus értelmezéséről, kontextusáról lásd a 4.4.2. fejezetet.

körülményeire való hivatkozás véleményem szerint Koháry e sajátos költői játéka eszközei, a *lehetetlen költészet* fikció részei. A valóságban történt eseményektől ezek ugyan nem függetlenek, ám Koháry költészetében ezeket kiegészíti, költői programjába, s a fikcionalizált életrajzba beilleszti. (Erről bővebben a 4.4.3. fejezetben írok.)

A fűzfavers faragása mint alkotási mód Koháry egy kései versében (*Hól egyszer s'-hól ma szor ki-faragot...*) jelenik meg a maga teljességében, s válik valóban költői programmá: „Sokan sokat írtak azoknak [cédrus, bükk stb. nemesebb fák] hasznárúl, / De vallyon valaki mit irt az fűzfárúl?”²⁸⁹ A fűzfa tehát tudatos választás: „Verseimet azért faragtam fűz-fábúl, / Azokat faragva üdöm unalmábúl, / Menthessem magamot szívem bánattyátúl” (RMKT XVII/16/90. 18–22. strófa). A növény metaforika Koháry Andrásnak írt versében is megjelenik, mellyel életművét, nyomtatott és kéziratot műveinek kolligátumát ajánlja unokaöccsének. Itt a nemes rózsa és a hitvány bürök, illetve fűzfa kerül szembeállításba: „Piros rósa helyet olykor bürköt ásnak, / Fűzfa verseimet nem tartom rósának” (RMKT XVII/16, 306.)

Csanda Sándor a fűzfa poézis hangoztatását egyszerű költői szerénykedésként értelmezi, s ebben Beniczkyhez hasonlítja Koháryt.²⁹⁰ Kecskés András monográfiájában különös példaként említi Koháry esetét: a „fűzfa vers” kifejezést más költő (a saját költeményére) nem alkalmazza.²⁹¹ Szigeti Csaba is megemlíti mint „ön(alul)értékelő” gesztust, s jellegzetesen 17. századinak tartja.²⁹² Valóban érdekes, hogy a fűzfa vers, fűzfa poéta kifejezések a korban szinte kivétel nélkül a hitvitázó, illetve prédikációs irodalomban fordulnak elő, például Geleji Katona, Pázmány, Czeglédi írásaiban. Réthei Prikkel Marián a tréfaszók eredetét és használatát vizsgálva általánosságban is megállapítja, hogy azok előfordulási gyakorisága a hitvitázók munkáiban kimagaslik.²⁹³ A „fa-” előtagú tréfás szóösszetételeket vizsgáló tanulmányaiban számos példát hoz a fűzfa poéta, fűzfa pap stb. kifejezésekre.²⁹⁴ Érdekes összefüggést mutat, hogy annál a Csúzy Zsigmondnál is bőven adatolhatók a fűzfás tréfaszók, akinek művei megjelentetésében éppen Koháry játszott mecénási szerepet: Csúzy neki ajánlja műveit.²⁹⁵

289 Érdekes egyezést mutat Koháry e verse egy 1675-ben megjelent kiadvánnyal – már csak kezdősorában is.

„Sokan sok dolgokról ezelőtt írtanak, De még dicsiretét nem láttam a nádnek” Ismeretlen szerző, *Nád-sip*, h. n., 1675, 1v. RMK 1187c.

290 CSANDA Sándor, „Koháry István börtönverseinek keletkezése”, *Irodalmi Szemle* 29, 4 (1986): 361–371.

291 KECSKÉS, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*, 96.

292 SZIGETI, „Appendix Balassiana”, 397.

293 RÉTHEI PRIKKEL Marián, „A régi magyar tréfaszók, I–III”, *Magyar Nyelv*, 1907, 290–301, 338–344, 386–395.

294 RÉTHEI PRIKKEL Marián, „Fapap, fajankó, fapénz és társaik”, *Magyar Nyelvőr*, 1915, 101–106; RÉTHEI PRIKKEL Marián, „Fakutya”, *Magyar Nyelv*, 1915, 22–25.

295 MACZÁK Ibolya, „Koháry István és a régi magyarországi prédikációk”, in *Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*, Magyarország piarista múltjából ; 8. (Budapest: Piarista Rend M. Tartománya, 2015), 55–66, 57–62.

Koháry István költészetében tehát a magát mentegető formulák oly mértékben elhatalmasodnak a versekben, s határozzák meg azok befogadását, hogy érdemes valóban költői programként értelmezni azokat. Ezt támasztja alá az is, hogy a formulák jellemzően olyan pozícióban jelennek meg (cím, argumentum, kolofon, nyitó- és záróversek), melyek által az adott kompozíció egészére vonatkoznak. Koháry költészetében a rabság egyszerre unalom, iskola és keresztviselés: versei a megélés módozatairól szólnak. A paratextusokban pedig ezek a módozatok összpontosulnak, s fonódnak össze a fűzfapoézis allegóriájával.

Koháry István költészetének paratextusait vizsgálva tehát megszilárdulni látszik Jelenits István azon sejtése, hogy a fűzfapoézissel való játék, s maga mentésének formulái olyan metaforarendszert alkotnak, amely költői programként értelmezhető. Olyan programként, mely Koháry ciklusainak szerves részévé válik, s ugyanakkor a korabeli költészet (Zrínyi, Gyöngyösi, Beniczky) és hitvita irodalom (Pázmány, Csúzy) alkotásaiba is beágyazódik.

4.3.2. Számszimbolika a *Syrena*-kötetben

A számszimbolika alkalmazása a vizsgált kötetek közül egyedül Zrínyi Miklós *Syrena*-kötetében érhető tetten, ha Koháry kronogramjait ide nem vesszük. Bár már Szigeti Csaba rámutatott, hogy a kronogramoknak fontos szerepe van a fikcionalizált életrajz megteremtésében,²⁹⁶ a 4.4.3.3. *alfejezet*ben található táblázat jól mutatja, hogy azok, s a kolofonokban fellelhető egyéb dátumutalások valójában mennyire kaotikusak. Van ugyan adott idő intervallumot meghatározó szerepük (elsősorban Koháry tényleges raboskodásának idejére datáltak esetében), de nem mondhatni, hogy minden egyes kronogram jelentéses lenne (a szöveg interpretációja szempontjából), inkább az azok iránti hóbortos lelkesedés látszik bennük.

A számszimbolika egyrészt a *Syrena*-kötet olvasóhoz intézett előszavában, másrészt a kötet verseinek számában és számozásában jelenik meg.²⁹⁷ Az *olvasónak* első mondata: „Homerus 100. esztendővel az Trojai veszedelem után írta historiáját; énnékemis 100. esztendővel az után történt irnom Szigeti veszedelmet.” Elsőként tehát Zrínyi az epikus költészet atyjának művével teremt párhuzamot a kerek 100-as szám említésével, mely ugyancsak kerekítve értendő Zrínyi esetében, még ha a nyomtatvány megjelenését is tekintjük. Második mondatával pedig az epikus irodalmi hagyomány következő mintaértékű művével, az *Aeneasszal*: ám itt már azzal a különbséggel, hogy míg Vergilius 10 évig, ő csupán egy évig, hovatovább egy télen írta meg művét. A mű tényleges keletkezése szempontjából kevésbé fontos e megjegyzés, annál inkább a műnek kis kerekí-

296 SZIGETI, „Appendix Balassiana”.

297 MOHÁCSI Ágnes, „Számszimbolika a »Szigeti veszedelem«-ben”, *Zrínyi-dolgozatok*, 4 (1987): 1–12.

téssel valóban működő kapcsolatteremtése a nagy epikus költőelődök, valamint a Syrena-kötet között, melyet a 100–10–1 számsorral – némi túlzással: logaritmikus ábrázolással – ér el.²⁹⁸

A *Szigeti veszedelem* 1566 számozott strófából áll, a megénekelt ostrom évszáma így szimbolikusan az eposz verseinek összességéként áll elő. Orlovsky Géza a kódex és a bécsi kiadás szinoptikus kiadásának előszavában részletesen összeveti, az eposz egyes részei milyen strófaszám változáson mentek át, s megállapítja: „Azt, hogy Zrínyi a kódex összeállításának időpontjában már befejezettnek tekintette az eposzt, a legvilágosabban a versszakok számának összesítése mutatja.”²⁹⁹ A kódexbeli strófaszám 1570, ebből vesz el négyet (a II. és a XIV. énekből), és tesz hozzá három számozatlan strófát, melyek különállását kurziválással is jelzi. Zrínyi „henye” strófáinak³⁰⁰ létrejöttét Badics fent idézett gondolatai nyomán Kovács Sándor Iván is tipográfiai okokra vezeti vissza, a költő tudatosságának jelét látva abban is, hogy a kitöltetlen helyre azonmód költ két versszakot. Azok témájának mintegy ad hoc feltalálását érzékletesen le is írja:

„művészi tudatossága többnyire bámulatos; még akkor is, ha a kinyomtatás közben kell papírra vetnie két kiegészítő strófát. Ha a kötet nyomása a xiv. ének végéig nem áll már készen, s Zrínyi nem pörgeti át az előző lapokat, nem gyönyörködik el a címlap és a Dedikálás szép nagy betűiben, talán másképp alakul a legvégső lezáró strófa. A Dedikálás világos szavú prózájában a költő ekkor látta meg a verssé is kibontható képlehetőséget, s így lett a »véremet utolsó cseppig néki dedikálhassam« személyes vallomásából dédapja mártíriumát magasztaló barokk költői metafora: »Vére hullásával nagy bötüket formált, / Illy subscribálással néked adta magát«”³⁰¹

Hogy mikor, mi módon látta meg a versben kibontható képet Zrínyi, nem tudhatjuk – fontos észrevétel azonban ez Kovács Sándor Ivántól. A vérrel vagy vér által való *dedikálás–subscribálás* párhuzam nemcsak keretezi a kötet verseit, illetve kiemeli azok közül a terjedelmében, s a számszimbolika miatt is különleges eposzt, de a két Zrínyi tetteit, az általuk közvetített heroikus erkölcsöt is összekapcsolja e szöveghellyel. A strófák szövegen kívülségét így a számozás hiánya és a kurziválás mellett tovább erősíti, hogy a kötetnek keretet adó paratextus szövegével rezonál.

4.4. Verseken átívelő narratíva

Paul Zumthornak a középkori poétikákról szóló elemzéseire hivatkozva Philippe Lejeune kijelenti: mivel a modern önéletírás feltételei nem teljesülnek, a korszakra nézve anakronizmus e

298 „... énnékem penig egy esztendőben, sőt egy télben történt véghez vinnem munkámat.” Bene értelmezésében a feltehetőleg 1645–46 tele a megfogalmazás szerint csak annak időpontja, amikor *befejezte* Zrínyi a kötetet, ám ezt évek tervezése, munkája előzte meg. A *véghez vinni* megfogalmazás azonban inkább jelenti egy folyamat végigcsinálását, mint annak befejezését – a Bene által javasolt enyhítés az ellentét élet is elvonná (míg Vergilius 10, ó 1 év, sőt 1 tél alatt), s a 100–10–1 láncolatnak is elvonná a jelentőségét. Így érdemesebb azt retorikai megoldásként olvasni. BENE, „A költő Zrínyi Miklós / Miklós Zrínyi, the Poet”, 174–176.

299 ZRÍNYI, *költői művei*, I, 31.

300 BADICS, „Bevezetés”, XXXIII.

301 KOVÁCS, „Utószó”, 17.

műfaj jelenlétét, „előszeleit” megállapítani. A két feltétel: a szerző fogalma és az első személy önreferenciális használata.³⁰² A modern önéletírás az ő értelmezésében Rousseau-val kezdődik. Ezt vitatni most nem célom, egyedül annak lehetőségét szeretném felvetni, a verses, életrajzi narratívával bíró kompozíciók értelmezésekor felhasználhatók-e mégis Lejeune önéletírói paktumának alapvonásai.

Lejeune önéletírói paktumról alkotott, többször revideált elmélete noha rugalmasabb, pragmatikusabb lett az évek során, a tekintetben változatlan maradt, hogy a Rousseau előtti korszakkal, a verses, valamint a fikciós művekkel nem foglalkozik. Hogy mégis érdemesnek tartom a Lejeune által kijelölt korpusz tükörképén is átfuttatni elméletének magját, híres paktumát, arra elsősorban az indított, hogy az általa is megfigyelt keretek, melyek a paktum számára nélkülözhetetlen tulajdonnevet, a szerző–elbeszélő–szereplő azonosság deklarációját tartalmazzák, éppen azok a paratextusok, melyek kiemelt fontossággal bírnak az általam vizsgált kompozíciók értelmezési folyamatában. Tehát a paktumból nem csupán a szerző–elbeszélő–szereplő azonosságot tartom érdemesnek elvonni, hanem a deklarálás mozzanatát, a kísérőszövegek egész szövegegyüttesre szánt hatását,³⁰³ melynek működési elve ugyanaz: a szerző ajánlatát az olvasó elfogadja, az olvasás során figyelembe veszi, vonzáskörébe vonódik.³⁰⁴

A régi szövegek, esetünkben a kora újkori szövegek megértése számos nehézséggel jár. Talán a legnagyobb ezek közül az, amikor jó arányérzékkel kell a valóság referencialitás (például a szövegben megjelenő tárgyi kultúra) és a fikció (például Zrínyi-e Arianna?) között lavírozni. A régi magyar irodalom értelmezőit sok belső és külső támadás érte a referencialitás túlzásba vitt keresése, sőt megállapítása miatt – elég csak Balassira, Zrínyire gondolnunk. De nem teszik-e jól a hivatásos és kevésbé hivatásos értelmezők, ha valamilyen referencialitást keresnek ott, ahol a szerző maga is erre invitál? Helyesen járnak el, ha annak tudatában fogadják el az invitálást, hogy valójában a referencialitás költői játékára nyertek meghívást. Egyenesen fogalmazva: míg az önéletírói paktum a valósággal való kapcsolatot, az igazság megmutatásának szándékát fogalmazza

302 LEJEUNE Philippe, „Önéletírás és irodalomtörténet”, in *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Szöveg és emlékezet (Budapest: L'Harmattan, 2003), 76–102, 79.

303 A paratextusok mint az értelmezés keretének alkotói a 4.1. fejezetben kerültek kifejtésre.

304 Lejeune is finom önkritikával a *La vache qui rit* sajtónév hatásosságának mechanizmusával hozza párhuzamba az önéletírói paktumot mint reklámszakemberhez illő elnevezést. Tehát a legkevésbé sem kényszerítő jelleggel, vagy annak tudatában javasolta alkalmazni, hogy akár a *paktum*, akár a *szerződés* fogalma tökéletes analógiával szolgálna. Mivel nem egészében kölcsönös, s nem is egy időben, térben köttetett, a mai szóhasználatban keresve analógiát Lejeune a szerződés helyett az *ajánlat* szót ajánlja. Lásd LEJEUNE Philippe, „Még egyszer az önéletírói paktumról”, in *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Szöveg és emlékezet (Budapest: L'Harmattan, 2003), 225–244; LEJEUNE Philippe, „Az önéletírói paktum 25 év múltán”, in *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Szöveg és emlékezet (Budapest: L'Harmattan, 2003), 245–259.

meg, a fiktív önéletírói paktum az e kapcsolattal való játékba von be, a valóság és a fikció (a lött és a költött) szövegbeli kettősségét foglalja magában.³⁰⁵

Thienemann Tivadar nagy hatású munkájában, az *Irodalomelméleti alapfogalmak*ban tekinti át számos példával illusztrálva, az évszázadok során hogyan változik a szerző, a médium és a befo-gadó hármasa.³⁰⁶ Megfigyelései alapján az írásbeliség, majd kivált a nyomtatás elterjedése az, ami alapvetően hozzájárul a szerzőfogalom kialakulásához. A 16–17. század irodalmában számos jel utal rá, hogy a szerző és a mű összekapcsolására irányulnak rögzítési törekvések. Ilyen funkciójú-ak többek közt a fentiekben vizsgált paratextusok (előszavak, kolofonok, akrosztichonok), de erre utal például Rimay Balassit kanonizáló törekvése is. A korszak másolói és imitációs technikái azonban nem ütköznek a szerzőfogalom kialakulásával, hanem azzal párhuzamosan vannak jelen. A szöveg másolható, terjeszthető, átírható, eredeti kontextusától megfosztható, ez azonban nem jelenti azt, hogy eredeti kontextusában ne értelmeződne az adott, korban ismert szerző műveként. A fikcionalizált életrajzi narratívák verskötetbeli megjelenéseiről azonban nem azt állítom, hogy azoknak egyértelmű valóság referencialitásai vannak, vagy voltak a korabeli olvasó számára, ha-nem azt, hogy valóság referencialitásaival együtt váltak izgalmas múltattató olvasmánnyá, vagyis költészetté.

Ebben a fejezetben azokat a versköteteket kívánom elemezni, melyekben a ciklusokon, vagy az egész köteten átívelő narratíva kompozíciós technikája figyelhető meg. A vizsgált korpuszban egyértelműen ilyen Zrínyi Miklós *Syrena*-kötete, ezen felül Wathay Ferenc *Énekeskönyve* és Ko-háry István egyes ciklusai. A *Magyar rithmusok* kötet egésze ugyan nem tekinthető ilyennek, a záróvers miatt azonban meg kell jegyezni, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy azt Beniczky Péter írta, itt is egyfajta fikcionalizálásról, a verskötet és a versbeli megszólaló életének összekapcsolá-sáról van szó.³⁰⁷ A *Magyar Márs* kapcsán pedig megjegyzendő, hogy a sok tekintetben imitált *Sy-rena*-kötet ezen sajátossága, tehát az életrajzi narratíva alkalmazása Listius művéből teljesen hi-ányzik a borítótól a paratextusokon át az egyes versek témáig. A *Magyar Márs*ban sem életrajzi vonatkozásokkal, sem kifejezett szerelmi témával nem találkozunk.

305 Fabula és história, lött és költött dolgok, s általában a fikció megléte, relevanciája a régiségben – e hatalmas téma elméleti tisztázásának kívül kellett maradnia jelen disszertáción, így az ezzel kapcsolatos tanulmányok előszámlálását Pirnától Vadain át Czintosig e helyt elhagyom. Hogy az „önéletírás csupán különleges körülmények között létrejött fikció”, maga Lejeune cáfolja később, elismerve, hogy az elbeszélés és a fikció fogalmát mosta össze, noha az önéletírás, akárcsak a regény, az elbeszélés egy fajtája, s egy ettől különálló szempont a fikciósság megléte. Vö. LEJEUNE, „Az önéletírói paktum 25 év múltán”, 248–249.

306 THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (Pécs, 1931).

307 Vö. SZIGETI, „Appendix Balassiana”, 681. „Fejrségem, s' ékességem / Mind addig meg tartottam, / Mig e' télre, s' halál dérré / Pünkösöd haván jutottam”. VARGA Imre, STOLL Béla és NAGY Tiborné, szerk., *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, Régi magyar költők tára: XVII. század 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 281.

4.4.1. Életrajzi narratíva: referencialitás és fikció

Mind Wathay, Zrínyi és Koháry esetében életrajzi narratíva vonul végig köteteiken. Az eljárás szorosan kötődik Balassi Bálint petrarkista és platonikus hagyományokat követő kötetkompozíciójához.³⁰⁸ Zrínyi a tekintetben is kapcsolódik Balassihoz, hogy a verseken szerelmi szál is végigvonul, igaz kevésbé hangsúlyosan. Az utóbbi évek Zrínyi-szakirodalma, kivált Bene Sándor és Nényei Pál határozottan ki is emelik ennek jelentőségét, tétjét a *Syrena*-kötetben.³⁰⁹ Ez a szál Wathay és Koháry esetében hiányzik a narratívából, s annak helyét átveszi a raboskodás tematikája: a kötet kiindulási alaphelyzete a rabságba esés, a rabsors. A kompozíció a börtönévek végével, vagy legalábbis véget érésének reményével zárul. A szerelmi szál is tartalmazó életrajzhoz hasonlóan a rabság-tematika esetében is a történet ascensióval (testi vagy lelki szabadulás) vagy descensióval (örökös rabsors, örület) érhet véget.³¹⁰

Az életrajzi verskötet kompozíció legfontosabb előzményei Dante és Petrarca költészetében keresendők, ám Zemplényi több tanulmányában felhívja rá a figyelmet, hogy ezeken felül érdemes a középkori liturgikus, illetve a vágáns költészettel való kapcsolatokat is vizsgálni. Példaként Villon Testamentumát hozza fel, mely ugyan nem szerelmi életrajz, s a platonikus ascenziót is hiába keresnénk benne, középpontjában az elbeszélő áll, a történetek az *én* történetei.³¹¹ A személyes élettörténet mint versek fölötti narratíva állítása szerint azonban elsősorban a trubadúr lírából ered, illetve annak 13–14. századi recepciójából, melyben az autobiográfia is nagy szerepet kap – ezt az érdeklődésbeli súlypont eltolódást mutatja az is, hogy a *razók* közel fél évszázados késéssel jelennek meg a *vidákhöz* képest. Fontos észrevétele még Zemplényinek, hogy a korabeli poétikai traktátusok a kompozícióról, a versek fölötti szerkesztésről szinte kivétel nélkül hallgatnak: „a nagyobb egységek egyáltalán nem foglalkoztatták a korszak teoretikusait.”³¹² A 17. századi

308 GERÉZDI, „Balassi Bálint”; HORVÁTH, „Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója”; HORVÁTH, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*.

309 BENE Sándor, „Constantinus és Victoria: Zrínyi Miklós első házasságának története”, in *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai*, szerk. TURKALJ Jasna és KARBIĆ Damir (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Horvát Történettudományi Intézet, 2015), 618–629; NÉNYEI, *Ne bánts d a Zrinyit!* A verskötet mint Zrínyinek fiatal feleségére való emlékéllátása már Kovács Sándor Ivánnál felvetődik, ám Bene 2015-ös cikke az, ami a házasság részleteit megvilágítja, ill. a valóságreferencialitás játékot kezdeményezi, melyeket aztán Nényei, valamivel populárisabb formában, tovább-bont. Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 66.

310 TÓTH Tünde, „A megkomponált versgyűjtemény”, in *Balassi és a neolatin szerelmi költészet* (Budapest: Gépeskönyv, 1999), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tunde3.htm>. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tunde3.htm> 2017. 05. 05. Kivált a *Descensio* alfejezet.

311 ZEMPLÉNYI, „A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban”. Lásd még: ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, *Historia litteraria* 4 (Budapest: Universitas, 1998); ZEMPLÉNYI Ferenc, „A petrarkista verskötet”, in *Műfajok reneszánsz és barokk között*, *Historia litteraria* ; 11. (Budapest: Universitas, 2002), 13–21.

312 ZEMPLÉNYI, „A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban”, 626.

poétikákban sem jellemzőek az erre reflektáló rendszerezett elméleti munkák, az egyes kötetkompozíciók szerkesztési szempontjairól inkább azok előszavai informálnak.

Dante *Vita Nuova*-ja már egyértelműen szerelmi önéletrajz, ám itt a verseken kívüli kommentárok vezetnek végig az életrajzi narratívát.³¹³ Ezen változtat Petrarca *Rerum vulgarium fragmenta* kompozíciója, melyben a versek már magukban hordozzák az életrajzi szálát. Petrarca *Dalok*-könyvének sikerét mutatja, hogy azt a könyvnyomtatás megjelenésekor az első népnyelvű nyomtatványok között találjuk.³¹⁴ Balassi petrarkizmusáról megoszlanak a vélemények, ám az bizonyos, hogy Petrarca a költőre tett közvetett vagy közvetlen hatásai tovább sugároznak a kompozíció és az imitáció szempontjából is a 17. századi magyar költőkre.³¹⁵

Hogy a Syrena-kötetben a műfaji rendezésen felül tartalmi-életrajzi összefüggések is kimutathatók, már Kovács Sándor Iván felhívta a figyelmet.³¹⁶ Bene Sándor számos írásában és előadásában érinti a Syrena-kötetben végigvonuló életrajzi szálát: kifejezetten a kompozíció egészével foglalkozik fent idézett cikkén túl 2014-es előadása, melyben a fikciósság rétegeit vizsgálja. Elemzésében az elbeszélő által bejárt négy fikciós szintet különböztet meg, ahol az egyik végpont, a fikciót nélkülöző szint a paratextusok szövege (*Dedicatio*, *Az olvasónak*, *Peroratio*), a másik végpont, a „fikción belüli fikció” az *Orpheus*-verseken túl az *Arianna*-vers, valamint a *Fantasia poetica* második egységei.³¹⁷

A kötetben végigvonuló életrajzi szál érzelm és értelem ellentétét vizsgálva Laczházi Gyula arra is felhívja a figyelmet, hogy Zrínyi Marinóhoz viszonyítva kevésbé finom retorikáját nem feltétlen a kidolgozatlanság okozza. A Syrena-kötetben Zrínyi az „érzelem és erkölcsi norma, értelem konfliktusát állítja középpontba a kötetkompozíció révén”, s ebben inkább áll közel a petrarkista hagyományokhoz, mint a marinista költészethez.³¹⁸ A költő elsősorban a témához, képekhez vesz át ötleteket Marinótól, karakterében azonban eltér attól. A Syrena-kötetben mind az

313 HORVÁTH Kornélia, „Kötetkompozíció és versszerkezet: filológiai és strukturális fordulat Dante Az Új Élet című művének kutatásában”, *Irodalomismeret*, 2 (2015): 76–84; HORVÁTH Kornélia, „Gondolatok a versciklus és verskötet elméleti, történeti és műfajpoétikai jelentőségéről”, *Irodalomismeret*, 4 (2015): 5–15.

314 Első kiadása: *Canzoniere e Trionfi*. Ed. Cristoforo [Berardi?]. Wendelin von Speyer, 1470, Velence. Hálózati kiadása: „Incunabula | The Oregon Petrarch Open Book”, elérés 2019. április 29., <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/incunabula>. A kiadás az oregoni egyetem projektje keretén belül érhető el: Massimo LOLLINI, szerk., *Oregon Petrarch Open Book Project* (University of Oregon, 2003), <http://petrarch.uoregon.edu/>. Ennek rövidismertetését lásd az *Ötödik fejezetben*.

315 A szakirodalom álláspontját jól összefoglalja, s tovább árnyalja: Kiss, „Imitáció és petrarkizmus Balassi költészetében”.

316 KOVÁCS, A *lírikus Zrínyi*. 73–75, ill. a fent hivatkozott 66.

317 BENE Sándor, „»Poklokban vagyok hát, nem kell oda mennem...«” („Jelentem versben mesémet”: Fikció és rejtett értelem a régi magyar irodalomban, Szekszárd, 2014. 0 21.), <http://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/8522>.

318 LACZHÁZI, *Hősi szenvedélyek*, 173.

eseményeknek, mind a retorikai megformáltságnak komolysága, ha tetszik, célelvűsége van, a marinista költészet ezzel szemben a költői játék könnyűségében éli meg világát.³¹⁹

A szerelem legyőzése mint a kötet egyik alapvonása Szörényi László tanulmányában is feltűnik. A kötetben alapvetően meghatározó a hősi és hadvezéri tematika, ezt már az olvasónak címzett előszó is mutatja, mely aztán sok félreértést okozott az értelmezők számára: „az én professiom avagy mesterségem nem az poesis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál”. A kötet fejlődéstörténetként is értelmezhető, melynek csúcspontja a *Feszületre* című vers katarzisa: „a vitézek istenének lábához borulva úgy szenved, hogy nem hívja segítségül a rendelkezésre álló mennyei seregeket – Vida *Christias*ára történő utalás –, megtisztul a metamorfózis-költészet illetve a szerelmi tematika bűnétől, hogy azután a Peroratióban diadallal hirdethesse meg költői halhatatlanságát”³²⁰

E helyt megemlítenő még Nényei Pál kisebb viharokat kavart *Ne bánts a Zrinyit!* könyve, melyet kevert műfaji és stiláris sajátosságai, rejtett és explikált ars poétikái miatt elsősorban ismeretterjesztő, nem irodalomtörténeti monográfiaként lehet, vagy érdemes olvasni. Észrevételeit azonban, problémafelvetőek lévén, véleményem szerint az életrajzi értelmezések sorában nem lehet figyelmen kívül hagyni.³²¹ Ennek oka az is, hogy Nényei a fikciósság rétegeit és összefüggéseit Bene Sándor átfogó megközelítését továbbgondolva, s Szörényi értelmezésétől sem függetlenül először kísérli meg végigvezetni a Syrena-kötet egészén. A szereplők és szerepek, valamint a történet kompozíció-, mitológia- és életrajzbeli értelmezése nem egy megoldást ad. Mint azt korábban Kovács Sándor Iván behatóan elemezte *A lírikus Zrínyi* című könyvében, a kötetben meghatározó szerephez jut a metamorfózis. A Vadász egyszersmind Orfeus, Orion és Zrínyi is; Viola egyben Júlia, Euridice és Draskovich Mária Eusébia; a Hajnal pedig mint a haza és az egyén üdve jelenik meg Nényei véleménye szerint. A Syrena-kötet egy drámai szerelmi történet egyfelől, s az egyén fejlődéstörténete (a szerelem üldözésétől az üdvösség kereséséig) másfelől.³²²

319 LACZHÁZI, *Zrínyi Miklós költészete: A „Syrena”-kötet és a „Szigeti veszedelem”*, 88–92.

320 SZÖRÉNYI László, „A szerkesztett verskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe”, in *A magyar irodalom története, hálózati kiadás*, szerk. SZEGEDI-MASZÁK Mihály és HORVÁTH Iván, 2009, <http://irodalom.oszk.hu/villanyspenot/#!/fejezetek/9gRh7HYJRVW5bEhjW1bTjg>.

321 NÉNYEI, *Ne bánts a Zrinyit!*

322 Szörényi és Bene cikkein, előadásain túl Laczházi időközben megjelent ismeretterjesztő munkáját is érdemes emellé állítani, mely inkább a ténszerűsége, a rendelkezésre álló szakirodalom szintetizálására törekszik. Míg Nényei nagyobb teret hagy a „mérgező Zrínyi” elképzelésnek, fantáziálásnak, addig Laczházi (akárcsak Bene) a tényekre szorítkozva vonja csak be azt a Syrena-kötet értelmezésébe. LACZHÁZI, *Zrínyi Miklós költészete: A „Syrena”-kötet és a „Szigeti veszedelem”*. Lásd erről: MARÓTHY Szilvia recenziója, reciti, 2019, <http://reciti.hu/2019/5129>.

4.4.2. Szerelmes, bujdosó és futosó elmék: belső lelki párbeszéd vagy önmegszólító vers?

A test és a lélek, a szív és az elme kora újkori költészetbeli megjelenítése igen sokszínű, az antikvitás és a kereszténység szövegvilágából egyaránt táplálkozik. Jelen alfejezetben Balassi, Wathay és Koháry azon verseit elemzem, melyekben az egyszeri szóképen, megszólításon vagy felkiáltáson túlmutatva szervező tényezővé, szerkezeti elemmé válik az elmével vagy lélekkel folytatott párbeszéd. Ezek és a vers beszélője közötti ellentét, vita rejtett, egyoldalú dialógus formájában jelenítődik meg a szövegben. A dialogicitás és a belső lelki párbeszéd mint forma vizsgálata arra is alkalmat kínál, hogy a Németh G. Béla bevezette önmegszólító verstípus fogalmának érvényességét a régiség költészetére újraértékeljem.

4.4.2.1. Az önmegszólító verstípus

Mivel jelen elemzés nem az elme, lélek, test és szív megjelenítésére, művelődéstörténeti jellegzetességeire, hanem inkább az ezek megjelenésekor működésbe lépő versszerkezetbeli, retorikai megoldásokra fókuszál, csak röviden utalnék az előbbiekre. Az elmúlt évtizedek érzelemtörténettel, valamint affektuselmélettel foglalkozó szakirodalma az érzelmeket történeti jelenségekként vizsgálja.³²³ A kora újkori magyar irodalom ilyen megközelítésű elemzését adja Laczházi Gyula könyve, mely az előzményeket is áttekinti Hippokratésztól Descartes-ig.³²⁴

Bár nem csak a belső lelki párbeszédek, rejtett dialógusok sajátja, érdemes kiemelni azt az érzelemtörténeti megközelítésben is jelentős megállapítást, mely a patetikus retorikai figurák kora újkori fellendülésére mutat rá. A szóbeli retorika visszaszorulásával, a nyomtatás, s így az olvasás elterjedésével az említett érzelmeltő retorikai figurák, például az interrogatio, vagy az alább vizsgált versekre kivétel nélkül jellemző exclamatio kerülnek előtérbe.³²⁵ Németh G. Béla az általa körvonalazott, s önmegszólítóként elkeresztelt modern verstípus fő jellemzőiként is éppen ezen érzelem-, és figyelemfelkeltő figurákat, illetve a személyességet, líraiságot nevezi meg. De hogyan is kapcsolódik ez a verstípus a kora újkor költészetéhez?

Németh G. nevezetes tanulmányában így fogalmaz: „ez a verstípus, ez az attitűdfajta nálunk a kései József Attila korában és költészetében éri el eddigi legjobb teljességét.”³²⁶ A szerző alapve-

323 Lásd pl. az alábbi összefoglaló munkákat: Susan C. KARANT-NUNN, *The Reformation of Feeling: Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany* (New York–Oxford: Oxford University Press, 2010); Susan BROOMHALL, szerk., *Early Modern Emotions: An Introduction* (London–New York: Routledge, 2017).

324 LACZHÁZI, *Hősi szenvedélyek*.

325 Lásd uo., 67–69; Az érzelmei retorikai szerepéről a prédikációs, ill. polemikus irodalomban: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria*, 5 (Budapest: Universitas, 1998), 37–54.

326 NÉMETH G. Béla, „Az önmegszólító verstípusról: Különös tekintettel József Attilára”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 70, 5/6 (1966): 546–571, 546.

tően a modernség egy jellemző verstípusát kívánta bemutatni, melynek jellegzetességeit ezen szövegcsoporthoz sajátosságainak megfelelően alakította ki. Az önmegszólító verstípus meghatározásakor József Attila költészetén tett megfigyelései dominálnak. A tanulmány azonban egyúttal e verstípus, vagy attitűdfajta (ez utóbbit nem fejt ki) fejlődéstörténetéhez kíván vázlatot adni, egy-egy példán keresztül. Mint fejlődéstörténettel bíró jelenség, korai, még „kialakulatlan” megmutatkozásaira is hoz példákat Németh G., így vonódik be az elemzésbe legkorábbiaként Balassi Bálint 64. verse. Az önmegszólító verstípus modern lírából elvont jellemzői néhol nehezen illeszthetők a modernség előtti időszak költészetére. A versek vizsgálatakor elsőként a háttérben álló válsággal, és az ehhez kapcsolódó számvetéssel foglalkozik. Ám Balassi 64. versének értelmezésekor magára a versszövegre nem, csak életrajzi adatokra, valamint a 66. versből vett idézetre hivatkozik.

A szerep és annak ártérkékelése alegység nem tartalmaz irodalmi példákat, de mivel Németh G. maga is a 20. századi filozófiai és pszichológiai iskolákhoz köti ennek meghatározását, a megelőző korok költészetére ezt nem is alkalmazhatjuk. A „költői szereppel való szembenézés, számvetés”, illetve az ezen szerephez viszonyuló intellektus, mely „mintegy tárgyiasítva, elvonatkoztatva, szemléli a személyiséget, mintegy kívülről és felülről” a 64. versre nem állja meg a helyét – ahogy a korszak más verseire sem. Az elme, a lélek, a test és a szív különválasztása, esetleges dialogicitása ugyanis sokkal inkább a Bibliára, kivált a zsoltárokkal, illetve a ráépülő szövegvilágra vezethető vissza, az egzisztencialista filozófia szempontjai itt félrevezetőek. Noha erre Németh G. is utal, mégis bevonja elemzésébe a következő megjegyzéssel: az „emberi létnek új átélése [...] Balassinál vallásos tudata, érzülete, világképe következtében [...] még nincs jelen, illetőleg csak nagyon kezdetlegesen és közvetetten, tudattalanul van jelen. Faludinál azonban kétségtelen a jelenléte; csak hogy ösztönös inkább, mint tudatos és tudatosan személyes.”³²⁷ Nem kísérelve megfejtetni a tudattalan és ösztönös jelenlét mit takarhat, az alábbiakban Balassi és Wathay verseinek elemzése során inkább azon retorikai-poétikai jellemzőket emelem ki, melyeket a vizsgált költeményekben is anakronizmus nélkül felfedezhetünk, ekképpen hasznosítva Németh G. Béla értékes megfigyeléseit.

4.4.2.2. A hitében megingó lélek

Balassi 64. és Wathay VII. éneke számos szerkezeti hasonlósággal bír. A megfogalmazásukban is közel álló patetikus verskezdetek³²⁸ célja a lélek megszólítása, s egyúttal kérdőre vonása: „mit

³²⁷ Uo., 551.

³²⁸ Bár nem annyira szembeszökő módon, mint az *Oh, te én bolond elmém...* esetében, valószínűleg itt is Balassi-allúzióval van dolgunk (vö. *Ó én bolond eszem...*). Az is igaz azonban, hogy az itt összehasonlított két vers számos további hasonlóságot mutat, ellentétben Balassi 8. és Wathay alábbi részletesebben is elemzett XV. énekével.

gyötresz?”³²⁹ „miért így siránkozol? [...] ennyit búslakodol?”³³⁰ Az ezt követő kifejtés mindkét versben előbb a felütésben megfogalmazott kérdéseket bontja ki, majd példákkal argumentál igazsá mellett. Balassi Sámson és Dalila, illetve Fulvius (akit az általa rabszolgaságból felemelt felesége vádjai miatt halálra ítélték) történetét hozza példaként, Wathay Jób átkozódását és Szent Péter Krisztus-megtagadását hozza mentségére, majd Dávidot, Manassest, Jónást említi. A 64. énekben a kifejtés a háládatlanság bűnével és büntetésével, a lélek bátorításával folytatódik. A VII. énekben ezt tízstrófás isteni dicséret váltja fel: a létezés, az érzékelés, a körülvevő világ magasztalása.

Az utolsó strófák mind Balassinál, mind Wathaynál a lélek újbóli megszólításával indulnak, melyet a kifejtés azon konklúziója ágyaz meg, hogy a léleknek nem feladata ítélkezni arról, ami felett bánkódik, zúgolódik. Balassinál:

„De a háládatlanság szörnyű vétkére
Maga visel gondot megbüntetésére.

Azért bízd őreá bosszúd megtorlását,
Higgyed, megmutatja rajta is ostorát, [...]”

Wathay a vers eleji érveihez visszatérve, lelke feltámadásába vetett hitét erősíti meg:

„Vallom azért ütöt oly kegyes Istennek
Megtérő bűnöshöz s irgalmas szívőnek,
Rúlam is eltörli sokságát bűnömnek.

[...]

És noha ez testben, igaz, majd megrothadok,
De ítélet napján ismét föltámadok,
S véled, oh, én lölköm, nézd, miként vigadok.”

A VII. ének záróstrófája a lélek felszólítása arra, hogy bánkódás helyett vigadjon, Istenhez imádkozzon, neki hálát adjon. Balassi 64. énekében a kolofont megelőző strófa tölti be ezt a szerepet: „Ébredj fel azért már keserves sok búdból” – inti lelkét, hogy hagyjon fel a szidalmazással, a bosszúállás gondolatával. A vers kolofonja azonban mintha azt mutatná, nem egészen fogadott szót, hiszen ennek tanulsága: „senki ne higgyen soha szerelmének”, mert az nemcsak aszú ághoz hasonlóan ingatag, de ráadásul szándékosan, másokkal versengve keseríti meg udvarlói életét.

De vajon tekinthetjük-e Balassi 64. versét Wathay VII. éneke közvetlen előképének? Az incipit és a szerkezeti hasonlóságok erre biztatnak. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a beszélő

329 A 64. verset az alábbi kiadásból idézem: HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde és VADAI István, szerk., *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v1.0 és v2.0*, Hálózati kritikai kiadássorozat (Gépeskönyv, 1998), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/> <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/ir0246.htm>.

330 A VII. és a XV. éneket itt és az alábbiakban az 1976-os kiadásból idézem: Wathay Ferenc énekes könyve, szerk. Nagy Lajos, Belia György, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 43–45; 94–96.

önmaga lelkének meg- majd felszólítása, a belső párbeszéd, lelki viaskodások felszínre hozása a zsoltárok jellemzője is. A fent elemzett versekhez különösen a 42. zsoltár áll közel, melynek parafrázisát Balassitól is ismerjük (*Mint a szomjú szarvas...*). Ez a zsoltár ugyan nem egészében a lélekhez (egy- második személyben) szól, de a fenti verseket keretező meg- és felszólítás ebben a versben is megjelenik: „Miért csüggedsz el lelkem és nyughatatlankodol bennem? Bízzál Istenben...”³³¹ A zsoltár 10–11. versének zaklatottságát („Miért felejtkeztél el rólam?”, „Hol van a te Istened?”) idézi Wathay VII. énekének 7–9. strófája, mely a hitében megingott szenteket hozza példának maga mentésére:

„Azt kérdem sőt tőled: Az az szent melyik volt,
Ki az késértetben hogy ha mikoron volt,
Meg nem tántorult, avagy bűn nekül volt?
Szent Jób de az kínban nem zúgolódék-e,
Születése napját nem megátkozá-e?
Szent Péter Krisztust nem megtagadá-e?
Dávidot, Manassest, Jónást nem számlálom...”

Balassi a 42. zsoltár parafrázisában megcseréli a zsoltárversek sorrendjét: a szomjú szarvas-hasonlat kifejtését rögtön az ellenségek csúfolódása követi: „Mondd: te számkivetett, nyavalyás megomlott, / Amaz reményletted Istened most holott?”³³² Majd a hetedik strófában szólítja meg először lelkét: „De te, mindazáltal szomjú lelkem ne félj”. Követve a zsoltár szövegét, ezt az utolsó strófában megismétli: „No azért elbágyadt lelkem te ne búsulj”, melyet a csúfolódókra fenyegetően visszautaló strófa előz meg: „Mondok: Csak ne kérdjék, hogy hol én Istennem”. A 42,6 megszólítása és a 7–10. zsoltárversek átköltése közé Balassi két dicsérő, vigasztaló strófát illeszt be, melyhez hasonlót, bár sokkal terjedelmesebben, Wathay VII. énekében is felfedezhetünk.

„Mert még megtéríti régi szerencsédet,
Kiben virágoztat jókkal úgy tégedet,
Tél után tavasszal mint a szép kerteket,
Megáldja fejedet,
Kiért mondasz te is neki dicséretet,
Mint egy fülemüle sok szép énekeket,
Ámbár szenvedjek hát érte mindeneket,
Nyeljek bűt és mérget.”

331 Itt és az alábbiakban a zsoltárszöveget a könnyebbség kedvéért Károli Gáspár bibliafordításának weben elérhető kiadásából hivatkozom. KÁROLI Gáspár, *Szent Biblia: Azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás* (Budapest: Arcanum–MEK, 1995), <http://mek.oszk.hu/00100/00161/html/o/zsolt/>, <http://mek.oszk.hu/00100/00161>.

332 HORVÁTH, TÓTH és VADAI, *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v1.0 és v2.0* <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepek/bbom/krit/ir0992.htm>.

Balassi 64. és Wathay VII. versének összevetéséből tehát az látszik, hogy a 42. zsoltárt is parafrazeáló Balassi a 64. versében a parafrázisban használt struktúrát szerelmi tematikával töltötte fel,³³³ Wathay ezzel szemben a hagyományos formához és tartalomhoz ragaszkodott, mellyel belső viaskodását kívánta megjeleníteni. A két vers szerkezeti hasonlóságai (kiegészítve Balassi zsoltárparafrázisával) azonban arra engednek következtetni, hogy Wathay a rövid lírai költemények felépítésében, dispositiójában is követi elődjét.

Az *Énekeskönyv*ben ez után következő vers újabb belső párbeszéd. A VIII. ének nótajelzése a *Mint kívánczik az szarvas* (RPHA 996) incipitű 42. zsoltár parafrázisára utal. A vers első felében a költő megszólítja szívét („miért háborgatsz?”), aki válaszul nehéz rabsorsát írja le, mintegy magyarázva önmagának, mi okozza szenvedését. A vers második fele a kérdező felelete szívéhez: „Felejtsd el, de kérlek, szívem, ezeket”, s a hitben való megnyugvást javasolja. E versben is előkerül „igaz hitő társa”, akitől elszakadt, illetve az örület („Hogy nem vársz éntülem is egy keveset, holott vagyok fejed, / S így veszett eszöd”), melytől óvni igyekszik magát. Végül a beszélők kibékülnek („jer, alkudjunk meg”), a verset a fikcionalizált vershelyzetet megtartó kolofon zárja.

Visszatérve Balassi 64. és Wathay VII. verséhez: a retorikai struktúra felől közelítve meg kell említeni Varjas Béla *három pillérű szerkezet* elképzelését is, melyet Balassi *Katonaénekének* elemzésekor vezetett be. A három pillér ezek szerint: 1) „expoziáció: elragadtatott felkiáltás és kérdés”, 2) summázat (pl. „Az jó hírért névért...”), 3) áldás kérése, búcsúfohász. Az ezek közötti versszakok a kifejtést, a vitézi élet jó és rossz oldalait mutatják be.³³⁴ Varjas megfigyelése szerint Balassi már igen korán elkezdte a „*Katonaének* alapstruktúráját” használni, s ennek első példáit éppen az istenes énekekben véli felfedezni – többek között a fent említett 42. zsoltár parafrázisában. Érdekes tehát a voltaképpen egybevágó megfigyelések következtetését fordított (időrendi) sorrendben levonni: a Balassi verseiben megfigyelt hárompillérű szerkezetet, vagy ezen szerkezeti elemeket a zsoltárok, kortárs zsoltárparafrázisok, illetve az ezekből merítő vallásos énekek felépítésével lenne előremutató összevetni.

333 A liturgikus-paraliturgikus költészet Balassinál tetten érhető profanizálásának más példáit hozza: KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint (1554–1594)* (Pozsony: Kalligram, 2009), 110–115.

334 VARJAS Béla, „Balassi és a hárompillérű verskompozíció”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74., 4. (1970): 479–491, 480.

Bár a hárompillérű szerkezet létezését, jellemzőit néhány évvel később Csanda Sándor erősen, és számos ponton joggal vitatta,³³⁵ arra mindenesetre már Varjas Béla is ráirányította a figyelmet, hogy Balassi a vallásos és szerelmi témájú verseire hasonló retorikai szerkezetet használ.³³⁶

4.4.2.3. A szerelmes elme

Wathay Ferenc *Énekeskönyvét* – mely egyetlen ismert forrása költészetének – minden jel szerint rabságában alkotta meg, s az tematikájában és kompozíciójában ezen életeseményhez szervesen kapcsolódik. Így nem meglepő, ha Balassi istenes és vitézi költészetével szemben szerelmi költészetével nem leljük a rokonságot – még akkor sem, ha Wathay azt is ismerte. A megénekelt eseményekhez, s a kötet egészére jellemző zsoltáros hangvételhez sem illene a szerelmi tematika, melyet értő olvasói számon kértek rajta:

„»Wathay ugyanazzal a populáris énekkultúrával rendelkezik, amellyel Balassi is, csak hogy Balassi ezen felül az udvari szerelem kifinomult műveltségével is bír, ami Wathayból viszont teljességgel hiányzik.« [Ács Pál, 1979, 175.] Szerelemről szólván Wathay megemlíti verseiben feleségét. Maga az a tény, hogy a versekben megemlített „társ” a szerző felesége, kizárja, hogy e versekben udvari-hűbéri szerelmi költészetről legyen szó. Wathay ha néha feleségét említi: vagy kesereg a távollét miatt, vagy abban bíz, hogy hű neje minden követ megmozgat a kiszabadításáért.”³³⁷

Wathay mindezek ellenére írt szerelmes verset, csak éppen más költői eszközökkel, mint Balassi. *Oh, te én bolond elmém...* kezdetű énekének a kötet legtöbb versétől eltérően nem a hitbéli megingás, vagy az isteni dicséret áll a középpontjában, hanem a szerelmestől való fájdalmas távollét. Csakugyan nem udvari líra ez, s nemcsak amiatt, hogy a társáról szól az úrnője helyett, hanem mert a szerelmes sem jeleníti meg magát szolgaként, vagy rabként. Pontosabban rabként nagyon is megjeleníti, de ez a metafora és vershelyzet a kompozíció egészében más értelemmel bír. Balassi *Ó, én bolond eszem...* incipitű verséhez hasonlóan a megszólított sem maga a kedves, hanem az, amelyben hiánya zavart okozott: az elme.

A XV. ének tehát az elme megszólításával kezdődik, melyet helytelenített viselkedésének leírása követ. Az elme száguldozásának képei az egész költeményt áthatják: hol cikázó villámhoz hasonlítja, hol száguldó leopárdnál gyorsabbnak mondja elméjét a költő. A futás, „jargálás”, a nyughatatlanság képei szinte minden versszakban megjelennek, ezáltal téve igazán mozgalmassá

335 CSANDA, „Balassi vers-, strófa-, képszerkezetei és ciklusai” A Csanda által kínált alternatívák az ún. haladványos, valamint a szkémára épülő szerkezet.

336 VARJAS, „Balassi és a hárompillérű verskompozíció”, 481; Az *Ó én bolond eszem...* retorikai szerkezetére Eckhardt Sándor is kitér: ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 171; A feltárt versszerkezetekről összefoglalást ad: HARGITTAY Emil, „A Balassi-kutatás új eredményeinek alkalmazása a verselemzésekben”, *Irodalmi Szemle*, 7–8 (1994): 89–98, 92.

337 Tóth Csilla, „A Wathay-énekeskönyv”, in Wathay Ferenc összes műve: hálózati kritikai kiadás, szerk. Tóth Tünde és Tóth Csilla (Budapest, Zalaegerszeg: Gépeskönyv, 1999), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/utoszo.htm>.

és zaklatottá a költeményt. Akárcsak az olvasó, a lírai elbeszélő sem érti a vers elején tartva, mi az oka e hiábavalóságnak: „Nem tudom annak hasznát, miért magad így fárasztod, [...] Mert távol valókat igazán nem láthatod.” De rögtön megkapjuk a választ a kérdésünkre: „Tudom, ki tanácsából ezeket cselekeded, / Amaz nyughatatlan szívem ebből míveled”. A helyzet értelmetlenségét tovább fokozza, hogy akármilyen látottakkal és hallottakkal is tér vissza az elme, csak a szív még nagyobb keserűségét okozza, továbbra sem hagyva nyugtot az elmének. A 8. strófában pontos magyarázatot kapunk az elme nem megfelelő, feddést érdemlő működéséért mely állat, lélek rész a felelős, a 9.-ben pedig arra, ezt mi okozza: a már negyedik strófában is említett árva „félgyászban”, azaz felesége.

„Nyughatatlan állattul, elmém, te hordoztatol,
Ha az én szívemnek tanácsátul bíratol,
Féltlek fáradságért végre szidogattatol.
Kárvallott állat – hidd – az, és addig nem nyughatik,
Mígnem eltévesztett társa tüle láttatik,
Vagy az föld gyomrában, meghalván, temettetik.”

A következő strófákban a beszélő elmagyarázza elméjének, mi okozza a szíve bánatát, mi indokolja viselkedését: igen megértően meséli mindezt, megjegyezve, hogy ő maga is szenvedettől, panaszkodni szeretne rá, de nincs kinek. A kör bezárul, a helyzet reménytelennek látszik: szenvedését hitvesétől való távolléte okozza, de elméjének megzabolázását is tőle teszi függővé. A 13. strófától folytatódik az elme száguldásának leírása, mely szinte az örületig fokozódik: „hidd, én megbolondulok [...] Ha elmém sem volna, olyat níha gondolok.”³³⁸

Az elbeszélő végül belátva, hogy elméje inkább szívével „atyafias”, utoljára nem a helyben maradásra szólítja fel, hanem egy üzenet továbbítására kéri: „mondd meg, ne bánkódjék, mert Isten visz még haza.” A vers záróstrófája sem saját megmeneküléséért fohászkodik hitveséhez vagy éppen Istenhez. Megnyugvást számára hívó lelke adja, mely biztosítja Isten könyörülete felől. Elméjét, szívét pedig annak tudata nyugtatja meg, hogy köszöntése célba ért másik lelkénél, hitvesénél. Hasonló helyzettel találkozunk Balassi kilencedik énekében, azzal a különbséggel, hogy itt a nyughatatlan elme a forgandó szerencsével közösen okozza a szívnek a gyötrelmeket. Az eredmény azonban ugyanaz: észvesztés.

„Ó, te csalárd világ, nyughatatlan elme,
Forgandó szerelem, változó szerencse,

338 A sor összecseng Balassi *Ti kik szegénységet...* kezdetű török bejtjével: „S hogy ember sem vagyok, s lelkem is egy szál sincs, talám azt alítjátok?” Vö. SZÖRÉNYI László, „Valahány török bejt”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80, 5–6 (1976): 706–713.

Mire most szívemben
Új gyötrelmet hozál eszem vesztésére?”³³⁹

Bár a XV. ének a VII.-hez hasonlóan azon retorikai alaphelyzetből indul ki, hogy az elmét, illetve a lelket meggyőzze viselkedésének helytelenségéről, míg a VII.-ben a megszólítást terjedelmesebb argumentáció és dicséretet követik, addig a XV. ének valójában elszakad ettől. A megszólítást követően a vers egészét az elmével való vitatkozás, s az elme viselkedésének megértése, a lélekrészek küzdelmének leírása uralja. A záróstrófák sem térnek vissza a kerethez: nem szólítja fel sokadjára valamely nyomatékkal, levont tanulsággal elméjét a helyben maradásra, hanem megértően visszaküldi kedveséhez, hogy vigye köszöntését. A +1 soros utolsó strófa pedig éppen ezt az üzenetet tartalmazza.

Egészen másképp fest ez a vershelyzet közel egy évszázaddal később a szintén „börtönköltészetéről” ismert Kohárynál. Az *Elmémmnek nincs nyugta...* című versének beszélője is nyughatalan elméjének áldozata, csak éppen kevésbé elszenvető módon. Koháry érvelése szerint ugyanis az elme sétálása-sétáltatása kifejezetten üdvös tevékenység, mert az „Elme henyélése s-túnya heverése ördögnek párnája” – ez az alaphelyzet köszön vissza Koháry *Vasban vert rabnak bus elmével, fáradva versekben vett sétálása* című 408 strófás katalógusversében is.

A *Munkács*-kötetben található rövidebb lírai költeményben azonban az elme feladata a családtagok felkeresése, vigasztalása. Útja is békésebb, hányattatásoktól mentes, Koháry költészetére jellemző lassú hömpölygéssel látogatja végig a rokonokat.

„Szerelmes anyámnál, Balassi Juditnál túlem elmentében,
Akarom, hogy szálljon, s ottan udvaroljon legis legelsőben,
Gyámoltalan sorsom, légyen koplalásom feledékenségben.
Rabságom súlyárul s lábaim vasárul sem kell semmit szólni,

[...]

Úgy hiszem, tudhatja, s fel is találhatja, hol van Makovica,
János rab öcsémet, érzi ott ügyemet, szómmal vidámítsa,
Légyen reménségben s friss jó egészségben, Isten szabadítsa!”³⁴⁰

Wathaynál a test rabsága az elme megbízhatatlanságát, zabolázatlanságát vonja maga után, Kohárynál a költészetében tökéletesre fejlesztett és kiüresített sztoicizmus kellemes és egyhangú

339 HORVÁTH, TÓTH és VADAI, *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v1.0 és v2.0*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/ir1133.htm>.

340 S. SÁRDI és KOMLOVSZKI, *RMKT 17/16*.

sétákra bocsátja az elmét. A világi hívságok megvetése ugyan Wathaynál is megjelenik,³⁴¹ az inkább a biblikus szövegvilágából táplálkozik.

Mint arra A. Molnár Ferenc felhívta a figyelmet, az elme té-tova bujdosása már a Székelyudvarhelyi kódexben is feltűnik mint a hét halálos bűn közül a hetedik, a restség lánya.

„Hatodik lánya, az elmének téstova való búdosása. Ez kedég az, mikor az ember az belső és lelki örvendetességtől megpusztulván és elhagyattatván és megfosztatván, nincsen miben lelkében gyönyörködni. És annak okáért az ő lelke búdosik az külső és az alkalmatlan dolgokra, azokban keresvén vigasztalást és nyugodalmat, de veszedelmes, mert nem bizony vigaság, és nem tökéletes nyugalom az olyan, holott az lélek szomorú és az elme nyughatatlan és veszedelmes” (219–220)³⁴²

A. Molnár így arra következtet, hogy a *bujdosó elme, lélek* a 16. században állandósult kifejezéseknek számítanak, s mint ilyen szerepelnek Balassinál (illetve Rimaynál) is. A ténylegesen vagy képletesen börtönben sínylődő test, s az elvágódó, bujdosó elme, szív képe ugyanakkor szorosan összefügg a bujdosóénekek metaforikájával, így például Balassi már említett 65. és 66. éneke szintén ihlető forrása lehetett Wathay, illetve Koháry verseinek.³⁴³

*

A Németh G. Béla bevezette önmegszólító verstípus ugyan elsősorban a modernség költészetében értelmezhető, Kovács Sándor Ivánnal egyetértve a régiség kutatóit is inspirálhatja.³⁴⁴ A Németh G. által felvonultatott jellemzők egy részének együttes jelenléte a régiség egyes versein is megfigyelhető: a patetikus figurák, mint az exclamatio, az aposztrophe használata, a didaxis, a felszólítás megléte, a dialogikusság, és annak egyoldalúsága mind jellegzetes tulajdonságai a fent elemzett verseknek. De érdemes-e ezeket együttesen, verstípusként, attitűdként vagy más irodalomelméleti kategóriaként vizsgálni? A Németh G. Béla által szintén felvetett, de már jellegében

341 A *Szinán és Ibrahim* históriában pl. a tatárok kegyetlensége mint isteni büntetés jelenik meg, többek között a világi hívságokért. Ennek okán Wathay egyebek mellett 17 strófán keresztül inti az asszonyokat és ifjakat a cifra öltözékek, kivált az „olasz forma” mellőzésére. „Elhagyjatok, kérlek, némely olasz formát, / Kiváltképp amaz hosszú farkú szoknyát”. De kiemelt szerepet kap már az *Énekeskönyv* előszavában is a gondolat: „Mivel az hatalmas Isten ... úgy végezte, hogy ez földi életben az ő hívei nyomorúság- és háborúságszenvedés nélkül ne legyenek, ... hogy megismerjék ez világnak hítségát, mulandóságát és minden hamisságát, és azt megutálván ... alázatosságot tanuljanak”. NAGY, *Wathay Ferenc énekes könyve*, I–II:9; 63–64.

342 Idézi A. MOLNÁR FERENC, „Balassi Bálint formuláiról”, *Hungarologische Beiträge*, 15. (2004): 69, 74.

343 Jól mutatja ezt például Wathay *Ázsiának földje...* incipitű éneke. Lásd a versről részletesen: Rumen István CSÖRSZ, „Eluntalak nézni, Európából szömlélni”: Wathay Ferenc: *Ázsiának földje...*”, in „...hogy legyen a víznek lefolyása...”: *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*, szerk. Attila BENŐ, Emese FAZAKAS és Edit KÁDÁR (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), 2013), 1–9.

344 „Németh G. Béla verselemzéseivel együtt, amelyek közül az *Adj már csendességet* kiemelése és magyarázata vagy Az *önmegszólító verstípus*ról írt magisztrális tanulmánya a régiség kutatóját is ösztönzően segíti. Hogy Zrínyi *Feszület*-himnuszának indító alaphelyzetében az önmegszólító verstípus meghatározó jellege jut kifejezésre: a megszólított és a megszólító a költő – ezt kimondani csak az ő tanulmánya után lehetett.” KOVÁCS Sándor Iván, „Németh G. Béla »Válogatott bibliográfiája« elé”, *Irodalomtörténet* 26., 1. (1995): 166–168, 166–167.

is inkább a modernsége alkalmazható (ha alkalmazható) jelenségek, mint a szerep vagy lét átértékelése, illetve maga az önmegszólítás, mely egy önmagával azonos, immanens ént feltételez, nem használhatók erőszak nélkül a fent elemzett versekre. Ha az önmegszólítás nem is a legjobb kifejezés erre, a belső lelki párbeszéd, vagy lelki beszélgetés valóban sajátja e verseknek – ennek személyessége és líraisága pedig csakugyan a fent említett figurákat és retorikai formákat vonzza magához.

Wathay Ferenc Balassi-imitációját illetően fontos konklúzió, hogy az az udvari szerelmi lírára ugyan valóban nem terjed ki, a XV. ének elemzésének tükrében azonban kijelenthető, hogy egy ettől eltérő, szelídebb, a vallásos énekek és a misszilisek szövegvilágához közelebb álló szerelmi líra az ő *Énekeskönyvében* is megtalálható.

4.4.3. Valós és képletes börtön Koháry ciklusaiban

Aulikussága ellenére Koháry Istvánt a 17–18. század fordulójának népszerű rabköltőjévé avatta az irodalomtörténet-írás. A költészetét átfogóan ismertető Varga Imre, majd Csanda Sándor cikke is börtönköltészetként elemzi a szerzőtől fennmaradt korpuszt, így némileg összemosza annak különböző korszakait. Koháry István 1649-ben született és 1731-ben hunyt el. Kuruc fogsága 1682 őszén veszi kezdetét és 1685 őszén ér véget. Vitatott, hogy ez alatt a három év alatt hány vers keletkezett, azokat volt-e lehetősége lejegyezni. Az azonban bizonyos, hogy szabadulása után is szerzett verseket, illetve ha voltak már lejegyzettek, azokat átszerkesztette, ciklusokba rendezte.

A rabság valamennyi ciklusban kiemelt motívum, mely egyaránt előfordul testi és lelki értelemben. Koháry talán valóban rabévei során, unalmában vált költővé, de azt is látnunk kell, hogy ő maga is a börtöntematika rabjává vált költeményeiben. Összerendezett ciklusainak e motívumához csatlakozik költészetének gyakori mentegetése, azok fűzfa versekként, koholmányokként való aposztrofálása, melyet mintegy költői programmá emelt. Erre már Jelenits István felhívta a figyelmet, amint arra is, hogy a katolikus–sztoikus elmélkedő tartalom és az egyszerű verselés az alkotó tudatos választása.³⁴⁵ A *Munkács*-versek leegyszerűsített Balassi-strófái, a későbbi ciklusok bokorrímes tizenkettesei egyaránt a monotonitást erősítik.³⁴⁶

Csanda Sándor az említett tartalmi elemeket szerénykedési fordulatokként értékeli, s más meggyőző érvekkel együtt a Beniczky költészetével való szoros rokonságnak tulajdonítja.³⁴⁷ Nem

345 JELENITS, „Ez világot...”

346 Vö. a forma kiüresítését Horváth Iván cikkében: HORVÁTH Iván, „A versérvék modellezése: Generatív verstani kérdések, II”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77, 4 (1973): 380–397.

347 CSANDA, „Koháry István börtönverseinek keletkezése”.

cáfolva a két költő művei közötti kapcsolatot, azt megállapíthatjuk, hogy ezek a magyarázatok a rabságban tollat ragadó írók verseinek részint magától értetődő, részint topikus sajátosságai. Vegyük például másik népszerű rabíronk énekeskönyvének ajánlását, melyben rabságát szintúgy isteni próbatételként, a világ hívságának, mulandóságának megutálására ösztönzőként, hitében megerősítőként értelmezi. A versírás motivációja is ehhez köthető.

„[...] olvasó, ne véld, hogy én is ez könyvben lévő énekeket néhány históriákkal az végre egybenszeresztem és írogattam, hogy én azokból valami ez világi dicsőségre való hírt avagy nevet keresnék, [...] de mivelhogy az nyomorúságban kíváncsképpen az imádság és békességtűrés kíváncsatik, az Szent Jakab mondása szerint. [...] és ez ily írásimmal, és egyéb képeknek pepecselisivel az én szívemnek bánatját könnyebbésem, és vele az időt (töltvén) mulassam.”³⁴⁸

Wathay Ferenc és Koháry István költészete között a kapocs tehát – a börtönélményeken felül – közvetlenül vagy közvetett módon: a Biblia. Mindkét szerző gyakran épít biblikus elemeket költeményeibe. Elég Koháry *Munkács*-ciklusából az első költemény első strófáját párhuzamul hozni:

„Untalan sohajtva s-Istenhez ohajtva enyhicsük sorsunkat,
világot ösmérve s-hivságát gyűlölve felejsük el bűnkat,
verseket koholva s-azokat faragva mulassuk magunkat.”³⁴⁹

A börtönirodalom egyik sokat idézett teoretikusa, Ruth Ahnert a témának szentelt könyvében a műfajt is igyekszik definiálni. Egyik legfontosabb műfaji kritériumként a szerző bebörtönzését határozza meg. Pontosabban annak tényét, hogy a szerző hosszabb-rövidebb időt börtönben töltött: “the imprisonment of the author is a far more important organising principle than other generic headings under which a work might be placed.”³⁵⁰ Még pontosabban: a börtönirodalomnak mint műfajok feletti műfajnak (*supra genre*) a műfaji kritériumok feletti kritériuma az a tény, hogy a szerző raboskodott. Akárhogy is, ez a megállapítás nemcsak az igen különféle szövegek egy csoportba gyűjtése miatt lehet problematikus, mint arra Maczelka Csaba rávilágít,³⁵¹ de

348 NAGY, Wathay Ferenc énekes könyve, I–II:10.

349 S. SÁRDI Margit és KOMLOVSZKI Tibor, szerk., *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század 16 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 51.

350 Idézi: Csaba MACZELKA, „»Prison Literature« as a Critical Approach to Early Modern Hungarian Autobiographies: a Case Study of János Gálffy” 2016, 7. *A Tribute to Miklós Bethlen (1642–1716): Sources, Genres, and Scribal Habits of Early Modern Prison Literature / Bethlen Miklós és a kora újkori börtönirodalom*, Miskolc, MAB Székház, 2016. május 18–20. konferencián elhangzott előadás tanulmányra szerkesztett változata. Lásd még TÓTH Zsombor, „Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat)”, in *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita és TÓTH Zsombor (Budapest: reciti, 2017), 11–50, 47. Eredeti szöveg: Ruth AHNERT, *The Rise of Prison Literature in the Sixteenth Century* (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2013), 3.

351 „[...] rather elastic generic boundaries had to be used in order to cover all the different text types under one generic heading, while at least a number of these texts are probably more organically connected by their origins in prisons from Bakhchysarai to Vienna.” MACZELKA, „»Prison Literature« as a Critical Approach...”, 7; előzményét lásd: MACZELKA Csaba, „Ön- vagy történetírás. Javaslat Gálfi János művének újraértelmezésére”, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2007), 481–495.

önmagában a műfaj mint irodalomelméleti fogalom szempontjából is. Elviccelve: ha ez az ára, inkább nem szeretnék börtönkölteményt írni.³⁵²

Tóth Zsombor kísérletet tesz a kora újkori magyar börtönirodalom áttekintésére az angolszász szakirodalom eredményei nyomán. A börtöntapasztalat kritériumát maga is megtartja, bár több szöveg esetében a műfaj határainak kibővítésére hajlik, például az exiliumot kényszeresen vagy önként választókra, illetőleg más, a liminalitás állapotában lévő szerzőkre. A tanulmány elején azonban így definiálja a korpuszt:

„Börtönirodalomnak tekintem azokat az egyes szám első személyben megírt szövegeket, amelyek történetileg igazolható, valós börtöntapasztalatról referálnak közvetlenül vagy közvetett módon, továbbá börtönkörülmények között vagy közvetlenül a börtöntapasztalat végetérte után keletkeztek.”³⁵³

Koháry István költészetének megítéléséhez tehát szükségem lenne arra az adatra – melyen a szakirodalom valóban közel másfél évszázada rágódik –, hogy verseit (*börtönverseit*) a rabsága éveit során szerezte, illetve legalábbis szabadulása után röviddel lejegyezte. De mint tudjuk, Koháry jóval később, az 1720-as években adja ki munkáit, kéziratosan fennmaradt verseinek datálását pedig ellehetetlenítik a kimerítő mennyiségben és igen diffúz módon használt kronogramjai. Ha valóban aggkorában fogott csak versíráshoz, költészete nem *börtönköltészet*? S ha aggkoráig fejben tartotta börtönben koholt verseit? Ez ugyan kevésbé valószínű, a probléma mégis valós: hol húzzuk meg a határt?

A műfaji meghatározás problematikusságára hívja fel a figyelmet Rivkah Zim is: az általa hozott példákkal arra mutat rá, milyen nehézségeket okoz a fiktív és retorikai elemek „alábecsülése” az életrajzi szövegekben általában.

„By contrast, Joanna Summers’s monograph [...] offers a synchronic approach to latemedieval prisoners’ writings in English to develop an argument about the “politics of autobiography.” She devotes each chapter to a different work of autobiographical representation and concludes that “writing as victim is an effective and persuasive textual strategy in attaining credibility and sympathy, and an empowering one in terms of propaganda value.” [...] However, it seems unwise, as my earlier examples have shown, to underestimate the artistic and fictive elements of any rhetorical performance, even in life writings.”³⁵⁴

352 Tovább árnyalja a képet, hogy arra is találunk példát, miként vándorolnak költemények egyik műfaji tematikából a másikba, például közköltészeti alkotások esetében. „Ezek [a vizsgált versek – M. Sz.] valamennyien szerelmi témából indulnak, de e gondolkör leválik róluk, s általánosabb keservesként, bujdosóénekként vagy épp rabénekként folytatják útjukat.” CSÖRSZ Rumen István, „Egy latin–magyar rabéneke a 18. század elejéről”, in *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita és TÓTH Zsombor (Budapest: Reciti, 2017), 87–110, 91.

353 TÓTH, „Börtönirodalom...”, 13. Lásd még alább: „Az emlékirat-irodalomként számon tartott élettörténetek közül nem kevés készült börtönben, azonban igen kevés az, amely valós és bizonyított börtöntapasztalat közvetítője.” Uo., 27.

Koháry István költészetének megértéséhez a börtön fogalmának kiterjesztésén át juthatunk el. Az 1690 és 1720 között szerzett verseinél már nyilvánvalóan nem a börtön élményszerűségét kell keresnünk, hanem vallásos metaforákat, toposzokat. Buzási Enikő Koháry 77 éves korában készített fogadalmi képe kapcsán említi, hogy az mintegy epitáfiumként is felfogható, formailag a gyászemelvény dekorációihoz, tábláihoz hasonló. A fogadalmi képen található versek a rabságból szabadulás biblikus példáit vonultatják fel, melyeket a festmény egy-egy keretbe foglalt képe illusztrál. Az alsó keretben halálmotívum jelenik meg, melyet a mellé helyezett vers szövege is megerősít. Először tehát testi, majd reményei szerint nemsokára lelki börtönéből szabadítja meg Isten.

„Meg Szabadult Péter, maga tömlőczéből
Dániel Próféta, oroszlánny verméből
Az három Iffiu égő Kemenczéből
Iónás Profetais, tenger örvennyéből.

Engemetis Isten, Munkács Kővárából
Lábaimnak nehéz felvert nagy vasából
Hosszú rabságomnak, nyomoruságából
Szabadítót mintegy, czethalnak gyomrából.

[...]

Életemnek pedig elfolyván órája,
engemet emésztő testem nyavalyája,
hogy megszűnjék tovább fejem galibája
Irgalma Istennek lészen nyugtatója”³⁵⁵

A Koháry kései verseit tartalmazó, *Elvénült embernek búsuló gondolati...* című, két változatban is fennmaradt nyomtatvány címlapján is megjelenik az elmúlás emblematisztikus ábrázolása: homokóra, koponya, kialvó gyertya törött karddal és papírlappal, melyen a „Sic vanescimus” felirat szerepel. Csanda Sándor – Thaly Kálmán adatai alapján – felhívja a figyelmet arra, hogy Koháry több emblémaszerű festményt is készített szabadulásának emlékére.

354 Rivkah ZIM, „Writing Behind Bars: Literary Contexts and the Authority of Carceral Experience”, *Huntington Library Quarterly* 72, 2 (2009): 291–311, 310.

355 BUZÁSI ENIKŐ, „Koháry István fogadalmi képe”, *Művészettörténeti Értesítő* 26, 1 (1977): 292–296. A testi és lelki börtön emblémáskönyvekben és költeményekben való megjelenésére egyébként Zim idézett cikke is több példával szolgál.

„Későbbi verseiben egyre többet foglalkozik az öregség és a halál gondolatával. Ilyen a Thaly közölte és a Radványi-töredékben is fennmaradt *Fűzfá*-versek első költeménye. A szentantali barokk kastélyban több emblematikus verse is van, olajfestmények aljára írva. A festmények egyike Koháry képmása, előtte Ámor férfi-álarcot tart, alatta pedig zöld pázsiton ül a szerelem istennője, lanttal a kezében. (Thaly: Koháry műemlékek Szent-Antalon. Száz 1871. 59. Juraj Špitzer közlése szerint a kép már nincs meg a kastélyban.) A kép alatti vers:

Midőn közelgetnék s csúszva-mászva mennék az én halálomhoz,
S midőn sorsom vonná, s igen-igen húzná a halál magához,
Kezdtém vénségemben s unalmas éltemben e kép íratáshoz.”³⁵⁶

Az *unalom*, *unalmas* és *untalan* szavak is gyakran fordulnak elő Koháry verseiben, unalmas az élete, unalmasak a versei, untalan sóhajt etc. Azonban nem feltétlenül a mai értelemben vett unatkozást kell értenünk ez alatt, bár a szó máskor 'tétlenség' jelentésben is előfordul (például: „Töröktől nyert sebe szerezvén unalmát”).³⁵⁷ Inkább kapcsolódik a költeményeket átható, sztoikus *vanitatum vanitas* eszményhez, a világ utálatához, a világhoz való közömbösséghez. Szenci szótára szerint: „Fastidiose, Adverb. Vtalva, Vnakodva; Fastídium, g. n, Elunas, Meg utalas; Vnas, Taedium, Fastidium.”³⁵⁸ Ez az értelmezés is magyarázatul szolgál ahhoz, miért nem csak a szerző által a börtönévekhez kötött versekben szerepel a rabság és az unalom.³⁵⁹

4.4.3.1. Varga–Szigeti vita

Varga Imre először 1973-as cikkében foglalkozik részletesen Koháry István műveivel. A tanulmány már címében is börtön-költészetként s jellegzetesen barokként aposztrofálja a vizsgált verseket. Az alábbi sorok írója még meg van róla győződve, hogy Koháry István verseinek szerzési körülményei megfelelnek a költő által megénekelteknek:

„Hosszú időn át csak száraz kenyér és puszta víz volt minden eledele. Senkivel, még őrei-vel sem beszélhetett, megtagadták tőle a lelki vigaszt nyújtó papot, az olvasást, nem adtak neki íróeszközöket, úgyhogy verseit jó ideig fejben szerezte, emlékezetében tartotta meg, és csak később jegyezte le őket írásban. [...] Ilyen körülmények között, a hosszú hónapok kényszerű magányában vált Koháry költővé.”³⁶⁰

356 CSANDA, „Koháry István...”, 370.

357 RMKT XVII/16, 211.

358 SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum* (RMNy 919) (Noriberga: Elias Hutter, 1604).

359 Koháry költészetének sztoikus elemeivel, valamint a lehetséges Zrínyi és Pázmány párhuzamokkal Jelenits István is foglalkozik verselemzésében: JELENITS, „Ez világot...”. Hasonlóképpen az időmúlás is magát a költészetet jelentheti. Vö. HEGEDÜS Béla, „Logosz és mítosz: A nyelvi megismerés lehetséges forrásai és az irodalmak kezdetei”, in *Kösziklára építve: Írások Dávidházi Péter tiszteletére / Built upon His Rock: Writings in Honour of Péter Dávidházi*, szerk. PANKA Dániel, PIKLI Natália és RUTTKAY Veronika (Budapest: ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, é. n.), 154–161, elérés 2018. január 29.

360 VARGA Imre, „A magyar barokk költészet egy változata. Koháry István börtön-költészete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77., 5. (1973): 501–513, 504.

Mercs István több tanulmányában rámutatott,³⁶¹ hogy katolikus életrajzírói (Sárváry, Vékony, Kőnig, Komárik, Illésy) miként formálták sikeresen drámaira a költő fogságáról kialakult képet. A vizsgált szerzők Koháryról egy idealizált, erősen heroikus képet alakítottak ki.³⁶² Bár ezt a képet némely történetírók, irodalomkritikusok később igyekeztek cáfolni, a mai napig találkozhatunk vele – például a 2014-ben kiadott levelezése bevezetőjében.³⁶³ A Péterné Fehér Mária kínálta rövid portré ugyan a „kemény, határozott, de igazságos földesúr” bemutatására fókuszál, a börtönben töltött éveknek, illetve a költői műveknek is szentel néhány bekezdést. Ez – mint a rövid életrajzi ismertetés egésze – alapvetően Vékony István Koháry-életrajzából³⁶⁴ indul ki, így a fenti leíráshoz hasonlóval találkozunk itt is: a költő kenyéren és vízen élt, rossz körülmények között tartották, papírt, tollat eleinte nem kapott.

Az 1682 és 1685 között eltöltött rabévek megítélése ráadásul annak ellenére ilyen változatos, hogy Thaly Kálmán forrásközlései óta lényegében nem került elő olyan dokumentum, mely azon érdemben változtatna.³⁶⁵ Szigeti Csaba cikkében nemcsak a 17. századi, Balassit követő költészet új megközelítését adja, hanem a korabeli időközponitú irodalomtörténet-írára is keményen reflektál.³⁶⁶ Idézi ugyan azt a Thaly közölte levelet, melyben pipát, dohányt, papucsot kér, mégis inkább a költő verseinek ad igazat. Véleménye szerint a „kronologikus gondolkodás militáns jellege” mutatkozik meg Koháry életművének értelmezésében is, s itt Varga Imre 1977-ben megjelent antológiájára utal.³⁶⁷ Szigeti Csaba kiindulópontja az, hogy Koháry rabsága alatt nem jegyzi le verseit, nyomtatásban pedig csak 1720-ban jelennek meg. Amíg nem jegyezte le őket, irodalomként nem realizálódtak: „Elvszerűen: egy mű akkor születik meg, amikor materiálisan és szellemi hatásával beérkezik az irodalom intézményébe.”³⁶⁸ Tehát a fentiek értelmében nem hogy nem börtön-

361 MERCS István, „Találkozhatott-e Koháry István és Zrínyi Miklós?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112, 2 (2008): 208–211; MERCS István, „Egy »labanc« főúr: Koháry István országbíró portréja a történeti irodalomban”, 2011, 667–674; Újraközlése: MERCS István, „Egy »labanc« főúr: Koháry István portréja a történeti irodalomban”, in *Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*, Magyarország piarista múltjából 8 (Budapest: Piarista Rend M. Tartománya, 2015), 9–18; MERCS István, „Nemzetoposzok - labanc kézben: Esterházy Pál és Koháry István magyarságértelmezése”, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén* (Budapest: Reciti, 2015), 435–456.

362 MERCS, „Egy »labanc« főúr...”, 2015, 13.

363 PÉTERNÉ FEHÉR Mária, „Bevezetés”, in *„Sok jókkal áldgyon Isten benneteket”: gróf Koháry István levelei Kecskemét város főbíróihoz és tanácsához, 1673-1730*, szerk. PÉTERNÉ FEHÉR Mária, Kecskeméti örökség könyvek 4 (Kecskemét: Kecskeméti Írott Örökségért Alapítvány, 2014), 12.

364 VÉKONY István, „Koháry István gróf élete”, in *A Kegyes Tanítórend Kecskeméti Főgimnáziumának Értesítője az 1914-15. tanévről* (Kecskemét, 1915).

365 THALY Kálmán, „Adalékok Koháry István fogságának történetéhez”, *Századok* 4, 9 (1870): 649–653; THALY Kálmán, „Koháry István rabsága történetéhez (újabb adatok)”, *Századok* 6, 4 (1872): 238–259; THALY Kálmán, „Gr. Koháry István naptári jegyzeteiből”, *Magyar Történelmi Tár* 26, 3 (1878): 396–400.

366 SZIGETI, „Appendix Balassiana”.

367 VARGA Imre, *A kuruc küzdelmek költészete: II Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977).

368 SZIGETI, „Appendix Balassiana...”, 678.

tönköltészet, de nem is barokk. Persze ezt a gondolatmenetet erősen befolyásolta az a tanulmány megszületésekor fontos célkitűzés, mely a kronologikus irodalomértelmezéstől és szövegkritikától kívánt elrugaszkodni.³⁶⁹ Ha Szigeti Csaba némely észrevétele túlzó is, fontos, hogy Koháry ciklusaiban felismeri a fikcionalizált életrajz kompozíciós eszközeit, melyek egyike – ironikus módon – éppen a kronológia: a költő verseiben rengeteg kronogramot helyezett el.

Varga Imre gyorsan és érzékenyen reagált a kritikákra.

„Véleményem szerint ez abszurd gondolat! 1720 tájára helyezve nem lehet értelmezni Kohárynak a törökökről, a kuruc-labanc küzdelmekről írt verseit, sem barokk verskompozícióit, képzeletének fantasztikus játékait, vizionális álomköltészetét, melyeket csak Thököly fogságában találhatott ki.”³⁷⁰

Érdekesebb azonban, hogy a következő mondatban már felülbírálja korábbi álláspontját, s határozottan állítja, hogy az íróeszközhiány csak szerepjátszás a költő részéről, és életkörülményei is sokkal kellemesebbek lehettek a rabévek alatt. Sajnos nem jelöli meg a forrását, de nyilvánvalóan ő is a Thaly által 1870-ben közölt levelekre alapozta állításait. Miért nem ezzel érvelt hát? Vajon mit jelenthet az, hogy a szóban forgó költeményeket csak „Thököly fogságában találhatta ki”? – ki éppen bárhol találhatta. S itt visszatértünk a börtönköltészet műfaji problematikájához: börtön-e a költészet, ha nem *éppen ott és akkor* keletkezett? S jelen esetben: kuruc-labanc-e, ha nem *éppen Thököly fogságában* íródott?

A Koháry műveit a teljesség igényével kiadó Komlowszki Tibor és S. Sárdi Margit Varga Imre érvelését követi azt találgatva, milyen körülmények között születhettek a versek.

„Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy negyven év távolában, egy teljességgel más élethelyzet körülményei között írta (vagy diktálta) volna le a nyolcvanas évek börtönlakójának magányos lelkivilágát oly érzékletesen idéző verseket. A versek tematikája, jellege, hangulata, sajátos álomvilága az 1720-as években már teljességgel időszerűtlen, érthetetlen és (főként) értelmetlen lett volna.”³⁷¹

Különös azonban, hogy ezen állítás után a következő bekezdésben már azt ismerteti, miként készítette elő ezen költemények gyűjteményes kiadását maga a szerző – majd négy évtizeddel később. Nem ellentmondásos ez?

„Művei egy részének kiadásáról maga gondoskodott. A sajtó alá rendezéskor kéziratos verseit átszerkesztette: megváltoztatta a címet, kicserélte a cím alá rendelt verset, meglévő versszövegeket kiemelt, összevont vagy szétválasztott, ajánló verseket írt a kegyes olvasónak.”³⁷²

369 Lásd még a szintén nem kronologikus, hanem kompozíciós szempontokat előtérbe helyező Balassi-kiadást a hetvenes évekből: HORVÁTH, *Balassi Bálint összes versei: a versek helyreállított eredeti sorrendjében*.

370 VARGA, „Megjegyzések Szigeti Csaba »Appendix Balassiana« című dolgozatához”.

371 RMKT XVII/16, 598.

372 Uo.

Varga Imrével egyetértve, hogy 1720 tájának irodalmában kevésbé kontextualizálhatók a versek, azt lehetne hozzátenni, hogy ez a halmozásokkal, túlzásokkal és allegóriákkal teli költészet katolikus–sztoikus világképével inkább a barokk esztétikába illeszkedik. Hiszen nemcsak az a lényeges az irodalmi mű értelmezése szempontjából, hogy mikor ér be az „irodalom intézményébe”, hanem az is, milyen intézmény adott a szerző számára, amikor szövegét létrehozta. Továbbra is kérdés marad, hogyan csenghettek versei 1720 táján. Ez főleg a *Munkács*-versek, illetve *Az bú enyhödésére...* és a *Fűzfa* versek ciklusaira nézve jogos felvetés. Másokkal együtt én sem találtam választ arra a talányra, Koháry miért nem adta ki ezeket korábban. Témaválasztásában azonban e ciklusokra is igaz az, hogy nem a „kuruc-labanc küzdelmek”, hanem a költő egyéni szenvedése áll a középpontjukban.³⁷³ Ez – s az a tény, hogy Koháry egy nagyobb kompozíció egységeiként, idős korában adja nyomdába e verseket – arra utal, hogy igenis értelmezhetőnek és értelmesnek vélte verseit 1720 táján is. A kompozíció egészét tekintve saját lelki és fizikai börtönét, rabsorsa viselését dolgozza fel: elmúlt életének állít emléket.

4.4.3.2. Ciklusok

Koháry István verskompozíciói több, kéziratokat és nyomtatványokat egyaránt tartalmazó kolligátumban maradtak fenn, ezeket az RMKT részletesen ismerteti. Jelen alfejezetben közülük egyet foglalkozom, mely Komlovszki és S. Sárdi kiadásában is kitüntetett helyet foglalt el mint a szerzői intencióhoz legközelebb álló szövegkorpusz.

„Az OSZK Quart. Hung. 4159. jelzetű kézirat-nyomtatvány kolligátum pedig, amely beragasztott levélen tartalmazza a költő kézírásos ajánlását egyetlen még élő közeli rokonának, Koháry Andrásnak, bizonyítja, hogy az ott egy tömbben helyet foglaló nyomtatványokat (15–75. versek) a szerző *egy egységnek és végleges változatnak tekintette.*”

Az alábbiakban e kolligátum alapján az egymás mellé került nyomtatványokat elemzem részletesen: valóban tekinthetjük-e azt egy verskötetek feletti kompozíciónak, s ha igen, mi következik ebből? Előbb azonban röviden magam is kitérek a Thaly Kálmán által közölt levelekre, azok tanulságait a művek keletkezésére vonatkozóan.

1870-ben három levelet közöl Thaly: 1682. november 2-án Regécről ír Koháry István anyjának, Balassa Juditnak. A levél közlőjének megjegyzése szerint „Eredeti levél, egész ívben, in folio.” Tekintettel a mondandó rövidségére, ez azt jelenti, hogy vagy nem volt ez idő tájt Koháry papír szűkében, vagy nem jött még meg versszerző kedve, hogy a papírral takarékoskodjék. Füle-

³⁷³ A politikai tartalmú verseihez lásd Thaly Kálmán válogatását: THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, I* (Pest: Ráth Mór, 1872).

ket szeptember 10-én foglalja el Thököly serege, ekkor veszi kezdetét Koháry raboskodásának története.³⁷⁴ A levél tartalma alapján a két hónap gond nélkül telt: „Én mostanság minden búsítás, fáradtság nélkül töltöm üdömet s pihentetem magamot: Isten ő szent Fölsége szabadulásomat adná, mind Nagyságod, s mind ő kegyelmek szolgálatjára serényebb leszek.”

A második levél 1685. január 11-én kelt Munkács várában, Kecskemét városának szól. Talán ez Koháry egyik leggyakrabban idézett műve: pipát, dohányt, papucsot kér. Thaly megjegyzése itt is: „egész ívben, in folio”, tehát a papírral való takarékoskodásnak itt sincs nyoma.

A harmadik levél azt volt hivatott igazolni, hogy a levélíró Nagy Ferenc miként segítette Koháryt Regécen egy 1683-ban megkísérelt szökése során – a levél értelmezéséről megoszlanak a vélemények, ennek alapos összefoglalását találjuk az RMKT idézett jegyzetében, így e helyt nem térek ki rá. Arról azonban biztosít a levél, hogy Regéc várában való raboskodása jó körülmények között telt, és szintén ezt igazolja egy 1690-es Szirmaynak írt levele.³⁷⁵

Thaly 1872-es közlései alapján legközelebb Koháry Farkastól tudhatunk bátyjáról, aki anyjuknak ír 1684. január 11-én. Farkas a kecskemétieket és a gyöngyösieket kérte, érdeklődjenek földesuruk felől, mert semmi bizonyos hírt felőle nem hallott. Koháry István sorsa feltehetőleg 1683 őszén megkísérelt szökése után fordulhatott csak rosszra, az év decemberében szállítják át Munkácsra.

„Én is bizony nagy Isten irgalmának tartom és nagy csudának, ha ő kegyelmének egészsége szolgál: mert oly keményen tartatta Tököli, hogy hozzá nem állott, haragjában, – még az török sem cselekedte volna azt.³⁷⁶ Szegíny János öcsém csakugyan Makoviczán megholt;³⁷⁷ azt is hitta magával Tököli mikor e nyáron felment, de csak nem ment, hanem inkább akart bátyámuramval szenvedni.”

Első ciklusa a kronogram szerint 1683-ban keletkezett, címe: *Munkács kővárában szerzett versek*. Ennek nyitóverse így szól:

„De eszre vehetem, nincsen készületed s-ahoz való könyvem,
nincsen papirosom, úgy hozta rab sorsom, emésztödgyék szívem,
se téntám, de pennám, hát hogy folyhat vénám s-vers szerző jókedvem.”³⁷⁸

374 RMKT XVII/16, 593.

375 Uo., 594–595. Tehát Zrínyi Ilona, mikor kíméletre szólítja fel Szirmayt, feltehetőleg nem azért tette, mert híre ment szörnyű bánásmódjának. 1690-ben írott levelében Koháry csak 200 aranyát és két óráját kéri vissza Szirmaytól (aki a jelek szerint nem sietett azokat visszaadni).

376 Vö. Koháry *Most mások örömben...* kezdetű versét: „Nem egyszer gondoltam, sokszor forgattam magam elméjében, / lennék ha Töröknek, pogány ellenségben az ő tömlöczében, / ennyi boszontásom, volna é tartásom mostohább kezekben.” Uo., 58.

377 Thaly Kálmán a lábjegyzetben: „Álhír volt”.

378 RMKT XVII/16, 51.

Elképzelhető tehát, hogy a versek koholására valóban a szigorúbb fogva tartás, illetve az időmúlás indította a lassan egy éve raboskodó, tétlenségre ítélt Koháryt. Az is hihetőnek tűnik, hogy átszállításakor eleinte valóban nem jutott papírhoz és tollhoz. Ez adja aztán a versek témájának egyik fő ihletforrását: első ciklusának idézett nyitóverse a költészet lehetetlenségéről szól, kissé nehézkes gondolatmenettel:

„nincsen azhol penna, még Naso sem írna Verset papirosra,
nem lehet írása, kinek papirosa nincsen firkálásra.

Ember jó kedvéből, csendesült elméből Szokot verset írni,
szíve búsultában, bé zárt fogházában inkább Szokot sirni.”³⁷⁹

Ez a lehetetlen költészet tér vissza az 1684-es kronogrammal ellátott *Fűzfa versek* ciklus nyitóversében is:

„Mellynek jó folyása csendesült elméből
vigadva nyugovó embernek szívéből
vehet eredetet s-nagy jó fris kedvéből,
és nem a' szomorú rabság kút fejéből,
[...]

Nem lehet fogházban Apolló szállása,
sétáló járása, Laurusa nyújtása,
Pegasus forrása, Musának lakása,
verse csinálása s-jó renddel folyása.”³⁸⁰

Ezt a verset gyakorta idézi a szakirodalom a „minthogy az papirost szűken s-ritkán kaptam, / nem vettem pennára, s-nem mindjárt irhattam” sorok miatt, ezzel igazolva, hogy íróeszközök igenis rendelkezésére álltak (valamilyen mértékben). De már az 1684 farsangján szerzett költeménye alapján sejthetjük, hogy Munkácsra szállítását követően rövidesen enyhíthettek körülményein, hiszen ekkor már nem tartják vasba verve: „nem egyszer tekintem, minthogy füg előttem, levágot vasamat”.³⁸¹ Édesanyja 1684. április 25-én kelt levele szerint ruhaneműben szenved hiányt, s vízkórsággal küzdhetett. Elkerülve annak mérlegelését, mennyire számíthatott ez kíméletlen rabtartásnak a korban, inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy Balassa Judit levelének utalásai alapján arra következtethetünk, folyamatos információáramlás volt Koháry és családtagjai, illetve más vele kapcsolatban álló személyek között: „másoktól szívem szakadásával értem, hogy

379 Uo.

380 Uo., 132. A költészet lehetetlenségéhez csatlakozik a Koháry-versek jellemző alaphelyzete is, hogy ti. a szerzőnek egyébként sem mestersége a költészet, így csak koholja, fűzi, faragja fűzfaverseit. Vö. MARÓTHY Szilvia, „Koháry István »paraszt versei«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 4 (2017): 464–472; MARÓTHY Szilvia, „Verskötetek hordozóik tükrében: Wathaytól Koháryig”, in *Szöveg, hordozó, közösség : olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, Fiatalok Konferenciája 2015 (Budapest: Reciti, 2016), 113–131, 123–124.

381 RMKT XVII/16, 96.

még csak dolmányod s fejjérűhad sincs”, „Nem irod ugyan, de nekem úgy mondják, hogy vízi-betegség vagy rajtad”.³⁸² Erről az élénk levelezésről tanúskodik Radics András Thökölyhez 1684. április 29-én írott levele is, melyben a Balassa Juditén felül további levelek sorsa felől érdeklődik – ezeket Koháry feltehetőleg szintén kézhez kapta. A folyamatos levelezést támasztják alá a Thaly által 1685-ből közölt levelek is (V–XI. számúak). Persze ezen forrásokból nem kapunk konkrét választ arra, hogy maga Koháry mennyire juthatott íróeszközökhöz.

A levelek alapján talán nem túlzás azt feltételezni, hogy Koháry raboskodása csak rövidebb időre fordulhatott rosszabbra – a problémafelvetés szempontjából ez annyit jelent, hogy a ciklusokon végigvonuló kemény rabsors és a szereztetési körülmények nehézségei nagyobb részben a költői fikció részét képezik.

A vizsgált verses korpusz mellékelt részletező táblázatából kitűnik, mik az egyes kötetek (pontosabban füzetek) főbb szervező erői. A nyolc közül ötöt kizárólag rövidebb lírai darabok alkotnak, három törzsszövegét pedig egy-egy terjedelmesebb verses elmélkedés adja. A *Munkács kővárában* töltött rabságnak szentelt hat füzet közül az első kettő mind tartalmában, mind formailag markánsan eltér a többi költeménytől. Ezek a versek szorosan követik a fogságba esés és a börtönélet eseményeit, témaválasztásukban e szerint és a keresztény ünnepkör mentén haladnak. Metrumuk leegyszerűsített Balassi-strófa 6a6a6b képlettel, minden versben sorszintű akrosztichon szerepel, kronogram azonban csak a ciklusok címében.

Az bú enyhödésére [...] szerzet versek már 12 szótagos bokorrímes strófákból építkezik, ezt a versformát használja Koháry az összes későbbi versében. A korábbi ciklusokhoz hasonlóan itt is minden vers akrosztichonos, ám csak a versfők szintjén. Kronogramok szintén csak a ciklus címében, illetve annak lezárásában szerepelnek, versek címében nem. Az istenes énekeket összegyűjtő *Némely istenes könyörgések* a Jesus és Maria nevekre írott verseket leszámítva nem akrosztichonosak. A többi vers címében rejt kronogramot: ezek igen változatos évszámokat adnak ki. Ehhez hasonló tulajdonságokkal bír a *Sokféle kereszttel...* című kompozíció is azzal a különbséggel, hogy a záróversben akrosztichon és kronogram egyaránt van.

Az említett Quart. Hung. 4159 jelzetű kolligátumban három nyomtatvány került egymás mellé (részletes tartalom a 4.4.1.3. fejezetben). Az RMKT számozása szerinti 15–66. számú versek az első nyomtatvány öt füzetéből valók. Az öt füzet hat ciklusra oszlik. Az első ciklus (15–29. sz. versek) a nyomtatványban külön cím nélkül szerepel, a második ciklus (30–41. sz. versek) folytatásként az első füzetben található. A második füzetben (42–50. sz. versek) szintén rövidebb

382 THALY, „Koháry István...”, 240.

lírai darabok szerepelnek, a harmadik füzet (51–53. sz. versek) *Megcsendüle fülem...* kezdetű hosszabb lélegzetű verse vállaltan töredékként kerül a ciklusba: kronogramos címében jelzi a keletkezés (1684) és a ciklusba helyezés (1719) dátumát, és azt is, hogy ez csak a vers „egyik része”. Ezt igazolja továbbá félbemaradt akrosztichonja, valamint versformája: az egyszerűsített Balassi-strófa és a sorsintű akrosztichon az első két ciklus jellegzetessége. A negyedik füzet (54–62. sz. versek) rövidebb istenes versek gyűjteménye. Az ötödik füzet (63–66. sz. versek) hosszabb versei a rab álmait jelenítik meg. A *Henyélő Munkámban...* kezdetű verssel zárul a kötet, mely után tartalomjegyzék következik. A kötetet záró versszak szerint ez egyben rabsága történetének vége:

„Az hól vagyon immár inségemnek vége,
szivemet epesztő bánatimnak vége,
Sok szenvedésimnek reménlet jó vége,
itten pedig vagyon verseimnek vége.”

A kötetkompozíció tehát a fogságba eséssel indul, s az onnan való szabadulással ér véget. Mind a kötet címe, mind az egyes versek és a fent hivatkozott festmények (egy kivétellel) Munkács kővárában esett rabságról beszélnek. Regéc, ahol több, mint egy évet tartják fogva, valamint Tokaj, Sárospatak és végül Ungvár, ahol Caprara kiszabadítja a raboskodó Koháryt, nem jelenik meg a költői életrajzban.

A következő nyomtatvány (67–71. sz. versek) kerettörténetét Kohárynak az 1686-ban Eger alatt esett sebesülése adja, melyről a rövid versek számolnak be. A kötet jelentős részét egy álomvers teszi ki. A záróvers pedig csábrági lakóhelyének feldúlásáról referál. A „kurucz ellenséggel” való újabb küzdelmek, javainak „praedára kelése” és ennek keresztényhez méltó viselése a témája az utolsó nyomtatványnak is (72–75. sz. versek), mely a béke óhajtatásával ér véget. A záróvers akrosztichonja (egyedülállóként) Koháry István nevét rejti magában, a vers után a „KéreM azért / az FöLséges Istent, / LégYen hazánknak CsenDessége, / s-rontásának Vége” szöveg szerepel, mely éppen a 1711-es dátumot adja ki.

A rabságot feldolgozó nagy kompozíció után csatolt két ciklussal tehát Koháry le kívánta zárni rabságának és más hányattatásainak történetét, a zárlattal pedig általánosabb szintre emeli műveit mint az egyéni és közösségi szenvedésnek, illetve a szenvedés méltó viselésének történetét.

*

Bár Koháry István raboskodásáról a körülmények részleteihez nem szolgálhattam új történeti adalékokkal, így egyes verseinek keletkezési körülményeihez sem, azt azonban bizonyossággal

állíthatjuk, hogy Koháry három évig és két hónapig tartó rabsága valós élményeket és főleg sok szabadidőt adtak rabverseinek megalkotásához. A versek formai és tartalmi monotonitása lehet érv némely vers szóbeli keletkezése mellett, azonban a fogságban töltött évek dokumentumai és a versek formai sajátosságai (terjedelem, akrosztichon, egyéb) miatt ez egész ciklusokra biztosan nem érvényes. Fontos kiemelni továbbá, hogy a raboskodást feldolgozó ciklusok más életrajzi tematikájú ciklusokkal kiegészülve, újrendezve, 1720-tól fogva látnak napvilágot, mely ciklusokban a rabság (immár metaforaként) változatlanul központi elem marad.

Szigeti Csaba idézett cikkének mondanivalóját felidézve az is igaz, hogy az irodalomkritika egy része csakugyan máig befolyása alatt van a kronologikus gondolkodás „militáns jellegének”, ezt jól példázzák a Koháry verseinek datálása körüli viták. Az utóbbi évtizedekben, kivált az angolszász szakirodalomban népszerűvé vált megközelítés, mely a börtönirodalmat mint változatos szövegeket egy árbc alá hozó műfajt (vagy műfajok feletti műfajt) helyezi előtérbe, ismét arra szorítja a versek értelmezőit, hogy az irodalmi művek valóság referencialitására koncentráljanak. Ha azonban ezt elengedjük, s megpróbálunk az irodalmi fikció, az irodalom mint reprezentációs eszköz vagy egyszerűen a retorika felől közelíteni a művekhez, teljesebb képet kaphatunk azokról.

4.4.3.3. Ciklusok és füzetek táblázata³⁸³

	Incipit	Oldalszám	Akrosztichon	Kronogram	Egyéb dátum	Metrum
Sok ohajtás közben [...] Munkács kővárában szerzett versek [...]				1683 (alcím: 1718) ³⁸⁴	1720	6a6a6a6b6b 4x 6a6a6a6a6b 6b
15.	<i>Untalan sohajtva...</i>	A2b		1682		6a6a6b
16.	<i>Kereke forgását...</i>	1–2	sor			6a6a6b
17.	<i>Vasamnak csörgése...</i>	2–4	sor			6a6a6b
18.	<i>Fölyhök szakadása...</i>	4–6	sor			6a6a6b
19.	<i>Most mások örömben...</i>	6–8	sor			6a6a6b
20.	<i>Mi édes hazánknak...</i>	8–11	sor			6a6a6b
21.	<i>Elmémmek nincs nyugta...</i>	11–12	sor			6a6a6b
22.	<i>Uraság, gazdagság...</i>	12–13	sor			6a6a6b
23.	<i>Embernek élete...</i>	14–19	sor			6a6a6b
24.	<i>Vándorló s-bújdósó...</i>	19–20	sor			6a6a6b
25.	<i>Az lobogó tűznek...</i>	20–24	sor			6a6a6b
26.	<i>Áradnak, s apadnak...</i>	24–25	sor			6a6a6b
27.	<i>Nyúlászat, vadászat...</i>	25–27	sor			6a6a6b
28.	<i>El folynak, s-el múlnak...</i>	27–28	sor			6a6a6b
29.	<i>Az ezer hat százban...</i>	28			1683 decembere	6a6a6a6a
Rabságban heverve [...] koholt versek³⁸⁵				1690		
30.	<i>Isten jó vóltábúl...</i>	29–31	sor		1684 vízkereszt hete	6a6a6b
31.	<i>Ez világ csak szál-</i>	31–32	sor			6a6a6b

383 A táblázat első oszlopában az RMKT szövegkiadásának sorszámozása található. A második oszlop a rövid incipitet, a harmadik a nyomtatványbeli oldalszámokat mutatja. Az egyes kompozíciók nyomtatványait a táblázatban elkülönítettem, ezek címei az összevont cellákban láthatók. A negyedik oszlopban az akrosztichon lehet: sorszintű, tehát minden verssor eleje részt vesz, ezek általában a vers fölötti címekkel egyeznek meg; vagy strófaszintű, tehát a versfő vesz csak részt. Az ötödik oszlopban a kronogramok értékeit tüntetem fel, a hatodikban egyéb, a vers szövegében, vagy paratextusában megfogalmazott dátum adatot. Az üres cellák az adott érték hiányát jelzik.

384 Az alcím kronogramja 1718-at ad, de 1720-at adja meg nyomtatási dátumként. „Mellyeket szerzője mulatozására, / Jutván rabságából szabadulására, / Most kinyomtatottat olvasatására, / Bánatos szívének vigasztalására / Az ezer hét száz hVszadIk esztenDöben, éLtÜnkeL eL foLYó s-enYesző ÜDöben.”

385 A ciklus a *Munkács*-versek kötetben jelent meg, tehát e kötet két ciklust tartalmaz. Az első ciklus címe a nyomtatványban elmaradt, annak első verse elé került. Vö. S. SÁRDI és KOMLOVSZKI, RMKT XVII/16, 605.

	<i>lás...</i>					
32.	<i>Mint madár az ágon</i>	32–34	sor			6a6a6b
33.	<i>Jár, kél, ló, fut, fárad...</i>	34–36	sor			6a6a6b
34.	<i>Meg vallom, sorsom-rúl...</i>	36–37	sor			6a6a6b
35.	<i>Haj ki, bánat...</i>	37–39	sor		[1684] farsang	6a6a6b
36.	<i>Hogy a farsang elmúlt...</i>	39–43	sor		[1684] hamvazó-szerda	6a6a6b
37.	<i>Elöljüt az Húsvét...</i>	43–44	sor		[1684] húsvét	6a6a6b
38.	<i>Hamar elforgása...</i>	44–46	sor		[1684] húsvét ³⁸⁶	6a6a6b
39.	<i>Meg estünk, vétkezünk...</i>	46–47	sor			6a6a6b
40.	<i>Mostoha sorsomnak...</i>	47–48	sor			6a6a6b
41.	<i>Jól látom, törődés...</i>	49	sor			6a6a6b
	<i>oLYkor VDöt nYer-Vé...</i>	49		1711		6a... ³⁸⁷
Az bú enyhődésére [...] szerzet versek				1681		
42.	<i>Meg-vallom sorso-mat...</i>	A1b				4x12a

386 A vers akrosztichonja szerint: „Húsvét után nem sokára majd elől vetődik piros pünkösdi napja”, a záróstrófa szerint: „Pünkösdtől Húsvétkor, örömet bánatkor elmémbe forgatva” írta. A nyolcadik strófa arról is beszámol, hogy két éve múlt, hogy rabságban tartják.

387 A tíz soros, utólag a ciklus végéhez illesztett verses zárlat alapvetően 12 szótagos, belső- és bokorrímes (ragrím), a végén ez hol érvényesül, hol nem.

43.	<i>Az aranynak fénlík...</i>	1–4	strófa			4x12a
44.	<i>Jól látom, az üdö...</i>	4–6	strófa			4x12a
45.	<i>Az hárfás nótáját...</i>	6–8	strófa			4x12a
46.	<i>Siralom, könyvhúllás...</i>	8–13	strófa			4x12a
47.	<i>Üdövel mindennek...</i>	13–16	strófa			4x12a
48.	<i>Nincs a szerencsének...</i>	16–19	strófa		[1711 után] ³⁸⁸	4x12a
49.	<i>Irgalmas, kegyelmes...</i>	19–20	strófa			4x12a
50.	<i>Áldgyn, magasztal-lyon...</i>	21	strófa	1682 ³⁸⁹		4x12a
A meg gyökerezett rabságos bánatnak [...] ágain kinőtt füzva versek [...]				1692 (alcím: 1691)		
51.	<i>A Proféták között...</i>	A1b–A2b		1684		4x12a
52.	<i>Hosszas rabságomnak...</i>	1–51		1685 ³⁹⁰		4x12a
53.	<i>Megcsendüle fülem...</i>	52–54	sor ³⁹¹	1719 (1684) ³⁹²		6a6a6b
[Némely Istenes könyörgések]³⁹³						
54.	<i>Áldgyn nyelvem téged...</i>	1–2		1694		4x12a
55.	<i>Óh, édes Jésum...</i>	2–3		1683		4x12a
56.	<i>Kedves, édes Jésum...</i>	3–4		1687		4x12a
57.	<i>Szent Lélek úr Isten...</i>	4–5		1688		4x12a
58.	<i>Jésum, légy én velem...</i>	6	strófa			4x12a
59.	<i>Mivel hogy, Mária...</i>	6–7	strófa			4x12a

388 A 14. strófában: „Szerelmes anyámnak, és Imre öcsémnek / halálával ejté sebeit szivemnek.” Balassa Judit 1711-ben halt meg. S. SÁRDI és KOMLOVSZKI, RMKT XVII/16, 614. A strófa azonban lehet betoldás is.

389 A vers végén kronogramos zárlat áll: „It koholT Verseknek Vége, / ohaItok Istenhez, / hogY rabságoMnakIs / LégYen VDöVeL Ió Vége.”

390 A verscím kronogramján felül ezt adja ki a vers zárlata is: „AZ füzfa Versekben LeIrt / sétálásnak Vége, / Insé-geM szenVeDésénekIs / eLérkezIk kIVánt Vége.”

391 Befejezetlen akrosztichon.

392 A kronogram a vers címében: „egYIk része harMInCz ött esztenDöVeL ezeLött Irt fÜzfa Verseknek”. Ha ebből az értékből kivonjuk a 35-öt, 1684-et kapunk.

393 A cím a nyomtatvány lajstromában szerepel csak, a ciklus elején nem. S. SÁRDI és KOMLOVSZKI, RMKT XVII/16, 598.

60.	<i>Szentséges Szent István...</i>	7		1692		4x12a
61.	<i>Jésus szerelmében...</i>	8–10		1683		4x12a
62.	<i>Istennek Angyala...</i>	10–11		1694		4x12a
Keseredet rabnak [...] álma				[1]685		
63.	<i>Boldog szüz Mária...</i>	A2a		1685		4x12a
64.	<i>Amidön valakit...</i>	A2b				4x12a
65.	<i>Fárad mind úntalan...</i>	1–16		1683		4x12a
66.	<i>Henyélő munkámban...</i>	17–19		1688		4x12a
Üdö mulatás közben szerzett versek [...]						
67.	<i>Az ki Eger alatt...</i>	1b			1686 után ³⁹⁴	4x12a
68.	<i>Az kire reá fordul...</i>	2a–3a			1686 után	4x12a
69.	<i>Istennek szent Annya...</i>	3a–4a			1686 után	4x12a
70.	<i>Egykori álmomban...</i>	1–57				4x12a
71.	<i>Midön az kuruczok...</i>	58			1703 nov. 3. után ³⁹⁵	4x12a
Sok féle keresztel...				1706		
72.	<i>Három esztendőnek...</i>	A1b				4x12a
73.	<i>Árad, s-nevelkedik...</i>	1–3		1706	1706 böjtmás havának első napján ³⁹⁶	4x12a
74.	<i>Forgó szerencsémnek...</i>	3–5		1706		4x12a
75.	<i>Keserves életem...</i>	6–12	strófa	1708 (1711) ³⁹⁷		4x12a

4.5. Verstani jellemzők

A versen belüli homogeneitástól a heterogeneitás felé tett egyértelmű elmozdulást Balassi Bálint strófaszerkezeteivel, mely a verskötetének meghatározó vonása lett. A kötet egészét tekintve ezen újszerű forma egyes variációinak használata által teremt Balassi egységet verstani szem-

394 „Az ki Eger alatt karja sebesülve” – Koháry 1686-ban szerzi sebesülését.

395 Csábrág várát a kurucok ekkor foglalták el. „Midön az kuruczok én lakó helyemet / fel verték, praedálták minden értékemet.”

396 A záróstrófa szerint: „Ezer hét szaz és hat esztendő számának, / első napján s-estén a böjt más havának.”

397 A kötetet záró vers után ez áll: „KéreM azért / az FöLséges Istent, / LégYen hazánknek CsenDessége, / s-rontásának Vége.” Ez az 1711-es dátumot adja ki.

pontból is. A bevezető fejezetben Bogáti és Szenci kapcsán említett varietas, azaz a metrikai sokszínűség elve a vizsgált korpuszra nem jellemző, egyedül Zrínyi tesz a verselés megújítására kísérleteket.

A Balassi-strófa és variációi a 17. században igen népszerűek, erről a vizsgált kompozíciók többsége is számot ad, bár azok sok esetben inkább „rehomogenizálásra” (vagy „deheterogenizálásra”, megközelítés kérdése) törekednek, Wathay és Koháry esetében hoztam példát ezekre. Ezen felül a metrikai tekintetben is inkább újítónak, mint ügyetlennek nevezhető Zrínyi sokat vitatott, a magyar verselési hagyománytól eltérően mozgó cezúrával rendelkező versformáit érdemes megemlíteni.³⁹⁸ Orlovsky kiadásának előszavában felsorolja a Syrena-kódex és a bécsi kiadás verselési különbségeit is: „A kézirat verselése szabálytalanabb. Gyakori a soráthajlás, a szótagszámhiány (ritkábban -többlet), merész inverzió, szokatlan nyelvtani szerkezet.” Hatvan esetet számlál, mikor a szótagok száma tizenkettőre egészül ki a nyomtatott verzióban, huszonkét esetben kerül iktatásra többletszótag, a központosítás által a soráthajlások mintegy fele tűnik el, s a cezúra két esetben felezőre kerül igazításra.³⁹⁹

*

A vizsgált korpusznak gróf Balassa Bálint költészete ugyan nem része, a Balassi-strófa és annak utóéletét a lussoni ritmuselmélet eszközeivel elemző korábbi dolgozatom tanulságai mindenképp idekíváncsoznak.⁴⁰⁰ Ennek fő megállapítása, hogy nem a 17. századi Balassi-követőkhöz köthető a költő nevével jelzett sor és strófaképlet dekonstrukciója, az absztrakt minta (azonos-azonos-más) változatos alkalmazása már Balassi költészetében is sajátja. A sor és strófaszerkezet előzményeit meg lehet ugyan találni a 16. századi költészeti anyagban,⁴⁰¹ ám vitán felül áll, hogy Balassi alkotja meg ebből sajátos költői formakészletét, melyet aztán következetesen használ. Erre a jelenségre világít rá jól Pierre Lusson ritmuselmélete, elemzési módszere.

Az általános ritmuselmélet az egyetemesség igényével lépve fel a ritmikusság – legyen az bárminek tulajdonsága – leképezésére született. Az általánosítás vagy lecsupaszítás oly fokán közelít

398 Vö. MOHÁCSI Ágnes, „Zrínyi verseléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95, 3 (1991): 297–311; SZÖRÉNYI, „A szerkesztett verskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe”; BOGNÁR, „Zrínyi tizenketteseinek metrikai mintája: az endecasillabo”.

399 ZRÍNYI, *költői művei*, I, 20.

400 MARÓTHY Szilvia, *Gróf Balassa Bálint költészete a lussoni ritmuselmélet felől, OTDK dolgozat* (Budapest, 2013). Elérhető: https://www.academia.edu/19719191/Gr%C3%B3f_Balassa_B%C3%A1lint_k%C3%B6lt%C3%A9szete_a_lussoni_ritmuselm%C3%A9let_fel%C5%91l.

401 Vö. ehhez az RPHA adatbázist magát, illetve az ennek adataira építő monográfiákat. HORVÁTH és mások, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I–II* A jelenleg működő adatbázis elérhetősége: <https://rpha.oszk.hu/>; HORVÁTH, A vers; BOGNÁR Péter, *A magyar vers formatörténete a 16. század végéig (PhD értekezés)* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2012), <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/39819>.

tárgyához, mely képes felülemelkedni e tárgyak számtalan jellemzőin, hogy csupán egyre koncentráljon: az egymásra következés logikájára, mely a ritmust adja. Az, hogy mely elemeknek az egymásra következését vizsgáljuk, egyéni tudományos és intuitív döntéseink függvénye, mely természetesen nem nélkülözheti a relevancia és a következetesség kritériumát.

Konkrét példát véve: hivatkozott OTDK-dolgozatomban a Balassa-korpusz verseit a szótag-szám és a rím szempontjából vizsgáltam. Egy vers – egy sorozat, melynek elemei a szótagok vagy a rímek. Az elemek kisebb és nagyobb csoportosulásai, szinteződése rajzolja ki a vers ritmikai vázát. Ez a váz célzottan nélkülöz minden járulékos információt (így például magát a szótag-számát, a rím egyes realizációit), lehetővé téve ezáltal az azonos vagy hasonló vázzal rendelkező versek összekapcsolódását. A metrum belső logikája alapján jelöl ki korpuszokat, mely korpuszok elemei az adott ritmikai váz realizációi. Egy-egy ilyen korpusz tehát egy-egy vázra írható kombinatorikus forgatókönyvek gyűjteménye. Folytatva: az elmélet megalkotója az egyetemes adatbázis igényével lép fel: „a ritmikus formáknak és a ritmikus formák szintaxisa egyetemes katalógusainak ismeretében remélhetjük, hogy kifejlesztünk majd egy észszerű metrumfogalmat (mely általánosított, apriori forma, s amelyben egy ritmus fejeződik ki)”.⁴⁰²

Az elmélet általánossága tehát megengedi annak módosítását (pontosítását) a gyakorlatban. A szemlélet öröklődik csupán, illetve a minimalista eszköztár. „Az elvont ritmuselmélet a kizárólag az azonos és a különböző aspektusából szemlélt diszkrét események hierarchizált szekvenciális kombinatorikájának elmélete”.⁴⁰³ Jacques Roubaud a lussoni ritmuselmélet definícióközpontú ismertetésében még egy fontos tulajdonságot rögzít: egy-egy elmélet megalkotása a szövegekre nézve olyan művelet(sor), melyben elhelyezzük azt a metrikus és a kaotikus pólusa között. „Amit ez mondani akar, hogy nincs egy ritmuselmélet; hogy beérni egy ritmuselmélettel annyi mint tagadni a ritmust.”⁴⁰⁴

A Balassa-korpuszon folytatott vizsgálódás az alábbi tanulságokhoz juttatott:

- A korpuszban tetten érhető a +1-szabály működése sor és strófa szinten.
- Attól függően, hogy az ütemek vagy a sorok szintjéről indítjuk a vers mint sorozat leírását, különböző eredményre juthatunk.

402 LUSSON, Pierre és HORVÁTH Iván, „Egy általános ritmuselmélet összefoglalása”, ford. SZÖNYI Etelka, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 21 (1985): 157–166, 161.

403 SZIGETI, *Magyar versszak*, 28.

404 Jacques ROUBAUD, *La vieillesse d’Alexandre: Essai sur quelques états récents du vers français* (Paris: Ramsay, 1988), 71.

- Az ütemszintű leíráskor megfigyelt jelenség az egyes elemek rekurzív módon (és pár nélkül) való feltűnése a strófában, melynek szerepe az izometria megtörése.
- A változás mozzanata jellemzően a strófa második tömbjében jelenik meg.
- A korpuszra nézve joggal feltételezhetjük a sortudatos rögzítési módot, tehát a vers (írás)-képi és hangzó alakjának egybevágóságát. Ezt a rím és az akrosztichon, valamint a szövegforrások lényegében változatlan tipográfiai megjelenése egyöntetűen igazolja.
- A Balassi-sorok halmaza a Balassi-sor ritmikai vázára ráírható kombinatorikus realizációkból áll, illetve e váz variációira, melyek elemi egységek és csoportok elvételével és/vagy hozzáadásával jönnek létre.

*

Mint látható, a megállapítások – akárcsak a ritmuselmélet – az általánosság igényével lépnek fel. A megközelítés szemléletesen képes felszínre hozni az izo- és a +1-szabály működését éppúgy, mint az izometria egyeduralmának fokozatos felbomlását, a nyitást a heterometrikus formák felé.

Wathay és Koháry versei ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy nyitás ugyan van, ám a homogeneitás metrikai hagyománya oly erős, hogy az gyakran a változatosság mérséklésével jár, formáik részint visszatérítik a Balassi-sor és -strófa heterogén jellegét az egyformaságba. Nem eldönthető azonban, hogy ez alapvetően a magyar versidomnak, a korban népszerű sztoikus-meditatív lírai törekvéseknek, vagy – az elsősorban Koháry esetében felvetődött – memorizálással van kapcsolatban.⁴⁰⁵

⁴⁰⁵ HORVÁTH, „A versérvék modellezése: Generatív verstani kérdések, II”.

5. Kötetszerkezet reprezentációja a hálózati szövegkiadásokban

A doktori értekezés utolsó fejezete a módszertani (digitális filológiai), illetve a nemzetközi tekintés igényével készült. Célom a tudományos elektronikus, azon belül elsősorban a hálózati szövegkiadás⁴⁰⁶ mint kiadványtípus kritikai bemutatása, valamint a szöveg és szövegkompozíció kapcsolatát rögzítő és megjelenítő tudományos szövegkiadások megoldásainak elemzése.

A kisebb önálló egységek és a kötetegész viszonyát mind a szöveg kódolásában, mind annak megjelenítésében többféleképpen lehet meghatározni. A vizsgálat egyszerre foglalkozik a (zömmel verses) kötetek kompozíciójával magával, és azon filológiai döntésekkel, melyek által a kötetkompozíciót rekonstruálják (ha rekonstruálják) a tudományos kiadás készítői.

A vizsgálat kiindulópontjául szolgáló kiadványokat Patrick Sahle és Greta Franzini bibliográfiáiból választottam ki, ezen felül az általam összegyűjtött magyar nyelvű és vonatkozású anyagból válogattam – szerencsés módon épp Balassi, Rimay és Zrínyi költészete hálózati kritikai kiadásként is hozzáférhető.⁴⁰⁷ Bevezetésképp az elektronikus kiadványok definíciós problémáival, történeti és technikai hátterével foglalkozom. A médiumváltással érkező paradigmaváltás, mely a hagyományos papír kiadásokkal szemben a szövegek sok szempontú feldolgozását, a szöveg pluralitásának és multiplicitásának megmutatását teszi lehetővé, szükségessé teszi, hogy részletesebben bemutassam az ezzel kapcsolatos problémákat. A terminológiai problémák alapvető textológiai kérdéseket feszegetnek: mit tekintünk tudományosnak? mi az, hogy elektronikus/digitális? mit jelent a kiadás a webes közegben? Emellett a technológiai háttér, azaz a szövegkódolás és a webes megjelenítés bemutatása a hagyományos filológiai eljárásokkal való összevethetőséget szolgálja.

De mihez képest hozott változást a számítógépes rögzítés, feldolgozás és megjelenítés? A '70-es és '80-as években zajló textológiai viták középpontjában az állt, hogy a pozitivizmus örökségét, a kronologikus irodalomtörténeti narratívát a szövegek elgondolásában, értelmezésében, kontextusba ágyazásában és gondozásában felválthatjuk-e, s ha igen, mivel? Az 1976-ban Horváth

406 Az elektronikus, digitális, hálózati és más jelzőkkel ellátott szövegkiadásokra (tehát, melyek számítógépes eszközök és módszertani megfontolások igénybevételével készültek) alkotott és használatban lévő fogalmakra az alábbiakban részletesen is reflektálok. E helyt csak azt tartom fontosnak jelezni, hogy minden kétséget kizáróan a weben közzétett szövegkiadások hozták el valójában a paradigmaváltást a filológiában, azonban az általánosabb fogalom (elektronikus szövegkiadás) használata ad lehetőséget a számítógépes filológia termésének egészét megnevezni. Ezért, míg a hálózati kiadások (melyeket a fejezet címe ígér) konkrét tárgyalásához elérkezem, az általánosabb fogalmat használom.

407 Az említett bibliográfiákat és az egyes hálózati kiadványokat az alábbiakban mutatom be részletesen, így a pontos hivatkozások is ott találhatók.

Iván sajtó alá rendezésében megjelent Balassi-kiadás az eredeti kompozíció, szerzői intenció szerint – illetve azt platonikus értelemben „eszményítve” – közli a verseket. Mint utószavában írja:

„Azért nevezhető kísérletnek ez a kiadás, mert – a korábbi kiadói gyakorlattól eltérően – Balassi Bálint verseit nem a soha pontosan meg nem állapított kronológia alapján, hanem elvszerűen a költő saját versgyűjteményeinek (ciklusainak) sorrendjében közli.”⁴⁰⁸

A kiadás a szemléletváltással nem csupán azt kezdeményezi, hogy a versek időbeli elhelyezése helyett azok költői dispositójára irányuljon a figyelem, hanem (Bori Imre szavaival) a költő „művészi öntörvényeinek leírása kerül előtérbe az eddigi életrajz-központú szemlélet ellenében.”⁴⁰⁹ Szigeti Csaba az *Appendix Balassiana*-ban a kronologikus gondolkodás problematikusságát a régiség irodalmának vizsgálatában gyakorlatban is bemutatja – gondolatait Koháry és Beniczky költészete kapcsán is idéztem (lásd a *Harmadik* és *Negyedik fejezetben*). E helyt elméleti megfontolásából ragadok ki szemelvényeket kifejezetten a kronologikus és a kompozíciós értelmezés egymásnak feszülését bemutatóként.

„[...] hogy] a kronologikus sor szemléletszerűen mennyire áthatja az irodalomtörténetet, úgy gondolom, bizonyítás nélkül is megálló közhely és igazság.”

„[...] az adatvirágok elvileg végtelen mennyiségben fűzhetők fel a relatív kronológia madzagjára, ami a filológus számára a gazdagság (a kimeríthetlenség) érzetének alapját alkotja meg. Az adat vagy tény, esetleg szöveg beillesztése az időrendi sorba: a behelyezés. E művelet steril irodalomtörténeti eljárásnak tűnik, holott – könnyen belátható, hogy – ideologikus, manipulatív gesztus, sőt minden későbbi értelmezés bázisa. [...] A kronologikus gondolkodású irodalomtörténet lényegében egyetlen pillanat érdekli, egyetlen pillanatot értelmez: a mű keletkezésének pillanatát.”⁴¹⁰

Noha a kronologikus gondolkodást tekinthetjük egyeduralkodónak az ezredforduló környékéig,⁴¹¹ fontos látni, hogy a textológiai kritikában is fel-felmerült korábban ennek tarthatatlansága. Szigeti Csaba idézett cikkében Toldy Ferenc egy közleményét hozza fel példaként, melyben felhívja a figyelmet Beniczky addig ismeretlen korai költeményeire, s a *Magyar rithmusok* versei

408 HORVÁTH, *Balassi Bálint összes versei: a versek helyreállított eredeti sorrendjében*, 143. Az eszményített kompozíció egyúttal a Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor 3x33-as és Varjas Béla 2x33-as szerkezeti hipotézisére adott válasz.

409 Uo., 145. Bori Imre a kiadáshoz írt előszóban hozzáteszi, hogy szándékuk nem magában álló, ez az igény az 1976-ban Egerben megrendezett Balassi-értekezleten is megfogalmazódott. Vö. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6. sz. (1976). Az ItK ezen számában Szörényi László Balassi török bejtjeit elemzi mint kompozíciót: tanulmányának keletkezéséről ezt írja: „Ez a dolgozat a Balassi Bálint életművét tárgyaló tudományos ülészen, Egerben, 1976. május 14-én elhangzott előadás kibővített változata. Létrejöttében szerepet játszott Horváth Iván baráti készítése, aki e sorok szerzőjével együtt már évek óta törekszik arra, hogy a klasszikus költők életművének kiadásában jelenleg kizárólagos időrendi elv mellett a kellő súllyal érvényesüljenek a kötetkompozíció követelményei.”

410 SZIGETI, „Appendix Balassiana”, 675–676.

411 A narratológiai-textológiai fordulatról lásd legújabban Horváth Iván cikkének bevezetőjét, melyben nem annyira a pozitívizmus örökségével való leszámolásként, inkább a megszállás időszakának ideológiai meghatározottságától való elszakadásként exponálja a bekövetkezett változást. HORVÁTH, „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”, 2018.

keletkezésének feltehetőleg jóval korábbi keletkezésére. Ez alapjában módosítja a Beniczkyről, a kötet korabeli költészetébe ágyazottságáról alkotott képet: „Beniczkyt tehát ezen túl az irodalmi történetíró nem Zrínyi után, hanem elibe fogja helyezni, s Rimai mellé, kinek ifjabb kortársa volt.”⁴¹²

Horváth Iván a legutóbb közzétett, Balassi kötetkompozíciójával foglalkozó kézikönyv-fejezetében⁴¹³ Klaniczay Tibor 1957-es tanulmányát idézi, melyben Eckhardt kiadása apropóján kitér Balassi és Rimay nagykompozíciós törekvéseire is.⁴¹⁴ Mint írja, Balassi és filológiája ebben is úttörő: „A kronologizmusnak Balassi vetett véget. Klaniczay Tibor (1957) javaslatot tett a költő »maga kezével írt könyvének« verssorrendjére.” Klaniczay hozzászólásának céljait így foglalja össze: „[...] felülvizsgálom Balassi- és Rimay kéziratos és nyomtatott szöveghagyományának egész problematikáját, s ezen az úton megpróbálom a kronológia és szövegkritika terén eddig elért eredményeket továbbfejleszteni.”⁴¹⁵ Mind Toldy, mind Klaniczay esetében láthatjuk, hogy a szándék nem forradalmi vagy kizárólagos: a kronológiai és a kompozíciós értelmezői narratívát kívánja ötvözni.

Visszatérve a számítógépes szövegfeldolgozáshoz: ennek lehetőségével nemcsak a tudományos szövegkiadás fogalma kérdőjeleződött meg, de a szövegé is. A médiumváltással összefüggésben jelenik meg a szöveg pluralitásának felismerése,⁴¹⁶ vagy legalábbis láthatóvá tétele, a szöveg határainak megkérdőjelezése és a hipertext jelenség, valamint a szöveg mint hierarchikus felépítmény modellezhetősége is.⁴¹⁷ Bernard Cerquiglini szövegvariánsoknak szentelt könyvében már kijelöli azokat a lehetőségeket, melyeket a számítógépes feldolgozás a könyv megjelenésekor

412 TOLDY, „Beniczky Péter kora, s némely fontos kicsiség”, 355. Igaz, ahhoz, hogy Rimay kortársának tekintsük, el kellene fogadnunk Toldy azon spekulációját („De ha okoskodni szabad – pedig szabad a historiában is, adatok létében és nem létében! ...”), hogy Beniczky 1632-re elhunyt. Ezt azonban csupán egy possessorbejegyzésre alapozza, s pár évtizeddel később Komáromy közlése nyomán kiderült, Beniczky 1664-ben hunyt el.

KOMÁROMY András, „Adalékok Beniczky Péter életéhez”, *Történelmi Tár*, 1888, 448.

413 Horváth Iván, „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”, in Villanyispenót. A magyar irodalom történeti hálózati kiadása, szerk. Szegedy-Maszák Mihály és Horváth Iván (Budapest, 2007–2018), megjelenés alatt.

414 KLANICZAY, „Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához”.

415 Uo., 266.

416 A plurális szövegfogalomhoz lásd: Bernard CERQUIGLINI, *In the Praise of the Variant*, trans. by Betsy Wing, Baltimore, London, John Hopkins University Press, 1999. Eredeti kiadvány: Bernard CERQUIGLINI, *Éloge de la variante: Histoire critique de la philologie* (Paris: Ed. du Seuil, 1989).; HORVÁTH Iván, *Szöveg* = 2000, 1994/11, 42–53.; Uő, *A hálózati kultúra fenomenológiája*, Gépeskönyv, 2001.

<http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/thi2.html> Ebben a szellemben készült továbbá a régi magyar versek repertóriuma is: *Répertoire de La Poésie Hongroise Ancienne I–II*, dir. Iván HORVÁTH, Paris, Le Nouvel Objet, 1992. Hálózati kiadás: Ua., 4.0 verzió, <http://rpha.oszk.hu/>

417 Steven J. DEROSE, David G. DURAND, Elli MYLONAS és Allen H. RENEAR, „What is Text, Really?”, *Journal of Computing in Higher Education* I, 3 (1990): 3–26. Az OHCO-modellhez és verzióihoz lásd még: Allen RENEAR, Elli MYLONAS és David DURAND, „Refining Our Notion of What Text Really Is.”, 1993, <http://cds.library.brown.edu/resources/stg/monographs/ohco.html#sec13>. Filológiatörténeti áttekintés: LABÁDI Gergely, „A filológiai tudás formái”, in *Textológia, filológia, értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, Bibliotheca Studiorum Litterarium 55 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014), 173–190.

(1989) ígért a középkor filológiája számára⁴¹⁸ – például a szövegvariánsok párhuzamos megjelenítését, az annotálás határtalanságát, indexek és konkordanciák generálhatóságát. Karina van Dalen-Oskam mintegy negyedszázaddal később tanulmányában azt vizsgálja, milyen módon és mértékben valósultak meg ezek:⁴¹⁹ a párhuzamos megjelenítésre ma számos példát találhatunk, a különféle annotációknál pedig legfeljebb az okozhat gondot, hogyan helyezték el azokat, milyen interaktív lehetőségeket biztosítsanak a felhasználó számára, hogy a befogadás gördülékenyen menjen.

A visszakereshetőség talán, ami a leginkább felülmúlta a korabeli várakozásokat, hiszen nemcsak tetszőleges indexek generálhatók a rögzített adatokból, hanem a rendelkezésre álló lekérdező eszközök és a ráépülő szoftveres támogatás (például adatvizualizációk) is olyan rálátást adnak a szövegekre és azok adataira, melyek új, a korábbi eszköztárral nem hozzáférhető felismeréseket hozhatnak. Jelen pillanatban azonban a filológia még mindig időigényes és csak részben automatizálható műveletek sorából áll, így a nagy méretű (big data szintű), filológiaiailag is megbízható szövegtörzsek, s az azokon mesterséges intelligenciával végezhető műveletekre még várni kell.

Mielőtt a kötetkompozíciók webes kiadásainak elemzésére térnék, szükségesnek tartom a tudományos elektronikus/hálózati szövegkiadások fogalmának, illetve általános jellemzőinek vázlatos bemutatását.

5.1. Az elektronikus szövegkiadás fogalma

5.1.1. Elektronikus

Az elektronikus szövegkiadásnak több definíciója rendelkezésre áll a textológiai, filológiai szakirodalomban. Általános megfogalmazása szerint „Elektronikus szövegkiadás az, amely elektronikus eszköz igénybevételével készül (legyen az elektronikus vezérlésű nyomdagép, vagy a szövegek előállítására ma már széles körben használt személyi számítógép).” Az egyetemi kézikönyv médium központú értelmezése szerint ennek két csoportja lehet: „1. hagyományos közegben megjelenő szövegkiadás; 2. elektronikus közegben megjelenő szövegkiadás.”⁴²⁰

418 Illetve részint be is váltott addigra, l. pl. a Roberto Busa által az '50-es években kezdeményezett *Corpus Thomisticum*ot, vagy a '70-es években indult már idézett *Répertoire de La Poésie Hongroise Ancienne*-t. Roberto BUSA, „L'Index Thomisticus e l'informatica filosofica,” *Revue Internationale de Philosophie* 27 (1973): 31–36; „Szege-di kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84., 5-6. (1980): 630–638.

419 Karina VAN DALEN-OSKAM, „In Praise of the Variant Analysis Tool:: A Computational Approach to Medieval Literature”, in *Texts, Transmissions, Receptions, Modern Approaches to Narratives* (Brill, 2015), 35–54, <https://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w76wgh.7>.

Sokkal szűkebb értelmezést ad az MTA Textológiai Munkabizottsága által közreadott kiadási alapelvek, mely az elektronikus szövegkiadást a többi kiadástípus mellett szerepeltetve elsősorban tartalmilag próbálja meghatározni.

„Meghatározás

Egy mű vagy egy életmű összes szövegforrását feltáró és teljességében rögzítő kiadás, amely lehetőséget teremt a változatok együttes olvasására, a közöttük való szabad átjárásra. (Ennek megfelelően nem tekintjük önálló kiadástípusnak a digitalizált kiadásokat: ezek a papírkiadásoktól csak a számítógépes adathordozóban különböznek, nem pedig szövegfeldolgozásukban.)”⁴²¹

A definíció egyszerre túlságosan korlátozó és általános megfogalmazású. Korlátozó, mert a meghatározás első része inkább az elektronikus *kritikai* kiadást definiálja, azzal az eltéréssel, hogy nem főszöveg létrehozását követeli meg, hanem a források rögzítését a teljesség igényével. Azonban, ahogy a papír alapú osztályozás esetében az *Alapelvek* is eljár, ugyanúgy beszélhetünk elektronikus *kritikai* kiadásról (főszöveggel), elektronikus *forráskiadás*ról, elektronikus *genetikus* kiadásról és elektronikus *népszerű* kiadásról. A változatok együttes olvasása, a szabad átjárás továbbá nagyon általános megfogalmazás, s az *Alapelvekből* nem derül ki, milyen konkrét elvárásokat támaszt a Munkabizottság, s azok a megjelenítésre vagy a szövegkódolásra vonatkoznak-e inkább.

Az angolszász szakirodalom Digital Scholarly Edition fogalma – melyre a *tudományos elektronikus kiadást* használok – elsősorban Patrick Sahle katalógusának bevezetőjén alapul.⁴²² A tudományos kiadás a történeti dokumentum kritikai reprezentációja – írja Sahle. Három kritériuma: 1) létező forrásokat, történeti dokumentumokat dolgoz fel; 2) forrást reprezentál és azt metaadatokkal látja el; 3) szövegkritikai munkát végez a forrás reprezentálásakor. A kritériumok tehát elsősorban tartalmi jellegűek, s explicit módon nem említik a digitális definícióját, bár a második kritérium transzmediatizálás (közvetítés adatok által) és mediatizálás (megjelenítés médium által) felosztása a digitális médiumra is vonatkoztatható. A tudományos kiadások digitális volta azon-

420 PARÁDI Andrea, „13. fejezet: Internetes kritikai kiadás”, in *A magyar irodalom filológiája* (Digitális Tankönyvtár-Gépeskönyv, 2005), <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-irodalom/ch13.html>. Vö. HORVÁTH Iván, „Egy műfaj halála” (Filológia és digitális barbárság, Budapest: ELTE BTK BIÖP, 2004), <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/hi.htm>. Különösen a 3.6 *Az ún. digitális kiadás* című fejezet.

421 „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához”, MTA Textológiai Munkabizottság, 2004. <http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf>. Lásd még: „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához”, *Irodalomtörténet* 35, 3. sz. (2004): 328–330; KECSKEMÉTI Gábor, „A textológiai munka egyes problémáiról: az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor”, *Irodalomtörténet* 35, 3 (2004): 317–327.

422 Patrick SAHLE, „About a catalog of: Digital Scholarly Editions, v 3.0, snapshot 2008ff”, text, 2008. január 4., <http://www.digitale-edition.de/vlet-about.html>. A definíciónak legújabbban készült kifejtése itt olvasható: Patrick SAHLE, „What is a Scholarly Digital Edition?”, in *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerk. Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, PDF, Digital Humanities Series 4 (Open Book Publishers, 2016), 19–40, <http://www.openbookpublishers.com/product/483/digital-scholarly-editing-theories-and-practices>.

ban nemcsak ezt jelenti Sahle szerint, hanem paradigmaváltást is. Míg a hagyományos kiadásokban a szöveggondozó írta a szerkesztett szöveget, a digitális kiadásban az a források feldolgozási lépéseiből épül fel, a képi reprezentációtól az átíráson át a kritikai apparátusig. A források különféle reprezentációinak (és n. b. a szöveg különféle forrásainak) „elrejtésére” ezentúl nincs szükség, azok teljes terjedelmükben részei lehetnek a kiadásnak. E változásnak a következménye Sahle szerint a szerkesztés során a szöveg relativizálódása és multiplicitásának (összetettségének és többszörösségének) előtérbe helyeződése.⁴²³

A digitális szövegkiadás kifejezést rövid vita után hamar felváltotta az elektronikus szövegkiadás fogalma a magyar szakirodalomban,⁴²⁴ s mára a számítógépes filológiai műhelyek számára ez vált elfogadottá. Az áttörést az elektronikus szövegkiadások történetében kétségkívül a hálózati szövegkiadások hozták el az információk elvben végtelen számú rögzíthetőségével és összekapcsolhatóságával, a folyamatos dinamizmussal és fejleszthetőséggel, a szabad és akár valós idejű hozzáféréssel, illetve az interaktivitással. A kilencvenes évek közepétől működő Hálózati kritikai kiadássorozat készítői ezt felismerve a világ elsőiként készítették és publikálták a weben kritikai és forráskiadásokat.⁴²⁵

Az elektronikus szövegkiadás, illetve a Digital Scholarly Edition fogalma azonban a kiadások sokfélesége miatt egyre jobban kitágul, s így kezdi elveszíteni jelentését. Kenneth M. Price áttekinti a tudományos elektronikus szövegekhez köthető fogalmakat (kiadás, projekt, adatbázis, archívum, tematikus kutatási gyűjtemény), s arra a végkövetkeztetésre jut, hogy nincs érvényben olyan kulcsfogalom, mely ezeket magába sűrítene. Reflektál Peter Shillingsburg *knowledge site* (kb. 'tudásoldal') fogalmára is, de helyette a még misztikusabb *arsenal* kifejezést javasolja.⁴²⁶

Bár hasznosak azon törekvések, melyek egy szóba igyekeznek belesűríteni az elektronikusan létrehozott, kezelt és megjelenített tudományos szövegkiadások összességét, különféle realizációi némileg ellent állnak ennek. Érdeemes a főbb típusokat elkülönítve azonosítani egyes jelenségeket. Tartalom szerint beszélhetünk például archívumról, adatbázisról (vagy adathalmazról),

423 SAHLE, What Is a Scholarly Digital Edition?, 31. (PDF-verzió)

424 HORVÁTH, *Egy műfaj halála*. „[N]em hiszek a szövegek digitalizálható voltában, hanem úgy tartom, hogy minden betűírás évezredek óta eleve digitális, és a szövegdigitalizálás nem egyéb, mint a szövegnek egy másik halmazba való, kölcsönösen egyértelmű leképezése, magyarul: pontos másolás.” A *digitalizálás* jel-jel megfeleltetésként való értelmezése azonban nem eléggé pontos: helyesebb lenne jel-szám megfeleltetésre korlátozni értelmét (ez még korántsem elfordulás az évezredek történelmi tapasztalatától).

425 Hálózati kritikai kiadássorozat (Online Critical Editions), sorozatszerk. HORVÁTH Iván, CHER–BIÖP–Gépeskönyv. A munkacsoport első webes publikációja az 1993–1994 között elkészült Balassa-kódex forráskiadás volt. Részletek a honlapjukon: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/index/>.

426 Kenneth M. PRICE, „Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What’s in a Name?”, *Digital Humanities Quarterly* 3, 3 (2009), <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>.

különféle szövegkiadásokról,⁴²⁷ tematikus gyűjteményről. Fizikai tulajdonságok szerint a kiadás lehet hagyományos vagy elektronikus közegben megjelenő, utóbbi lehet hordozóhoz tapadó (például CD-ROM), vagy hálózati (például html+xml) tartalom.⁴²⁸

5.1.2. Szövegkiadás

5.1.2.1. A kiadás és a szöveg határai

A hálózati szövegkiadások alapvető tulajdonsága az állandó változás. Ez megnehezíti dokumentumként való értelmezésüket, hiszen nem képeznek lezárt egységet. Leírásuk is problematikus, mert a rájuk való hivatkozásnak, bibliográfiai leírásnak is folyton változnia kell (például verziószám és dátum, közreműködők neve, URL). Könnyebb helyzetben van a katalogizáló a hordozóhoz tapadó elektronikus kiadásokkal, melyek a könyvhöz hasonló lezárttsággal rendelkeznek.

Mit nevezhetünk tehát kiadásnak az elektronikus közegben? A magában álló TEI XML fájl kiadás-e? A szakirodalom erősen megoszlik a tekintetben, a megjelenítés, felhasználás kritériuma-e a szövegkiadás *kiadás* voltának. Amennyiben elfogadjuk, hogy a magában álló XML fájl is lehet kiadás, mi húz határt kézirat és publikáció között? Ha pedig az XML fájl megjelenítése(i) által válik publikációvá, hol húzódnak a kiadás határai? E kérdések mind az eredeti problémára vezetnek vissza: a kiadást lezárt egészként képzeljük el (mint ami ki van adva). A problémára a digitális filológiai közösségben sem született még konszenzus.⁴²⁹

A hálózati kiadás változandóságát vizsgálva Pierazzo héraikleitoszi kiadásokról beszél Sperberg-McQueen hasonlata nyomán. „Változik, mert meg lehet változtatni” – fogalmaz Pierazzo.⁴³⁰ Ez a dinamikusság sokak számára az instabilitást és a megbízhatatlanságot jelenti: a hálózati kiadás tartalma akár pillanatról pillanatra változhat, de nem állandók a létrehozók és üzemeltetők sem, s az elérés is gyakran módosul. A tudományosság egyik alapfeltétele, a visszakereshetőség látszik sérülni. A tudományos elektronikus kiadások stabilitásának, vagy inkább statikusságának hiánya nemcsak a megőrző intézmények szempontjából teremt szokatlan helyzetet a bevett gyakorlattal szemben, a szkeptikus hozzáállás, a bizalom hiánya a tudós közösségeknek is sajátja.⁴³¹

427 A Textológiai Munkabizottság öt típusát nevezi meg: 1) kritikai kiadás; 2) forráskiadás; 3) genetikai kiadás; 4) elektronikus kiadás + népszerű kiadás. Lásd: „Alapelvek”.

428 A formátumokhoz lásd: Media Types, IANA, <http://www.iana.org/assignments/media-types/media-types.xhtml>, W3C Standards: <https://www.w3.org/TR/tr-technology-stds>.

429 Ennek áttekintését lásd: Tara ANDREWS, „The third way: philology and critical edition in the digital age” (KU Leuven, 2011. március 31.), https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/352304/2/variants_postprint.pdf; Magdalena TURSKA, James CUMMINGS és Sebastian RAHTZ, „Challenging the Myth of Presentation in Digital Editions”, *Journal of the Text Encoding Initiative*, Issue 9 (2016. január 1.), <https://doi.org/10.4000/jtei.1453>.

430 PIERAZZO, 198.

431 A problémákat jól összefoglalja: Roberto ROSELLI DEL TURCO, „The Battle We Forgot to Fight: Should We Make a Case for Digital Editions?”, in *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerk. Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, PDF, Digital Humanities Series 4 (Open Book Publishers, 2016),

5.1.2.2. A kiadás komplexitása

A tudományos elektronikus kiadások fogalmi megragadását és egyúttal megőrzését is komplexitásuk és sokféleségük nehezíti. Marylin Deegan a hosszú távú megőrzés érdekében megtehető lépéseket számba véve a kiadás öt elemét különíti el. A digitális adat megőrzése egyrészt a bitek és byte-ok integritásának, másrészt az általuk reprezentált információk megőrzését jelenti. A kiadás öt komponenséből az adat, a metaadat és a linkek képezik annak magvát, a program és a megjelenítés ezektől elválasztandók. Súlyos problémaként hozza fel a halott linkeket, s kiemeli, hogy a hosszú távú biztonság érdekében a linkek a programtól elkülönítendőek.⁴³²

A tudományos elektronikus kiadások gyakran archívumba, tematikus gyűjteménybe rendeződnek, vagy azzá fejlődnek, a három típus és funkcióinak meghatározása így gyakran összemosódik. A Beckett-archívum készítői például amellet érvelnek, hogy a rendelkezésre álló alkalmazások (egészen pontosan a CollateX nevű kollációs szoftver) bármely felhasználó számára lehetővé teszik az archívum anyagát szövegkiadásba rendezni, így e vélt határok lassan felbomlanak, s inkább helyezhetőek el a különféle típusok egy skálán, mint dichotómiák mentén.⁴³³

A szövegkiadás és a szövegek adatbázisszerű feldolgozása közé mások élesebb határt húztak. Vanhoutte amellet érvel, hogy a kiadásnak az archívummal szemben ott van létjogosultsága, ahol speciális közönséget kíván létrehozója elérni egyedi rendezésével, megjelenítésével. Az archívum az ő felfogásában az elektronikus szövegkiadás alapját jelenti, mely a kódolt szövegek, fénykép hasonmások, metaadatok, stb. összessége. A kiadás maga pedig az adott korpuszt és annak sajátosságait mutatja meg értelmező rendezésben és kommentárokkal ellátva.⁴³⁴ Még élesebben fogalmaz Peter Robinson, aki szerint a szövegkiadás és az archívum közé egyenlőségjelet tenni alapvető tévedés. Az archívum nélkülözi a gondozott szövegre vonatkozó érvkészetet, a filológiai munka narratív kifejtését, így önmagában sem a filológusok, sem az egyszerű olvasók igényeit nem alkalmas kielégíteni.⁴³⁵

<http://www.openbookpublishers.com/product/483/digital-scholarly-editing-theories-and-practices>.

432 Marilyn DEEGAN, „Electronic Textual Editing: Collection and Preservation of an Electronic Edition”, in *Electronic Textual Editing, Preview* (tei-c.org, 2007), Par. 13,

http://www.tei-c.org/About/Archive_new/ETE/Preview/mcgovern.xml. A linkek a statikus tartalmakban, például PDF dokumentumokban is komoly problémákat okoznak: tudományos publikációk hivatkozásai egyre nagyobb számban tartalmaznak linkeket, s ezek több mint fele jellemzően 1–2 éven belül elévül.

433 Dirk VAN HULLE és Mark NIXON, „Editorial Principles and Practice”, Samuel Beckett: Digital Manuscript Project, elérés 2016. december 18., <http://www.beckettarchive.org/editorial.jsp>.

434 Edward VANHOUTTE, „5. Defining Electronic Editions: A Historical and Functional Perspective”, in *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, szerk. Willard MCCARTY, Digital Humanities Series 1 (Cambridge: Open Book Publishers, 2013), 119–144, Par. 45., <http://books.openedition.org/obp/654>.

435 Peter ROBINSON, „Toward a Theory of Digital Editions”, *Variants* 10 (2013): 105–132.

5.2. Text Encoding Initiative

A TEI-t, azaz a Szövegkódoló Kezdeményezést 1987-ben alapították, célja az elektronikus bölcsészettudományi adatok hardware- és szoftverfüggetlen kódolásának fejlesztése, fenntartása és közzététele.⁴³⁶ Ajánlásuk első változata (P1) 1990-ben készült el, az első hivatalos verziót (P3 Guidelines) 1994-ben publikálták, amelynek XML verziója (P4) váltotta azt fel 2002-ben. A jelenleg is érvényben lévő kiadását (P5 Guidelines)⁴³⁷ 2007-ben publikálták, újabb alverziói évente két-háromszor jelennek meg.⁴³⁸

A TEI szabvány tehát 2002 óta XML formátumban érhető el. Az eXtensible Markup Language olyan jelölő nyelv, amelynek meghatározott szintaxisa⁴³⁹ és meghatározható elemkészlete van. Ilyen elemkészlet a TEI által gondozott szabvány is. Érdekes tény, hogy az XML elődje, az SGML és a TEI indulása közel egy időre tehető (1986/7), mégis a TEI P4 hozta csak el az XML formátumot a szabvány számára, míg az XML 1998 óta érvényben lévő formátum.

A TEI irányelvek magyar nyelvre való átültetésére először Szalai Mónika tett kísérletet 1999-es szakdolgozatában, melynek HTML verzióját a MEK tette közzé.⁴⁴⁰ Király Péter a TEI irodalomtudományi alkalmazására, kritikai szövegkiadások elkészítésére vonatkozó részletes összefoglalása máig alapvető szakirodalom a filológusok számára.⁴⁴¹ Bíró Szabolcs Tankönyvtárban is hozzáférhető áttekintése⁴⁴² pedig mind az XML-be, mind a TEI irányelvekbe ad bevezetést. Ezen túl az irányelveknek számos rövid áttekintése, alkalmazásuknak részletes ismertetése született magyar nyelven, melyeket e helyütt nem elemzek, fontosnak tartom azonban megemlíteni

436 TEI: *History*. <http://www.tei-c.org/About/history.xml>.

437 TEI CONSORTIUM, „TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange”, 5, elérés 2019. július 31., <http://www.tei-c.org/Guidelines/P5/>.

438 A verziók a GitHub-on is követhetők: <https://github.com/TEIC/TEI>.

439 W3 Consortium, *XML Syntax = XML Tutorial*. http://www.w3schools.com/xml/xml_syntax.asp.

440 SZALAI MÓNICA, *TEI - Text Encoding Initiative*, HTML, szakdolgozat, kézirat, 2001, <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/ekonyvt/tei/tei.htm>.

441 KIRÁLY PÉTER, „Kritikai kiadás és XML”, in *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, szerk. HORVÁTH ZITA, Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica, tom. IX, fasc. 4 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2004), 119–149.

442 BÍRÓ SZABOLCS, *Szövegfeldolgozás XML alapokon*, HTML (Neumann Kht., 2005), <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szovegfeldolgozas-xml/index.html>.

azokat.⁴⁴³ A rendelkezésre álló, TEI működésével, elemkészletével és használatával foglalkozó magyar nyelvű szakirodalom miatt jelen fejezetben ezekre nem térek ki részletesen.

5.2.1. Alapelvek

Lou Burnard a TEI irányelveket és használatukat bemutató kézikönyv bevezetőjében jegyzi meg, hogy a kezdeményezés a digitális bölcsészet területének egyik legkitartóbb és meghatározóbb projektje. Ez valószínűleg a projekt szilárd alapelveinek is köszönhető, melyek a következők:

1. A TEI XML a szöveg jelentésére fókuszál, nem annak megjelenítésére.
2. A TEI XML független a szoftveres környezettől.
3. A TEI XML a tudományos kutatók közössége által és számára készült, mely közösség felelős a folyamatos fejlesztésért is.⁴⁴⁴

Már e három pontból is kiviláglik, hogy a kezdeményezés számára kiemelten fontos a hosszú távú megőrzés és a fenntarthatóság. Ezt szolgálja a mindenki számára hozzáférhető és szövegtörzshoz alakítható elemkészlet. A TEI mára nemzetközi szinten a szövegrögzítés meghatározó szabványává vált, a használati útmutató az eredetin túl további hét nyelven érhető el.⁴⁴⁵ A nagyobb volumenű projektek létrehozták saját, a korpusznak megfelelő specializált elemkészletüket.⁴⁴⁶ Ilyen például a *Deutsches Textarchiv*⁴⁴⁷ vagy a madridi *Repertorio métrico digital de la poesía medieval castellana (ReMetCa)*.⁴⁴⁸ Fontos e helyt kiemelni, hogy a fenntarthatóság és visz-

443 DEBRECZENI Attila, „Kritikai kiadás papíron és képernyőn”, in *Textológia, filológia, értelmezés: Klasszikus magyar irodalom* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014), 26–42; HORVÁTH Iván, „Számítógép és irodalomtudomány”, *Alföld*, 3 (2010): 9–28; KISS Katalin, „Variánskiadások előkészítése TEI/XML-alapokon (Szabó Lőrinc: Föld, Erdő, Isten)”, in „*Szabad ötletek...*” *Szöke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, RUTTKAY Helga és SZABÓNÉ HUSZÁRIK Márta (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola–Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2005), 270–280; LABÁDI Gergely, „Könyvek távolról: A magyar regény 1807-ben”, *Irodalomtörténet*, 3 (2014): 311–332; MARÓTHY Szilvia, „Pannóniai ének Critical Edition (PECE)”, in *Gerézdi Rabán Emlékkonferencia*, Információtörténeti Műhely, 2015, 30–41; MÉSZÁROS Ágnes, „Genetikus elv – digitális kiadás (Elméleti megfontolások egy készülő Kazinczy-kiadás kapcsán)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 414–430; TÓTH Tünde, „Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón”, *Helikon*, 3 (2004): 417–440; ZSOLDOS-DEMJÉN Anetta, „Digitális szövegrögzítés TEI irányelvek alapján”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka (Miskolc: ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 491–504.

444 LOU BURNARD, „Introduction”, in *What Is the Text Encoding Initiative? How to Add Intelligent Markup to Digital Resources*, Encyclopédie Numérique (Marseille: OpenEdition Press, 2014), <http://books.openedition.org/oep/679>.

445 TEI, *Internationalization and Localization*, <http://www.tei-c.org/Tools/I18N/>.

446 Az elemkészlet személyre szabását a TEI Roma nevű online szolgáltatása teszi lehetővé, mely többféle kimeneti formátumot is támogat (dtd, relaxng, schematron, odd). Roma: *Generating Customizations for the TEI*, <http://www.tei-c.org/Roma/>.

447 Deutsches Textarchiv – DTA-Basisformat – DTABf <http://www.deutschestextarchiv.de/doku/basisformat>.

448 ReMetCa <http://www.remetca.uned.es/index.php?lang=en>.

szakereshetőség nélkülözhetetlen eleme a dokumentáció is – erről hajlamosak a projekttervezők megfélekezni. Az elemkészletre vonatkozó dokumentáció elkészítését a TEI Roma teszi lehetővé, az ún. One Document Does it all (ODD) formátumban.

A TEI dokumentumban a szövegen túl tehát olyan, a szöveg tartalmával és struktúrájával kapcsolatos információk vannak, melyeket a szöveggondozó fontosnak tartott rögzíteni. A TEI XML alapú rögzítés alapvonása, hogy az XML fájl nem tartalmaz megjelenítésre vonatkozó információkat.⁴⁴⁹ ez, mint láthattuk, messzemenő következményekkel jár a szövegkiadás határainak, miveltnak meghatározásakor.

5.2.2. Kiadások

A TEI XML mostanra számos modullal rendelkezik, így alkalmazása is egyre szélesebb körűvé vált: többek között prózai, verses és drámai szövegek, kéziratok és nyomtatványok, könyvek és időszaki kiadványok, nyelvészeti korpuszok, szóban elhangzott szöveg, zenei notáció vagy levelezés is kapott elemkészletet. Patrick Sahle és Greta Franzini alább részletesen elemzett katalógusán túl érdemes megemlíteni a TEI honlapján elérhető, annak irányelvei szerint készült kiadások listáját,⁴⁵⁰ mely ugyan 2015 áprilisa óta nem frissült, e dátumig bezárólag 178 tételes, s ez nem teljesen fedi a valóságot. Sajnos a linkek némelyike már nem él, így azon egyetlen magyar projekté sem, melyet a lista jegyez: ez a szegedi Nyelvtechnológiai Csoport természetes nyelvi szövegelemzéssel foglalkozó projektje.⁴⁵¹

5.2.3. Egységesítési törekvések

Az elektronikus szövegkiadásokat létrehozó közösség mintha két pártra szakadt volna a tekintetben, hogy a fenntarthatóság, a hosszú távú megőrzés szempontjából a TEI szabvány alkalmazásán túl van-e szükség egyéb szabványok, ajánlások követésére. Az alábbiakban e szakmai diskurzus mentén ismertetem, miképpen feszül egymásnak az adatközpontú és a hagyományos, vizuális szempontokat is érvényesítő szemlélet.

449 Tulajdonképpen ez fogalmazódik újra Arndt Niebisch TEI XML objektumok viselkedését vizsgáló előadásában is: „the TEI object, is not designed for human consumption, but rather constitutes a posthuman nucleus that interfaces much more easily with other operative systems and only in a mediated way with the human sensibility.” *Digital Scholarly Editions as Interfaces* konferencia, Graz, 2016. szeptember 23–24. Idézet forrása: https://static.uni-graz.at/fileadmin/gewi-zentren/Informationsmodellierung/PDF/dse-interfaces_BoA21092016.pdf.

450 TEI: *Projects Using the TEI* <http://www.tei-c.org/Activities/Projects/>. Utolsó megtekintés: 2019. 07. 31. Sajnos mára a kiadások jelentős része nem elérhető (vagy elköltözött). A TEI weboldalán, mely nemrég esett át egy nagyobb frissítésen, a grafikus felületen az URL-ek megjelenítése hiányzik. (A HTML-kódban megvan.)

451 Natural Language Processing Group <http://rgai.inf.u-szeged.hu/index.php?lang=hu&page=nlp> 2019. 07. 31.

A sokféleség, s az ebből adódó széttöredezettség egyik oka, hogy a TEI alapvetően nem határoz meg megjelenítési, felhasználási eszközöket és megoldásokat, csak a szöveg jelentésének, struktúrájának kódolásával foglalkozik, s abban is igen nagy szabadságot ad a szövegrögzítőknek. A konzorcium annyiban igyekszik segíteni a készítőket a megjelenítésben, hogy közrebocsát XSL stíluslapokat, melyek a TEI XML-t transzformálják HTML, LaTeX vagy XSL:FO dokumentummokká, illetve fórumot biztosít, hogy ilyeneket a készítők a közösséggel megosszanak.⁴⁵²

Magdalena Turska, James Cummings és Sebastian Rahtz a tudományos szövegkiadások szabályozásával foglalkozó cikkében amellet érvel, hogy konszenzus a megjelenítésre, szolgáltatásra vonatkozóan nem érhető el a szövegek, a tudományos feldolgozás sokfélesége és egyéb emberi tényezők miatt.⁴⁵³ 2014 ősze óta munkacsoportjuk azzal foglalkozik, hogyan lehetne leegyszerűsíteni a kódolási és megjelenítési folyamatot, s egyúttal támogatni a kiadásban explicit hozzáadandó tudás, a kutatási eredmények hosszú távú megőrzését. A TEI Simple lényege, hogy az eredendő TEI sémát és dokumentációt tároló TEI ODD (One Document Does it all)⁴⁵⁴ tartalmazza a megjelenítési minimumokat is, például: „ez egy jegyzet”, „csak ez a rész jelenjen meg”, „hogyan formázd XY egységet”. A feldolgozási modell megfogalmazásához alapvetően a TEI elemkészlet ismerete szükséges, ahhoz csupán néhány új elemet vezettek be.⁴⁵⁵

A kiadás megőrzésének két forgatókönyve képzelhető el: az egyik csak a forrásfájlokra, a másik a kiadás egészére (forrásfájlok, megjelenítő szoftver, informatikai környezet, stb.) terjed ki. Ha utóbbi, mindenképpen szükség van konszenzusra a kiadások létrehozására vonatkozóan a TEI szabványon túl is. Itt elsősorban nem szakmai, hanem technikai jellegű egyezségekre kell gondolni, bár a technikai és szakmai kritériumok olykor nehezen szétválaszthatók.

Horváth Iván 2010-es cikkében számol be arról, hogy az Országos Széchényi Könyvtárral együttműködésben olyan „házi ajánlás” készül az elektronikus kritikai szövegkiadásokhoz, mely a létrehozókat az egyformaságra szorítja, így könnyítve a könyvtári megőrzést. Az ajánlást nem, csak annak egyik előzményét ismerjük meg a dolgozatból, melyet Fuchs Anna közreműködésével készítettek el. Ez a *szöveg*, illetve a *másolás* fogalmát, a szövegtörténeti rétegeket (fő- és alváltzatok) definiálja, majd a szövegmódosulás típusait osztályozza, s tesz javaslatot a jelenségek rögzítésének formalizálására. Bár a tanulmány említi, hogy a TEI szabványt alkalmazzák, a részle-

452 TEI Tools, Stylesheets. http://www.tei-c.org/Tools/#body.1_div.2.

453 TURSKA, CUMMINGS, RAHTZ, Par. 9.

454 22 Documentation Elements = P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange, The TEI Guidelines, 2016. <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/TD.html>

455 Beszámoló a projektről: Magdalena TURSKA, *Seeking the SIMPLicity...*, DiXiT, 2015.

<https://dixit.hypotheses.org/550> Prezentáció a TEI Simple-ről: James CUMMINGS, *A Processing Model for TEI Simple*, Prezi.com, 2015. <https://prezi.com/bqi3bsaiecrz/a-processing-model-for-tei-simple/>

tekbe menő osztályozás nem tartalmaz konkrét elemekre való hivatkozást, tehát házi ajánlását nem köti össze a TEI ajánlásával. Ez adódhat „házi” jellegéből, az absztrakció magas fokából és abból is, hogy az ajánlás alapvetően szakmai és nem technikai szempontokat követ. A dolgozat a továbbiakban is elméleti síkon marad: a hosszú távú megőrzés kulcsát a megőrzési példányszám radikális növelésében és a tematikusan rendezett tartalomszolgáltatásokban (*narratívák*) látja.⁴⁵⁶

Joris Van Zundert és Peter Boot tanulmánya fordulatot sürget az elektronikus szövegkiadások megőrzésében és szolgáltatásában, ám nem ajánlások megfogalmazásában látja a megoldást. A sokszor projektenként egyedi szoftveres megoldásokat véleményük szerint a szöveg kódolására, a kódolt korpusz feldolgozására és megjelenítésére kifejlesztett közös platformok, szolgáltatások váltanák fel. Fontos kiemelni, hogy e felhő alapú megoldásokat a szerzők alapvetően könyvtári szolgáltatásokként képzelik el.⁴⁵⁷

A TEI XML szövegkódolás alapelve, mely szétválasztja az adatot annak megjelenítésétől, azt is magával vonta, hogy a kiadói, szerkesztői szándékok csak részint jelennek meg a kódolt szövegben magában: a megjelenítés további információkat hordoz. Ezért is érezhetik egyoldalúnak a létrehozók azt az archiválói tevékenységet, mely csak a kódolt szövegekre van tekintettel, s a megjelenítésükre már nem. A grafikus felhasználói felületek létrehozása azonban e komplex adatstruktúrával rendelkező szövegkiadások esetében időigényes, költséges feladat lehet, nem minden szerkesztő, sajtó alá rendező kívánsága. Az egyéni fejlesztések magukba záródó projekteket eredményeznek, nem kihasználva a hálózatos közeg kínálta lehetőségeket. Ezen problémákra kínálhatnak megoldást a megjelenítésre vonatkozó egyezmények, valamint a kutatók széles körében használható eszköztár kialakítása és a munkafolyamatok (a szövegkritikától a kódoláson át a publikálásig) újraosztása.⁴⁵⁸

456 HORVÁTH, „Számítógép és irodalomtudomány”.

457 Joris VAN ZUNDERT és Peter BOOT, „The Digital Edition 2.0 and the Digital Library: Services, not Resources”, *Bibliothek und Wissenschaft*, 44 (2011): 141–152. Megjegyzendő, hogy számos projekt használja a néhány elérhető online vagy asztali alkalmazások valamelyikét (például TextGrid, CollateX, Versioning Machine, Pundit), s a tanulmány megjelenése óta sorra készülnek el az egyetemi kutatói platformok, részint ezen igények kielégítésére.

458 Vö. Peter ROBINSON, „Why digital humanists should get out of textual scholarship. And if they don’t, why we textual scholars should throw them out.”, elérés 2016. december 13., <http://scholarlydigitaleditions.blogspot.com/2013/07/why-digital-humanists-should-get-out-of.html>. A projektek izoláltságát, „silósodását” felismerve kezdett közös infrastruktúra tervezésébe: George BUCHANAN és Kirsti BOHATA, „Digital Libraries of Scholarly Editions” (DH2010: Digital Libraries of Scholarly Editions, King’s College London, 2010. április 29.), <http://dh2010.cch.kcl.ac.uk/academic-programme/abstracts/papers/html/ab814.html>.

5.3. A vizsgálat forrásai

A TEI Consortium honlapján közli a bejelentett, illetve általuk ismert TEI XML alapú kiadásokat. A tudományos elektronikus szövegkiadások első átfogó katalógusa Patrick Sahle munkája 2008-ból. Bár pontosabb lenne rá az annotált bibliográfia kifejezés, hiszen cím, tudományterület, forrástípus, nyelv és korszak szerint ugyan rendezni tudjuk a feldolgozott anyagot, a hivatkozás elemeinek különválasztására Sahle nem vállalkozott, így a leírások nem teljesen következetesek, s nehezen elemezhetők. Mindazonáltal hatalmas munkával előállított, mára összesen 408 tételes (mert folyamatosan bővülő) és multidiszciplináris listáról van szó, amely kétségtávol a mai napig egyedülálló forrása a tudományos elektronikus szövegkiadásoknak – illetve elsősorban a nyugat-európai és észak-amerikai anyagnak (magyar nyelvű tétel például egy sem szerepel).⁴⁵⁹

Sahle munkájának újragondolása Greta Franzini szintén nemzetközi katalógusa, amely korszerű technikai megoldásokkal teszi hasznosíthatóvá az adatokat.⁴⁶⁰ Vállalkozása Sahle munkájához képest még hatalmasabbnak tűnik, hiszen az elmúlt közel egy évtizedben jelentősen megszaporodtak a tudományos elektronikus szövegkiadások, továbbá számos egyetemi és könyvtári kötődésű kutatócsoport készít szöveg alapú tudásbázist. Fontos lépése Franzininek, hogy közösségivé teszi a katalógusépítést, gyűjtését a GitHubon is közzétette, így bárki közreműködhet annak bővítésében (természetesen a hozzáadott tételek csak lektorálás után élesednek). Ennek köszönhetően kutatásaim megkezdésekor már egy magyarországi projekttel⁴⁶¹ is találkozhattam az akkor 222 tételes, folyamatosan bővülő listában. A projektet ismertető legutóbbi tanulmányban 325 tervezett feldolgozandó tétel szerepel, tehát a katalógus még ilyen tekintetben sem teljes.⁴⁶²

Bár világos, hogy a katalógus létrehozásának mozgatói között a megőrzés szándékát is ott tudhatjuk, elsődleges célként a munkacsoport nem ezt jelöli meg. A készítőink inkább előre, mint visszafelé tekintenek, s a fő hasznát az elektronikus kiadások követendő gyakorlatának megrajzolásában látják.⁴⁶³ Az adatok könyvtári környezetbe, metaadat szabványba való átültetését egyelőre nem említi a munkacsoport, a katalógus nagy előnye azonban, hogy fix mezőkkel (összesen 49-

459 Patrick SAHLE, *Catalog*.

460 Greta FRANZINI, *Catalogue of Digital Editions*, GitHub, 2016ff, utolsó módosítás: 2019. 04. 20. https://github.com/gfranzini/digEds_cat 2019. 07. 31.

461 Latzkovits Miklós, szerk., *Inscriptiones Alborum Amicorum* (SZTE Klebelsberg Könyvtár, 2003–), <http://doi.org/10.14232/iaa>.

462 Greta FRANZINI, Melissa TERRAS és Simon MAHONY, „9. A Catalogue of Digital Editions”, in *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerk. Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, HTML (Open Book Publishers, 2016), 161–182, <http://www.openbookpublishers.com/product/483>. Az azóta általam összegyűjtött magyar kiadásokról, ill. a katalógus bővítéséről az itt következő 5.4. fejezetben részletesen beszámolok, a katalógus 2019. május 1-jéig 304 elemet számlált.

463 Hasonló célokat említ Patrick Sahle is 2016-os tanulmányában: „My own catalogue of scholarly digital editions is an attempt to supply some empirical data for the ongoing methodological debate.” SAHLE, „What Is a Scholarly Digital Edition?” 38 (PDF-verzió).

cel) dolgozik, így egy esetleges konverzió nem okozhat akkora gondot. Az alkalmazott szempontrendszer igen sokrétű, az alapvető bibliográfiai adatokon túl nagy hangsúlyt fektetnek a technikai kivitelezésre, a feldolgozott források feltárására, a részt vevő intézmények feltüntetésére – még a projekt megvalósítási költsége is regisztrálható.

5.4. A magyar anyag áttekintése

Jelen áttekintés célja, hogy a magyar nyelvű és vonatkozású tudományos elektronikus szövegkiadásokat bemutassa. Ezek javarészt hálózati kiadványok, többségük valamilyen formában jelenleg is hozzáférhető a weben. Egy ÚNKP kutatói ösztöndíjnak köszönhetően ezen kiadásokat összegyűjtöttem, bibliográfiai leírásukat elkészítettem.⁴⁶⁴ Ennek keretében a citációs szoftvereknek megfelelő formátumú leíráson túl a korpusznak egy nemzetközi projekt szempontrendszerre, Greta Franzini említett katalógusa szerinti feldolgozása is elkészült.⁴⁶⁵

A Franzini által főszerkesztett katalógus közreműködőjeként a munka során 45 kiadvánnyal gazdagítottam a bibliográfiát, melyek leírása a GitHub repozitóriumában található,⁴⁶⁶ grafikus keresője, az adatok vizualizációja pedig egy nemrégiben elkészült fejlesztésnek köszönhetően a projekt honlapjáról elérhető.⁴⁶⁷ A kezdeményezés célja alapvetően a kiadványok jellegzetességeinek, illetve a hozzájuk kapcsolódó jó gyakorlatok megismerése volt.⁴⁶⁸ Fontosnak tartják továbbá, hogy felhívják a figyelmet a kiadások meglétére, segédeszközt nyújtsanak azok megtalálására, használatára, ezáltal is népszerűsítve azokat mind a szélesebb közönség, mind a mai napig szkep-

464 Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült, *Elektronikus szövegkiadások Magyarországon* c. projekt eredményeit a weben, ill. tudományos kiadványokban publikáltam, a pályázati szabályoknak megfelelően ez nem képezheti disszertációnak részét. E kutatás nélkül azonban nem születhetett volna meg a jelen áttekintés sem, hiszen annak eredményeire alapoz. A fent hivatkozott webes publikációkon felül a kutatás részeredményei e két cikkben férhetők hozzá: MARÓTHY Szilvia, „A vonzó véletlen”, in */HI70/tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter és MARÓTHY Szilvia (Q. E. D. Kiadó, 2018), <http://hi70.hu/2018/03/23/marothy/>; MARÓTHY Szilvia, „A tudományos elektronikus szövegkiadások feldolgozása”, in *Valóságos könyvtár – könyvtári valóság, III*, szerk. KISZL Péter és CSÍK Tibor, 2018, 351–356.

465 A mellékletben egy Zoteroval generált pillanatfelvétel található az általam összeállított, online folyamatosan frissülő jegyzékről, mely CSV, RIS és BibTeX formátumban letölthető (https://github.com/marothyszilvi/digEds_hun), valamint hozzáférhető és szerkeszthető a Zotero oldalán létrehozott „Digital Scholarly Editions” nyílt csoportban (https://www.zotero.org/groups/2199751/digital_scholarly_editions).

466 Greta FRANZINI, „Catalogue of Digital Editions” (GitHub, 2012), https://github.com/gfranzini/digEds_cat. Az adatgyűjtést a saját GitHub repozitóriumomban végeztem, a Franzini által szerkesztett repozitóriumba jelen sorok írásakor még nem került át minden tétel. Az általam készített teljes leírás, mely folyamatosan frissül, itt érhető el: https://github.com/marothyszilvi/digEds_hun. Ez 52 tételt tartalmaz: a különbség abból adódik, hogy a nemzetközi katalógus csak a jelenleg online hozzáférhető tartalmakat listázza.

467 Greta FRANZINI, Peter ANDORFER és Ksenia ZAYTSEVA, „Catalogue of Digital Editions”, elérés 2018. június 25., <https://dig-ed-cat.acdh.oeaw.ac.at/>.

468 FRANZINI, TERRAS és MAHONY, „9. A Catalogue of Digital Editions”.

tikus tudományos közösség körében. Az alábbiakban az általam megtalált és leírt magyar nyelvű, vagy vonatkozású kiadásokat ismertetem, a hazai és nemzetközi textológiai gyakorlat tükrében.

Sok esetben a médium sajátosságaiból is fakadóan nem találtam meg a kiadványokról alapvető adatokat: a hagyományos könyvészeti adatok egy része az új közegben szükségtelenné válik (pl. hely), más adatok viszont egyszerűen elmaradnak vagy pontatlanok (pl. kiadó). Számos kérdést hagytak nyitva a technika gyors változása, illetve a megőrzés hiánya miatt elveszett adatok is. Ez a fejezet nem jöhetett volna létre azon szakemberek, úttörők segítségével, akik a kiadványokhoz kapcsolódó adatokkal és történetekkel láttak el a kutatás során.⁴⁶⁹

5.4.1. A „bibliográfiából kimaradt tételek”

A kutatás során a weben első körben a már ismert kutatócsoportok, intézmények, vagy kiadók domainje alatt található, illetve ahhoz kapcsolódó további tartalmakban (pl. repozitóriumokban) kerestem. Részint webes keresőszolgáltatások speciális kereséseivel (kulcsszavak, kódok alapján), részint *wget* alkalmazással⁴⁷⁰ tükrözött tartalmakban offline eszközökkel. Segítségemre voltak továbbá azon szakmai interjúk is, amelyeket az egyes készítőkkal, kutatócsoportokkal folytattam. A mára elveszett kiadványok esetében, ahol a domainnév ismert volt, az Internet Archive WayBack Machine szolgáltatásában⁴⁷¹ talált mentések alapján készítettem leírást.

Bár forrásul végül nem szolgált, érdemes megemlíteni a *Magyar CD-ROM-ok diszkográfiáját* is, melynek általam ismert legutóbbi, és egyetlen elérhető verziója ugyancsak az Internet Archive-nak köszönhetően maradt fenn és érhető el.⁴⁷² Az alább közölt bibliográfiában három nem webes kiadvány van: a Balassa-kódex 1994-95-ös és 1996-os CD-ROM-os verziója, melyek nem szerepelnek a diszkográfiában, valamint a Csokonai énekelt költészetéhez készített DVD-ROM 2009-ből, mely későbbi lévén nem is szerepelhetett benne.

469 Ezúton köszönöm Bartók Zsófia Ágnes, Bánkeszi Katalin, Debreczeni Attila és a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, Devescovi Balázs, Elek Márton, Golden Dániel, Hegedüs Béla, Horváth Iván, Kiszl Péter, Kokas Károly, Moldován István, Molnár Sándor Gyula, Parádi Andrea, Palkó Gábor, Tószegi Zsuzsanna és Tóth Tünde segítségét!

470 „Wget”, GNU Operating System, elérés 2018. június 25., <https://www.gnu.org/software/wget/>.

471 Internet Archive, „WayBack Machine”, hozzáférés: 2018.07.10, <https://archive.org/web/>.

472 TÓSZEGI Zsuzsanna és BÁNKESZI Katalin, szerk., „Magyar CD-ROM-ok diszkográfiája” (Neumann Kht., 1992. 2006), <http://www.neumann-haz.hu/diszkog/>; A projektről lásd még: BÁNKESZI Katalin, „A CD-ROM-kiadás jövője – érvek és ellenérvek”, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2 (2005), <http://ki2.oszk.hu/3k/2012/09/a-cd-rom-kiadas-jovoje-ervek-es-ellenervek/>. A diszkográfiát 2004-ig Tószegi, majd azt követően Bánkeszi szerkesztette, s az 1997-től működő Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ (Neumann-ház) honlapjáról volt elérhető. Ezt őrizte meg a WayBack Machine, mert, mintegy szimbolikus módon, megkeresésemre már maguk a készítők sem rendelkeztek belőle példánnyal, a kiadó megszűnt, s ezen kiadványát nem mentették át más szolgáltatásba vagy archívumba. A diszkográfiában tudományos szövegkiadásra nem bukkantam.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy kutatásomat nem előíró, kinyilvánító szándékkal végeztem, célja pusztán egy sajátos (és máig ritka!) kiadványtípus darabjainak összegyűjtése, szélesebb közönség elé tárása volt. Mindazonáltal nem kerülhető el, hogy röviden bemutassam, milyen filológiai és technikai szempontok szerint válogattam össze a bibliográfia egyes tételeit.⁴⁷³ Stoll Béla először 1963-ban megjelent bibliográfiájának első fejezete: „A bibliográfiából kimaradt tételek jegyzéke”, mely további nyolc alpontban részletezi, mely tételeket nem dolgozta fel a munka során.⁴⁷⁴ Ha nélkülözve is a rá jellemző alaposságot, néhány példán keresztül azt kívánom ismertetni, mely tételek, kiadástípusok nem kerültek bele az általam készített bibliográfiába.

5.4.1.1. Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK)

1993-as indulásakor a MEK azzal az igénnyel lépett fel, hogy a weben elérhető (akkor még nem túl sok) szöveget összegyűjtse, megőrizze és felületén szolgáltatassa, tehát inkább kívánt web-archívum lenni, mintsem könyvkiadó, vagy szöveggondozó. A MEK állománya igen heterogén: az évtizedek során funkciója, tevékenysége többször kényszerült átértékelésre, mind a könyvtáras, mind a filológus közösség kritikái nyomán,⁴⁷⁵ és több időközben megszűnt szolgáltatás anyagát is átvette. Utóbbira példa a Neumann-ház, melynek kiadványai 2007–2013 között kerültek át a MEK-be.⁴⁷⁶ Ezek zömmel tudományos igényű nyomtatott kiadások digitalizált (gépett vagy OCR-ezett) verziói, melyek láthatóan nem szövegkritikai módszerekkel készültek: a kiadvány kísérszövegei, a MEK cédulák metaadatai nem utalnak a HTML kódolt szöveg előállításának módjára.⁴⁷⁷ A tudományos szövegközlések esetében szerzőjogi okokból a jegyzetek olykor elmaradnak, az elektronikus közzététel alapjául szolgáló könyv egyes részei pedig külön kiadvánnyá válnak. Ilyen például a V. Windisch Éva által gondozott, Szépirodalmi Könyvkiadónál 1980-ban megjelent *Kemény János és Bethlen Miklós művei* című kötet, mely a Neumann Kht. kiadásában

473 A hagyományos és digitális filológiával foglalkozó tudományos diskurzus tudományos elektronikus szövegkiadásokkal (*digital scholarly edition*) kapcsolatos állásfoglalásait egy korábbi tanulmányomban részletesebben áttekintettem, így jelen keretek között csak rövid összefoglalást adok. MARÓTHY Szilvia, „Elektronikus szövegkiadások a könyvtárban”, *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 64, 6 (2017): 298–309.

474 STOLL, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565-1840..*

475 Utóbbira egy jellegzetes példa: „Filológia és digitális barbárság”, ELTE BTK Bölcsészettudományi Informatika Önálló Program (BIÖP), 2004. március 4., <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/>.

476 Az összes átvett kiadványt (mely nem egyenlő a Neumann-ház összes kiadványával) a MEK gyűjteményében jelenleg annak régi online keresőjében találhatja meg a felhasználó (státusz=BHI), ez 317 tétel: <http://mek.oszk.hu/katalog2/>.

477 Ez alól egy kivétel van, mely nem meglévő tudományos kiadást, hanem az eredeti forrásokat dolgozza fel, s mely értelmező előszót, textológiai és tárgyi jegyzeteket is tartalmaz: VELKEY Ferenc és FÜLÖP Tamás, szerk., *Széchenyi István: Világ, 1831* (Budapest: Neumann Kht., 2002), <http://mek.oszk.hu/11800/11842/>. Hangsúlyozandó azonban, hogy ez a tény nem vonja maga után azt a következtetést, hogy ezen kiadványok létjogosultsága megkérdőjelezhető. Egy másik állítást annál inkább fontos kimondani: a digitalizált kiadványok nem egyenlőek az eredeti nyomtatott kiadvánnyal, hanem külön *katalógustételségre* méltó, önálló kiadványok, felelős kiadóval (ez esetben a Neumann Kht.). Vö. MARÓTHY Szilvia, „Elektronikus forráskritika”, *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 26, 6 (2017): 15–20.

Kemény János művei, valamint *Bethlen Miklós művei* címmel látták meg újra a napvilágot, a kísé-rőszöveg és a jegyzetek egy részének elhagyásával, melyek a kiadás forrásairól, elkészítéséről tá-jékoztatnak.⁴⁷⁸

Nem tartalmi, hanem technikai jellemzők miatt maradtak ki a gyűjtésből azon Jankovics Jó-zsef és Nyerges Judit szerkesztette Gyöngyösi-kiadások, melyek a korábban könyv formában megjelent népszerű kiadások digitalizált verzióit adják közre a MEK-en. A HTML-verziók a nyomtatott könyvből (vagy annak nyomdai elektronikus fájljaiból) készültek mechanikus úton, így például a tárgyi jegyzetek sem lettek hiperlinkekkel alakítva.

5.4.1.2. Digitális Irodalmi Akadémia

A kiadványok elektronikus sajtó alá rendezése ugyan irodalomtörténész részvételével történik, szöveggondozásra vonatkozó magyarázatokat itt sem találunk, tehát nem tudni, milyen változá-sok (pl. korrekció, emendálás) történtek a szövegeken. Noha a kiadvány metaadatai között min-den esetben pontos leírást kapunk a sajtó alá rendezéshez használt konkrét kiadványról, ezek gyakran gyűjteményes újrakiadások, s az nem részletezett, mely további szövegforrások alapján javították, ha javították azokat. Nemes Nagy Ágnes esszéinek elektronikus kiadásai például a Magvető Kiadó életműsorozatának két gyűjteményes esszékiadása alapján készültek,⁴⁷⁹ melyek bevezetői jelzik is, hogy az eredeti esszékiadatokhoz képest módosításokat eszközöltek – igaz, az 1989-es kötet átszerkesztése még az író részvételével történt. További esszék férhetők hozzá két másik kiadványból: az Osiris 2004-es gyűjteményes kiadásának egyes részeit, illetve a DIA szer-kesztőségében készült *Kötetben meg nem jelent írásokat* tették hozzáférhetővé, mely forrásközlé-seket eredetileg a *Holmi* lapjain publikálták a szerkesztők.⁴⁸⁰

A szöveg újraserkesztésén túl a hordozó sajátosságaiból is fakadnak különbségek: az illusztrált kiadványok szerzőjogi okokból gyakran illusztráció nélkül szerepelnek a DIÁ-ban, azonban nem találunk jegyzeteket, melyek az eredeti kiadvány és a weben hozzáférhető közötti különbsé-

478 *Bethlen Miklós művei*, szerk. V. WINDISCH Éva (Budapest: Neumann Kht., 2000), <http://mek.oszk.hu/06100/06152/>; *Kemény János művei*, szerk. V. WINDISCH Éva (Budapest: Neumann Kht., 2000), <http://mek.oszk.hu/06100/06166/>.

479 NEMES NAGY Ágnes, *Szó és szótlanság* (Budapest: Magvető Kiadó, 1989); NEMES NAGY Ágnes, *A magasság vágya* (Budapest: Magvető Kiadó, 1992). DIA-kiadásai: NEMES NAGY Ágnes, *Szó és szótlanság* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000096&secId=0000009388>; NEMES NAGY Ágnes, *A magasság vágya* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000211&secId=0000019516>.

480 NEMES NAGY Ágnes, *Az élők mértana: Prózái írások* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000002577&secId=0000438505>; NEMES NAGY Ágnes, *Kötetben meg nem jelent írások* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2012), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000009592&secId=0000888371>.

gekre rámutatnak. Utalás természetesen van rá, hiszen az illusztrátor személye rögzítve van a metaadatok között. Ilyen például Nemes Nagy *Feliciánja*, vagy Lázár Ervin meséi.⁴⁸¹

*

Végül meg kell említeni, hogy az intézményi repozitóriumok, és más nonprofit vagy profitorientált tudástár jellegű szövegszolgáltatások sem képezik részét a bibliográfiának. Ezek kivétel nélkül változó minőségű fotómásolatokat, és az esetek többségében kétrétegű PDF-ként a képekhez társított OCR-el előállított nyers szövegeket jelentenek. A szövegminőség ezekben az alkalmazott OCR szoftverek nem kifejezett magyar karaktertáblára kiélezettsége miatt nem túl magas. A szolgáltatások is inkább az online olvasás és a teljes szövegű keresés biztosítására korlátozódnak – bár utóbbihoz már szükség van némi felkészültségre is a szövegminőség miatt. Ennek finansziális és kulturális okai ha érthetőek is, érdemes látni, hogy nem volt ez mindig így. A 2000-es években például Bakonyi Géza munkatársaival a *Széphalom* folyóirat XML alapú, a szövegegyeségeket automatikusan felismertetett és címkézett szövegbázisát készítették el, mely Ilia Mihály közreműködésével tudásbázissá szerveződött volna a tervek szerint.⁴⁸²

5.4.2. Kiadványtípusok

5.4.2.1. Filológiai szempontok

Hogy mi a tudományos elektronikus kiadás, milyen terminológiai problémákat rejt magában ez a kifejezés, arra a fentiekben már részletesen kitértem. Az alábbiakban ezért csak a gyűjtés szempontjából foglalom össze röviden, milyen filológiai és technikai szempontok mentén jelöltem ki az említett ÚNKP-kutatás során a korpuszt, kapcsolódva az 5.1. fejezetben tárgyalt terminológiai problémákhoz.

A feldolgozandó kiadványok filológiai szempontú meghatározásában alapvetően a MTA Textológiai Munkabizottságának idézett alapelveit követtem.⁴⁸³ Ez alól egy kivétel van, mely éppen

481 NEMES NAGY Ágnes, *Felicián, vagy a tölgyfák tánca*, (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000217&secId=0000020057>.

LÁZÁR Ervin *A négy szögletű kerek erdő* c. könyvének Réber-féle illusztrációi például egyszín nyomatos változatban szerepelnek. (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011), http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000574&secId=0000051219&mode=html#Lazar_Ervin-A_Negyszogletu_Kerek_Erdo-lazar00042.

482 „Ilia Mihály professzor úrral konzultálva kísérletet teszünk arra, hogy a szövegben feltüntessük azokat az elemeket is, amelyek már irodalomtörténeti, illetve irodalomelméleti fogalmakhoz, problémákhoz kapcsolódnak. Így módon egy olyan strukturált szöveghez juthatunk el, amely már a szemantikai, interaktív szövegfeldolgozást is lehetővé teheti.” BAKONYI Géza, „Tartalomszolgáltatás – egy folyóirat digitális feldolgozása”, 2000, <https://nws.niif.hu/ncd2000/docs/eloadas/29/index.htm>. Sajnos azonban a szegedi egyetemi könyvtárak egyesítésekor, a jelenlegi épületbe költözközéskor a fájlok megsemmisültek. (Kokas Károly és Sándor Ákos szóbeli közlése nyomán.) Vö. MOLNÁR Sándor, „Folyóirat-digitalizálási projektek a Széphalomtól a DélmagyArchívig”, *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 61, 11–12 (2014): 448–452.

483 „Alapelvek”.

az elektronikus kiadásoké. Talán mert ekkor még kevés példa állt rendelkezésre, melyekből a szabályokat el lehetett volna vonni, vagy további ajánlásokban kívánták azt részletezni, az elektronikus kiadás az *Alapelvek* szerint voltaképpen az elektronikus kritikai kiadás leírását adja, s nem annyira technikai, mint tartalmi megkötések alkalmazását.⁴⁸⁴ Az alábbiakban az *Alapelvek* ismertetése mellett megjelennek Sperberg-McQueen 1994-es tanulmányának főbb gondolatai is, melyben az elektronikus szövegkódolás princípiumait gyűjti össze, s mely egyike azon szövegeknek, melyek az *Alapelvekre* hatással voltak.⁴⁸⁵

Szöveggondozó személye

„Minden kiadástípusra vonatkozó közös követelmény az is, hogy a szöveggondozásnak név szerint felelőse legyen, s a munkát szaklektor ellenőrizze.” Tehát ahol nincs megnevezve a szöveget létrehozó személy, a kiadás nem tekinthető tudományos publikációnak – megjegyzendő azonban, hogy olyan publikáció, mely csak ezt az információt hallgatná el, nem volt, a problémát általában a szerző és a magyarázó jegyzetek együttes hiánya jelentette.

Magyarázat

A kritikai és a forráskiadásnak egyaránt kötelező részei a magyarázó jegyzetek, melyek a textológiai jellegű információkat tartalmazzák, valamint kritikai kiadás esetében a szövegkritikai apparátus, mely a szövegeltérésekre, esetleges emendálásokra hívja fel a figyelmet. Tehát a tárgyi jegyzetek hiánya miatt nem, csak a textológiai jegyzetek hiánya miatt maradt ki kiadás a bibliográfiából.

A genetikus kiadásnál szintén kötelező elem a kísérő tanulmány, mely a textológiai elveket, eljárásokat mondja ki a teljesség igényével a kiadással kapcsolatban. E kritérium alól a népszerű kiadás sem kivétel, a pontos szövegforrás(ok) és a szövegen végzett módosítások leírása itt is szükséges: „kísérő tanulmány, amely megadja a szövegközlés forrását, ismerteti az átírási elveit.” A textológiai jellegű apparátus nem, de a tárgyi jegyzetek megléte elvárt.

484 Lásd erről bővebben: MARÓTHY, „Elektronikus szövegkiadások”, 298–299. Az elektronikus, digitális és hálózati kiadás meghatározásához lásd még: HORVÁTH, „Egy műfaj halála”; PARÁDI, „13. fejezet: Internetes kritikai kiadás”. Noha erre a tényre az alapelvek kísérő tanulmányában maga Kecskeméti Gábor is felhívja a figyelmet, az alapelvekben nem ez a megfogalmazás szerepel. A kilátásba helyezett ajánlás, melynek szükségességét maga a tanulmány is vitatta, végül nem készült el. KECSKEMÉTI, „A textológiai munka egyes problémáiról: az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor”, 321.

485 C. M. SPERBERG-MCQUEEN, „Textual Criticism and the Text Encoding Initiative”, TEI Consortium, 1994, <http://www.tei-c.org/Vault/XX/m1a94.html>; Nyomtatásban: C. M. SPERBERG-MCQUEEN, „Textual Criticism and the Text Encoding Initiative”, in *The Literary Text in the Digital Age*, szerk. Ann ARBOR és Richard J. FINNERAN, Editorial Theory and Literary Criticism (University of Michigan Press, 1996), 37–62; Lásd még előzményeiről: Lou BURNARD, „Report of Workshop on Text Encoding Guidelines”, *Literary and Linguistic Computing* 3, 2 (1988): 131–133, <https://doi.org/10.1093/lc/3.2.131>.

Összefoglalva: azon kiadásokat tekintetem a fent ismertetett alapelvek figyelembe vételével tudományos kiadásoknak, amelyek a sajtó alá rendezett szövegek forrását pontosan meghatározzák, valamint részletesen reflektálnak azon szöveggondozói eljárásokra, melyek alapján a kiadás szövegét létrehozták. A Greta Franzini által főszerkesztett katalógus leírása ezeket a szakmai kritériumokat Patrick Sahle tudományos munkáira alapozva így kéri számon:⁴⁸⁶ tudományos-e, illetve kiadás-e a leírandó mű (igen/nem)? A tudományosság kritériumának rövid megfogalmazása Sahle-nál: „A kiadásnak kritikai jellegűnek kell lennie, kritikai elemekkel kell rendelkeznie – egy sima facsimile, egy digitális könyvtár nem kiadás.”⁴⁸⁷ A kiadás meghatározása: „A kiadásnak meg kell jelenítenie tárgyát (jellemzően átírt/szerkesztett szöveg formájában), egy katalógus, egy index, egy leíró adatbázis nem kiadás.”⁴⁸⁸ Ennek megfelelően azon kiadványokat regisztráltam csak, ahol a fenti kritériumoknak megfelelő szöveges tartalom is jelen van.

5.4.2.2. Technikai szempontok

Az első webes kiadások, melyek a Bölcsészeti Informatika Önálló Program (továbbiakban BI-ÖP) műhelyében készültek, mind HTML jelölőnyelvet használtak. Bár az SGML, mely 1986-ban lett ISO-szabvány, majd az azt fokozatosan felváltó XML, melyet 1996-ban publikáltak, a Balassi-kritikai készítésekor már elérhető szabványok voltak, azok webes publikálása (megjelenítése) még körülményes lett volna. Így a Balassi-kiadás készítői akkor a HTML5 által mára már nem támogatott keretes honlapszerkezet (*<frame>*)⁴⁸⁹ mellett döntöttek. A kiadásban minden egyes vers kritikai vagy forrásszövegét egy-egy HTML fájlban írták át.

A hipertext megjelenése nagy hatással volt mind a textológiai, mind a hermeneutikus értelmezői közösségekre,⁴⁹⁰ ezt a kilencvenes-kétezres évek számos kiadványa mutatja. A régi szövegek gondozásával kapcsolatos összefoglalójában Orlovsky Géza például így foglalja össze a lehetőségeket és a velük járó aggodalmakat (melyekkel ma már nehéz azonosulni):

„Ha ilyen sok előnnyel bírnak a hálózati kritikai kiadások, akkor vajon miért nem terjedt még el jobban ez a műfaj? A hipertext bírálói szerint a középpont nélküli szöveg demokratizmusa látszólagos. A létrehozható kapcsolatok száma még egy igen gazdag gyűjtemény

486 Greta FRANZINI, ed., „How to contribute a digital edition to the Catalogue”, Catalogue of Digital Editions, GitHub, hozzáférés: 2019.07.31, https://github.com/gfranzini/digEds_cat/blob/master/CONTRIBUTING.md.

487 „An edition must be critical, must have critical components – a pure facsimile is not an edition, a digital library is not an edition.” Saját fordítás. (M. Sz.) FRANZINI, TERRAS és MAHONY, „9. A Catalogue of Digital Editions”, 163. Vö. SAHLE, „About a Catalog”; SAHLE, „What is a Scholarly Digital Edition?”

488 „An edition must represent its material (usually as transcribed/edited text) – a catalog, an index, a descriptive database is not an edition.” FRANZINI, TERRAS és MAHONY, „9. A Catalogue of Digital Editions”, 163.

489 „HTML frame tag”, w3schools, elérés 2018. június 19., https://www.w3schools.com/tags/tag_frame.asp.

490 Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a textológia, és mint ilyen a számítógépes textológia is interpretatív tevékenység, így voltaképpen ez a két közösség egy. Vö. Lou BURNARD, „On the hermeneutic implications of text encoding”, Lou Burnard: his home page (Oxford University), 1998, <http://users.ox.ac.uk/~lou/wip/herman.htm>.

esetében is véges. [...] J. Hillis Miller szerint a szöveg folyamatosságából kivilágító, linkeket tartalmazó szavak megzavarják a szöveg és az olvasó találkozásának meghittségét. A befogadás művelete igényelné a figyelem összpontosítását és egy bizonyos alázatot, a nem-szekvencionális tartalom ezzel szemben felületességhez vezet, a klikkelés csábítása az elmét olyan labirintusba csalja, ahonnan egy idő után már nem láthatók a magasabb szintű szerkezetek. A lineáris szöveg és a hiperszöveg viszonya olyan, mint a mozivetítés és a távkapcsolós televíziózásé. Susan Hockey arra figyelmeztet, hogy a túl sok szöveget prezentáló elektronikus kiadások egy idő után mintegy leképezik a valóságos archívumok bizonyultságát, és a valóságot megkettőzve végleg kaotikusakká és áttekinthetetlenekké válnak.”⁴⁹¹

Az 1998-ban publikált Balassi-kritikai a TEI szabvány térnyerésével, s annak SGML-ről XML-re térésével (2002)⁴⁹² 2004-ben esik át egy teljes körű átalakításon, valószínűleg elsőként alkalmazva a TEI XML struktúrát tudományos közegben a hazai kiadások közül.⁴⁹³ Az elmúlt évtized kiadásai már zömmel az XML, s az ahhoz kialakított elemkészlet, a TEI szabványai szerint készültek el. Ez a kiadások természetét tekintve is lényegi változásokat hozott. A TEI kódolás alapelveire az 5.2. alfejezetben már kitértem, így e helyt csak ezen alapelvek következményeire hívnám fel a figyelmet.

A TEI dokumentumban a szövegen túl olyan, a szöveg tartalmával és struktúrájával kapcsolatos információk vannak, melyeket a szöveggondozó fontosnak tart rögzíteni. A TEI XML alapú rögzítés alapvonása, hogy az XML-fájl nem tartalmaz megjelenítésre vonatkozó információkat:⁴⁹⁴ ez messzemenő következményekkel jár a szövegg kiadás határainak, miveltnak meghatározásakor. A szöveg mint adat, és a szöveg struktúrája, textológiai és szemantikai tulajdonságai mint meta-adatok, melyek mind az XML kódolásban kerülnek rögzítésre, elválnak megjelenítésüktől. A kódolás feladata a szöveggel kapcsolatos állítások megfogalmazása, a különféle megjelenítésekkel (pl. weboldal vagy nyomtatott könyv) szigorúan nem foglalkozik. A megjelenítés a szövegg kódolást követő fázis, mely további alkalmazások (pl. XSL transzformáció HTML megjelenítéshez) bevonásával áll elő. A tudományos kiadás készítésekor tehát nem az válik elsődleges kérdéssé,

491 ORLOVSZKY Géza, „A régi magyar textológia helyzetéről”, *Irodalomtörténet* 85, 35. sz. (2004), 331–344, 341.

492 TEI Consortium, „TEI: History”, hozzáférés: 2019.07.31, <http://www.tei-c.org/about/history/>; Edward VANHOUTTE, „The Gates of Hell: History and Definition of Digital | Humanities | Computing”, in *Defining Digital Humanities: A Reader*, ed. Melissa TERRAS, Julianne NYHAN, Edward VANHOUTTE (Ashgate, 2013), 119–156, 132–135.

493 Kutatásom során másikat nem találtam. Nem TEI szabvány szerint, de úttörőként XML-ben végezte el Bakonyi Géza munkatársaival a *Széphalom* folyóirat digitalizálását 2000 körül, lásd fentebb.

494 Tulajdonképpen ez fogalmazódik újra Arndt Niebisch TEI XML objektumok viselkedését vizsgáló előadásában is: „the TEI object, is not designed for human consumption, but rather constitutes a posthuman nucleus that interfaces much more easily with other operative systems and only in a mediated way with the human sensibility.” *Digital Scholarly Editions as Interfaces* konferencia, Graz, 2016. szeptember 23–24. Idézet forrása: https://static.uni-graz.at/fileadmin/gewi-zentren/Informationsmodellierung/PDF/dse-interfaces_BoA21092016.pdf

hogyan jelenítsünk meg adott szövegegységeket, jegyzeteket, hanem az, milyen modell szerint fogalmazzuk meg állításainkat, azok strukturált halmaza hogyan épül fel.

A TEI XML kódolás legfőbb célja a tudományos adat hosszú távú megőrzése, olvashatóságának fenntartása és összehasonlíthatóságának biztosítása. Ennek egyik következménye, hogy a nagyobb szövegtörzset feldolgozó tudományos kiadások inkább működnek szakadatbázisként, mint egyszerű olvasókönyvként. A szövegek egységes elvek szerinti feldolgozása ugyanis lehetővé teszi azok sok szempontú visszakereshetőségét.

A magyar nyelvű és vonatkozású tudományos elektronikus szövegkiadások „elektronikus” vagy „digitális” voltának meghatározását a háromféle szövegkiadási tevékenység szerint ismertetem (eleve digitális, digitalizált, digitálisra áttett), mellyel egyúttal a hazai digitális filológia jellemző tevékenységi köreit is igyekszem röviden áttekinteni.

Eleve digitális (born digital)

A *Hálózati kritikai kiadássorozat*⁴⁹⁵ kapcsán nemcsak az kiemelendő, hogy készítői hazai és nemzetközi szinten is elsők közt publikáltak a weben teljes értékű kritikai és forráskiadásokat, de az is, hogy az eredeti forrásszövegek textológiai és filológiai feldolgozása eleve erre a médiumra lett kialakítva. A hagyományos filológiát a '80-as, '90-es évek új filológiájával (mely a szöveg pluralitására és multiplicitására fordította a figyelmet), valamint a webes megoldásokkal kiegészítve alkotott meg a szövegkiadás számára módszertant a '90-es évek közepétől fogva.⁴⁹⁶

A 2010-es évektől készíti a MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport eleve digitális, TEI XML alapú tudományos szövegkiadásokat. Emellett a korábbi papír alapú kiadásait is retrospektíve elkészítik ugyanazon webes környezetre: ilyen például a *Magyar írók levelezése* című kiadás.⁴⁹⁷ Ez mintegy metaprojektté fejlődött az évek során, hiszen egyrészt a kutatócsoport más kritikai kiadásainak levelezés részeit gyűjti magába, s teszi együttesen áttekinthetővé, kereshetővé, másrészt további kutatócsoportok bekapcsolódásának is teret ad.⁴⁹⁸ A kutató-

495 *Hálózati kritikai kiadássorozat*, sorozatszerk. HORVÁTH Iván, hozzáférés: 2019.07.31, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/index/>. Kiadványait lásd a mellékelt bibliográfiában.

496 Ezek részletes ismertetését lásd: TÓTH Tünde, „Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón”, *Helikon* 3. sz. (2004): 417–440; HORVÁTH Iván, „Számítógép és irodalomtudomány”, *Alföld* 3. sz. (2010): 9–28.

497 DEBRECZENI Attila és ORBÁN László, szerk. *Magyar írók levelezése: Elektronikus kritikai kiadás*. MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2016. https://doi.org/10.5484/Magyar_irok_levelezese. Lásd az „Adaptált kritikai kiadás kötetek” és a „Csak elektronikus kiadásban hozzáférhető szövegek” alatt.

498 Lásd a nemrégiben indult Lendület-projekt adatbázisát: CSÖRSZ Rumen István, szerk., *Írói és tudóslevelezés: Adatbázis, v1.0* (Budapest: MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, 2018), <https://levelezes-lendulet.iti.btk.mta.hu/>.

csoport ugyanakkor kiemelt hangsúlyt fektet a párhuzamos közlésre, tehát arra, hogy szövegkiadásuk mind a weben, mind pedig papír alapon elérhető legyenek.⁴⁹⁹

Digitalizálás és digitális átültetés

A *digitális átültetés* kifejezést a *digitalizált* (*digitised/digitized*) fogalmától való elkülönítés szándékával alkalmazom.⁵⁰⁰ A digitalizált kiadás az a típus, mely a fent idézett *Alapelvek*ben említésre kerül,⁵⁰¹ s melyre a tudományos elektronikus szövegkiadások (*digital scholarly editions*) teoretikusa, Patrick Sahle is nagy hangsúlyt fektet, hogy élesen különválassza a „valódi” digitális kiadásoktól. Greta Franzini fent idézett leírása a kiadás digitális voltára ugyancsak rákérdez (szintén Sahle meghatározását véve alapul): „Egy digitalizált nyomtatott kiadvány nem »digitális kiadás«. Amennyiben egy kiadás paradigmájában az »oldal« két dimenziós terére korlátozódik, és a tipográfiának információhordozó szerepe van, akkor az nem digitális kiadás.”⁵⁰²

Annak érdekében azonban, hogy a számítógépes filológia tevékenységi köreit pontosabban írassuk le (vagy jobban megbecsülhessük) érdemesnek tartom a *digitális átültetés* fogalmát közbeiktatni, mely a tágabban értelmezett digitalizálás azon esete, mely során a nyomtatott forrás digitális leképezése strukturális és tartalmi hozzáadott értékkel bővül, alkalmazkodva a médium sajátosságaihoz, kihasználva annak előnyeit (pl. szövegelemek azonosítása, Linked Open Data adatgazdagítás, egyéb metaadatolás). A digitalizált kiadásoktól tehát technikailag különül el, az eleve digitális kiadásoktól azonban tartalmilag, hiszen alapjuk egy már elvégzett alapkutatás eredményeként létrejött nyomtatott tudományos kiadás.

Az *Alapelvek* 2004-ben született, ekkor még az a kevés tudományos igényű vállalkozás, mely elektronikus szövegkiadással foglalkozott, mind egyértelműnek tekintette, hogy ez az eszköztár „előrefele” alkalmazandó, olyan értelemben vett paradigmaváltás, amely a szövegkiadási tevékenységet írja át. Nem pedig olyan eljárás, mely a korábbi kritikai kiadások újjáélesztéséhez, újragondolásához is alkalmas. De, részint éppen az *Alapelvek*nek, részint a *Hálózati kritikai*

499 DEBRECZENI, „Kritikai kiadás papíron és képernyőn”.

500 Nem egyenlő a Niels Brügger által javasolt *reborn digital* kifejezéssel, mely alapvetően a korábbi webes technológiával készült, tehát eleve digitális, de technikailag elavult kiadványok megőrzéséhez kapcsolódó fogalom. Így a Brügger által javasolt három típus voltaképpen négy, bár ennek inkább szakmai okai vannak, mint technikaiak. Vö. Niels BRÜGGER, „Digital Humanities in the 21st Century: Digital Material as a Driving Force”, *Digital Humanities Quarterly* 10, 2. sz., <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/10/3/000256/000256.html>.

501 „[...] nem tekintjük önálló kiadástípusnak a digitalizált kiadásokat: ezek a papírkiadásoktól csak a számítógépes adathordozóban különböznek, nem pedig szövegfelfogásukban.” „Alapelvek”, 329.

502 „A digitized print edition is not a »digital edition«. If the paradigm of an edition is limited to the two-dimensional space of the »page« and to typographic means of information representation, then it's not a digital edition.” Saját fordítás. (M. Sz.) Az idézet forrása: Greta FRANZINI, ed., „How to contribute”. Az eredeti megfogalmazás itt: Patrick SAHLE, „About a Catalog of Digital Scholarly Editions”, <http://www.digitale-edition.de/vlet-about.html>.

kiadássorozatnak köszönhetően, s legfőképp a technológiai fejlődés hozta adottságok miatt ez a helyzet megváltozott. Ennek ékes példái mind a debreceni műhely fent említett párhuzamos közlései, mind pedig a Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet közös, DigiPhil nevű műhelyének⁵⁰³ Kosztolányi-, Mikszáth- és Móricz-kiadásai. Ez utóbbiak a már elkészült, eredetét tekintve a nyomtatásban megjelent és e médium szerint megalkotott kritikai kiadássorozatok digitális átültetésével készültek.⁵⁰⁴

5.5. A magában álló szöveg és a kompozíció

Amennyiben egy verskötetre jellemző a ciklusos építkezés, annak megismerésére, bemutatására vajon a szövegkiadók mennyire helyeztek hangsúlyt, milyen módon rögzítették ennek tényét és vizualizálták azt a webes megjelenítési felületeken? Az elemzett szövegkiadások sorát részint Greta Franzini idézett katalógusa, részint saját gyűjtés nyomán állítottam össze. A lista nem teljes körű, csupán kiadói gyakorlatokra kívánok példákat hozni.

A kiadások alábbi ismertetése ahhoz is hozzájárul, hogy a hagyományos filológia eljárásait összevessük a digitálisával. Véleményem szerint ez utóbbi nem jelent gyökeresen más gyakorlatot, hiszen előbbire épül. Mégis: a digitális filológia mind szövegszemléletében, mind pedig a szöveg kezelésében (a tudományos adatok⁵⁰⁵ rögzítésében) és megjelenítésében fontos különbségek jelennek meg a médiumból következően.

*A critical edition of the poetry of Dafydd ap Gwilym*⁵⁰⁶

A szövegközlők a szerzői szándék lehető leghívebb visszaadását tűzték ki célul.⁵⁰⁷ Ugyanakkor kiemelik, hogy a versek számos forrása az oralitásban való továbbélést rögzíti, a szövegvariánsokért pedig részint maga a költeményeit előadó szerző felelős, így joggal vetődik fel a kérdés, van-e értelme anakronisztikusan „eredeti”, rögzült szöveget keresni, rekonstruálni.⁵⁰⁸ Mint az oralitás és az írott kultúra jellemzőit ötvöző rugalmas keretrendszer, mely állandó, és variálható elemeket

503 DigiPhil (Tudományos szövegkiadások, bibliográfiák és kutatási adatbázisok online tudástára), Petőfi Irodalmi Múzeum–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, hozzáférés: 2019.07.31, <http://digiphil.hu/>.

504 Az egyes kiadványok leírását lásd a mellékelt bibliográfiában. Jól példázzák a szövegkiadások szövevényességét például Kosztolányi *Édes Annájának* különböző kiadásai. VERES András, szerk., *Kosztolányi Dezső: Édes Anna: hálózati kritikai kiadás*, Hálózati kritikai kiadássorozat (Gépeskönyv, 2001), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kd/edesanna/>.

505 Tudományos adat gyűjtőnévvel utalok a tudományos kutatás (ez esetben a filológiai munka) során keletkező minden adatra és metaadatra, melybe beleértendőek maguk a szövegforrás átiratok, a tárgyi és kritikai jegyzetek, a bibliográfiai adatok stb.

506 Dafydd JOHNSTON, A. Cynfael LAKE, Huw Meirion EDWARDS és Dylan Foster EVANS, szerk., *A critical edition of the poetry of Dafydd ap Gwilym* (University of Swansea, 2002), <http://www.dafyddapgwilym.net/>.

507 „The edited texts are composite ones which draw on the evidence of all the manuscripts in order to recreate as closely as possible the poems as composed by the poet.”
http://www.dafyddapgwilym.net/essays/egwyddorion_principles/index_eng.php.

508 <http://www.dafyddapgwilym.net/docs/The%20Principles%20of%20the%20Edited%20Texts.pdf>. 2.

is tartalmaz adták közre a szöveg gondozói a verseket, szem előtt tartva, hogy az ún. pontos szövegközlés, az egyes olvasatok kiemelése nem lehetséges esetükben.⁵⁰⁹

Ezen kiadási elvek kiterjednek a központoszástól kezdve a vers tipográfiáján át a verscímeig – minden esetben elválasztva a szerzői, szerzőhöz feltételezhetően közel álló szöveget, és az utólagos hozzátételeket (pl. címek). Mivel Gwilym költeményei különféle gyűjteményes kéziratokban maradtak fenn, s más sem utal ciklusok meglétére, a honlapon sem találjuk ilyen elrendezésüket. Tematikus felosztást azonban kapunk a közreadóktól: e szerint találjuk a verseket is sorszámozva az indexben (az ábécérendes incipitmutató mellett). Ez azonban inkább csak a tájékozódást segíti: téma, műfaj, versforma, ill. bizonytalan attribúció szerint csoportosítják a verseket.⁵¹⁰

*Dante Online (Società Dantesca Italiana)*⁵¹¹

A honlapon Dante műveinek a '60–'80-as évek papír alapú kiadásait teszik közzé olasz és angol nyelven, szerzői életrajzzal, a források leírásával és bibliográfiával kiegészítve, ezek elsősorban a szélesebb közönségnek szólnak. A *Commedia* esetében kéziratok források szövegkritikai jegyzetekkel ellátott átírása is elérhető, bár az átírás és jegyzetek dekódolása elég nehézkes, hiszen a közreadók egyéni jelrendszert találtak ki erre. A *Dante Online* kiadási, indulási évét a honlapon nem sikerült megtalálnom,⁵¹² egy köszönetnyilvánítás alapján a kétezres évek fordulóján készülhetett az IBM és egy Infogroup nevű cég segítségével,⁵¹³ így elvben ismerhették az akár már rendelkezésre álló szabványokat, ám azok, elsősorban a TEI alkalmazása inkább a 2010-es évektől vált elterjedté. Mindenesetre a vizsgált átiratukban a források igen nehezen értelmezhetők, illetve hasonlíthatók össze. A navigálás alapvetően a menürendszer és a szövegegységek szűkítése által lehetséges, az egyes kódexek szerkezeti sajátosságai a webes reprezentációban nem válnak explicitté. A honlapon számos kódex forráskiadása, ill. némely esetben csak fotómásolata érhető el (összesen 33), a kódexek mindegyike pontosan adatolt, részletes leírással van ellátva. Az anyag tehát igen gazdag, jelen vizsgálat szempontjából azonban ugyanazon megjelenítési eszközökkel operál, mint a fent és alább is tárgyalt kiadások többsége: az átírás és annak megjelenítése

509 „If flexible fixity is accepted as a fundamental textual principle, then it follows that the attempt to recreate such a text is not as pointless as some have argued recently. But it also follows that a definitively correct text cannot be achieved, and that the necessity to select one reading and reject all others can sometimes be misleading.” Uo., 3.

510 http://www.dafyddapgwilym.net/introduction/rhantematig_themdivi_eng.php

511 *Dante Online* (Firenze: Società Dantesca Italiana, [s. a.]), <http://www.danteonline.it/>. Lásd még a *Commedia online* kiadását, mely előfizetést igényel, ezért sajnos nem része a vizsgálatnak. Prue SHAW, szerk., *Dante Alighieri: Commedia. A Digital Edition* (Birmingham–Firenze: Scholarly Digital Editions–SISMEL, 2010), <http://sd-editions.com/AnaAdditional/commediaonline/home.html>.

512 Ahogy Greta Franziniéknek sem, vö. <https://dig-ed-cat.acdh.oeaw.ac.at/editions/detail/42>.

513 A köszönetnyilvánítás itt érhető el: http://www.danteonline.it/italiano/risorse_frames/risorse_rotary.htm.

az adott forrásszövegre koncentrálni, az előhívható szövegegységek nem világítanak rá a források közötti szerkezeti, sorrendbeli különbségekre.

*Decameron Web*⁵¹⁴

A *Decameron* kiadását a verskötetek között kakukktojásként azért említtem meg röviden, mert összetételében, technikai kivitelezésében és célkitűzéseit tekintve is a Dante-projekthez hasonló. A *Decameron Web* a mű papír alapú kiadásai közül tesz közzé kettőt (egy 1992-es olaszt és egy 1902-es angolt), ill. a korpuszal, Boccaccióval kapcsolatos irodalmat dolgozza fel a gazdagon irodalom-, társadalom-, vallás- és művészettörténeti szempontból. A projekt és a webes tartalmak felépítésén, sokféleségén is látható, hogy alapvetően az egyetemi kurzusok mentén bővül(t) a tartalom. Az újra kiadott szövegek ha textológiai újdonsággal nem is szolgálnak, szegmentáltságuk, adatgazdag voltuk révén számos további vizsgálódásra adnak lehetőséget. Az említett interdiszciplináris feldolgozás, mely kiterjed a *Decameron* képi és zenei környezetére is, ugyanakkor a szöveg belső kapcsolatainak felrajzolására is nagy hangsúlyt fektet. A *Decameron* mintegy 17 ezer szavas konkordancia jegyzéke, személy-, ill. helynév indexe, valamint a témák és motívumok gyűjteménye egyaránt a szöveg belső kapcsolatait, a szövegegységek összefüggéseit regisztrálja és mutatja fel, igaz, még nem adatbázisos feldolgozásban, hanem egy-egy HTML oldalon, táblázatban közzétéve az adatokat.⁵¹⁵ A *Decameron* szövege XML feldolgozásban készült el, ám nem hozzáférhető, a honlapon HTML-ben megjelenített szöveg egyes egységei (az egyes novelák) pedig legördülő menüből hívhatók elő, tehát tartalomjegyzék itt sem érhető el külön oldalon.

*Oregon Petrarch Open Book Project*⁵¹⁶

A weboldal eredetileg az oregoni egyetem Petrarcával, petrarkizmussal foglalkozó kurzusaihoz gyűjtötte össze a *Rerum vulgarium fragmenta* szövegforrásait, az idők során azonban a honlap tartalmában, kidolgozottságában is összetettebbé vált. A projekt kezdetei mégis meghatározzák a fő célkitűzéseket: Petrarca énekeskönyvének különféle szövegforrásai, kiadásai, fordításai kerüljenek megbízható minőségben közlésre. Mint a bevezetőben is jelzik, a *nyílt könyv* minőség abban az értelemben is igaz a kiadásra, hogy a már szerzői verzióiban is folyton változó és nem véglegesített szövegek webes reprezentációi egyforma hozzáférést biztosítanak a különféle szövegváltozatokhoz (szemben a hagyományos filológiai gyakorlattal). Ez természetesen nem azt

514 Massimo RIVA és Michael PAPIO, szerk., *Decameron Web* (Brown University, 1995), http://www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/dweb/index.php. Lásd még a *Decameron* online kiadását (előfizetést igényel). Michelangelo PICONE, szerk., *Decameron Ipertestuale* (University of Zürich, 1998), <http://www.rose.uzh.ch/static/decameron/>.

515 Illetve a konkordancia jegyzék PDF formátumban tölthető le. A honlap elhanyagoltságát mutatja sajnálatos módon az is, hogy némely esetben a hiperlinkek már nem működnek.

516 LOLLINI, *Oregon Petrarch Open Book Project*.

jelenti, hogy az egyes szöveg felé fordulnak azonos figyelemmel, hanem azt, hogy a szövegváltozatok összessége kiadta metamorfózisként is tekintenek a szövegre, tehát a generatív szemlélet helyeződik előtérbe.⁵¹⁷ A korpusz azonban még korántsem teljes: csak egy-egy reprezentatív szövegforrás átírása érhető el. A projekt keretében eddig a *Canzoniere* két kritikai kiadását,⁵¹⁸ az első, 1470-es ősnymtatvány forráskiadását,⁵¹⁹ valamint a szövegalakulás szempontjából is egyik kiemelten fontos, 14. század végi *Queriniiano D II 21* jelű kéziratot.⁵²⁰ Ezen felül egy diplomatikai átírás fénykép hasonmását tették közzé.⁵²¹ A munka folyamatos, a korpusz hallgatók bevonásával bővül.

A kiadásokban az énekek számára keresve hívható elő az adott szövegegység, mind a kritikai kiadások digitalizált változatában, mind a kézirat és az incunabulum esetében. Itt lévén a korábban nyomtatásban megjelent kritikai kiadások is egy-egy szövegforrást képviselnek, minden esetben az adott szövegforrás sorrendje szerint lehet szekvenciálisan a szövegben haladni, tehát nincsen olyan hiperlinkekkel kifejezett, összehasonlító nézet, mely az egyes forrásokban a szövegegységek sorrendjére reflektál. A kiadásban jelenleg hozzáférhető egy kéziratos és egy nyomtatott forrás leírásában kitérnek a számozás, verssorrend és a kimaradt versek kérdéskörére, s itt található összehasonlító táblázat is, ennek tartalma azonban nincs hiperlinkekkel összekötve magukkal a szövegekkel.⁵²²

*El Cancionero digital de Gómez Manrique (páginas 11–44)*⁵²³

A kiadvány Gómez Manrique (1412–1490) énekeskönyvének egy szemelvényét dolgozza fel. A kísérleti jellegű kiadás egy HTML oldalból áll, melyen az oldalgombok segítségével lehet állítani a nézetet (ugrás incipit szerint, facsimile és átirat megjelenítés, metrum, szöveg-kép összekapcsolás). A szépen kidolgozott, rubrumozott, illusztrált énekeskönyvben tehát értelemszerűen

517 „Philology: restitutio and traditio | The Oregon Petrarch Open Book”, elérés 2019. április 29., <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/11195>.

518 „Critical Editions | The Oregon Petrarch Open Book”, elérés 2019. április 29., <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/recent-italian-editions>.

519 *Canzoniere e Trionfi*. Ed. Cristoforo [Berardi?]. Wendelin von Speyer, 1470, Velence. „The digital edition of Inc. Queriniiano G V 15 | The Oregon Petrarch Open Book”, elérés 2019. április 29., <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/incunabula/14665>.

520 „The digital edition of MS. Queriniiano D II 21 | The Oregon Petrarch Open Book”, elérés 2019. április 29., <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/manuscripts/11219>. A szövegátiratok TEI XML-ben készültek, a kódex és a fent hivatkozott incunabulum esetében ez az XML fájl le is tölthető, a hozzá tartozó sémával együtt.

521 „Modigliani | The Oregon Petrarch Open Book”, elérés 2019. április 29., <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/diplomatic-editions>.

522 „Codicological description of Inc. Queriniiano G V 15 | The Oregon Petrarch Open Book”, elérés 2019. május 2., <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/incunabula/11259>.

523 Andrea IANTORNO, szerk., *El Cancionero digital de Gómez Manrique (páginas 11-44)* (Real Biblioteca del Palacio Real de Madrid, [s. a.]), http://www.realbiblioteca.es/gomez_manrique/cancionero.html.

az eredeti sorrend szerint halad a kiadás – említésre méltó azonban kidolgozottsága, illetve a szöveg és kép viszonylag pontos (sorszintű) megfeleltetése miatt.

*Orlando Furioso Hypertext*⁵²⁴

Ariosto *Eszeveszett/Őrjöngő Orlandójának* nyomtatott forrásaiban adott a szerkezet: öt nagyobb egység alá (*canto*) 60-60 kisebb egység (*octava*) tartozik. Az Orlando Furioso Hypertext nyolc kiadást dolgoz fel az 1542-es velenceitől az 1583-as bilbaóiig. A feldolgozott szövegegységek aszerint hívhatók elő, hogy az „Oktávák és paratextusok keresése” fülön található négy választó dobozból kijelöljük a megtekinteni kívánt szövegegységeket, keresést futtatunk, majd a találati listából választunk konkrét szöveget. Nincs tehát kiemelten kezelt, megmutatott sorrendiség, melyet a honlapon megjelenítenek, hanem a rendelkezésre álló metaadatokban lefuttatott keresés találati listái szerint közlekedhetünk. A versek egymásutánisága azonban rögzített információ, erre az adott szöveg megjelenítésekor elérhető előző–következő szöveg hiperlinkjei utalnak. A keresést az alábbi szempontok szerint szűkíthetjük: kiadások, énekek, oktávák, szövegen belüli paratextusok (pl. argumentum), különálló paratextusok (pl. ajánlás). A kereséshez kijelölendő minimuma: valamely kiadás és ének, és a másik három opció valamelyike.

Látható, hogy a paratextusoknak különös figyelmet szenteltek a kiadás készítői, így próbaképp a következő keresést végeztem el: összes kiadás összes énekében szereplő összes belső paratextus.⁵²⁵ Az egyes paratextusok metaadatai a találati listában láthatók: kiadás, szekció (ez esetben a belső paratextus), elem (pl. Argumento del canto), szöveghely (csak az adott ének száma), leírás (ez lényegében maga a szöveg első pár sora). Az adott szövegforrásra kattintva tekinthető meg a teljes szöveg, mellette a mérsékelt nagy méretű, de általában jól olvasható képpel. A kép és a szöveg nincs összekapcsolva, tehát nem tudjuk, a szöveg a fénykép hasonmás mely zónáját írja át. A megjelenített szöveg mellett nem szerepelnek a fent említett metaadatok, csak a szövegkiadás. Nem leltem nyomát annak sem, hogy például a pontos szöveghelyet is megadnák, tehát a kiadvány oldalszámára történik-e hivatkozás. Az adott szövegrészt befoglaló szövegegységben, tehát a kötetben való navigálást ebben az esetben az is nehezíti, hogy a paratextusok esetében nincsenek szekvenciális információk, így csak a fénykép hasonmás alapján tudjuk beazonosítani,⁵²⁶

524 María de las Nieves MUÑIZ MUÑIZ, szerk., *Hypertexto del Orlando Furioso*, ford. Jerónimo DE URREA (Universitat de Barcelona, 2005), <http://stel.ub.edu/orlando/>.

525 Típusai: Alegorias sobre los cantos, Anotaciones y fuentes, Argumentos de cantos, Titulos de la obra. A keresésre egyébként 108 találat érkezett. Sajnos a keresésre kapott találatok metaadatai sem exportálhatók, pedig érdekes lenne megvizsgálni az egyes kiadásokban a fellelhető szövegen belüli és független paratextusok megoszlását.

526 Illetve természetesen magából a paratextusból, például ez: „In questo prmo canto si comprende l'ingratitude delle donne...” – értelemszerűen az első énekre vonatkozik. Ez azonban nem kellene, hogy spekuláció tárgya legyen, ennek az információnak a metaadatok között a helye.

konkrétan mely szövegrészbe ágyazódik bele a paratextus, tehát épp azt nem tudjuk meg, mely textuson „para-” az adott textus. Ugyanez a probléma a versek irányából is fennáll: például ha az első ének utolsó oktávája után a következő szövegrészre navigálunk a hiperlinkkel, a második ének első oktávjára landolunk, tehát átugorjuk a második ének megnyitó paratextusokat.

A szövegre fókuszáló kereső mellett három másik lehetőség is adott: a képek, a szövegben megjelenő személynevek, illetve a szövegben lévő tetszőleges *string* (karakter sor) a fentiek szerinti szövegosztályozás mentén kereshetők. Például megnézhetjük, az utóbbi keresési opció segítségével, hogy az első velencei kiadásban összesen 8-szor szerepel a *canto* szó a teljes szövegben: ebből három alkalommal a versszövegben 'énekel' vagy 'ének' jelentésben, kétszer szövegbeli paratextusban („In questo *primo/terzo canto*”) és háromszor független paratextusokban (ahol Ariosto költeményére utalnak a szövegben).⁵²⁷ Más kiadásokkal összevetve látható, a szó előfordulása a paratextusok számával növekszik, tehát amely kiadásokban több, vagy bővebb a prózai hozzátoldás (argumentum, előszó, ajánlás vagy akár reklám), mellyel jellemzően magára a költeményre, vagy valamely egységére utalnak, ott több az előfordulás is.

Mint a fenti leírásból is látszik, sajnos a felhasználó kénytelen azon (hol szegényesebb, hol gazdagabb) megjelenítéssel, keresési lehetőségekkel beérni, melyeket a készítő a felhasználóknak szántak. A 2005-ös kiadás HTML alapú, XML-lel nem dolgoztak, így ennek közzétételét nem kérhetjük számon.⁵²⁸ A korábban előszámlált, a kutatási adatokat, forráskódokat is közzétételre sarkalló érvek (mint a hosszú távú megőrzés vagy a kutatástámogatás) mellett azonban így is felhozhatnánk még egyet. Mégpedig: azért jó, ha a forrásfájlokat könnyen elérhetővé, letölthetővé tesszük, mert ekkor válik ténylegesen kutathatóvá azon strukturált szerkezetben a tudományos publikáció, melyben létrejött. Lehet, hogy e vizsgált esetben például rendelkezésre állnak azok az adatok, melyeket a megjelenítés során hiányoltam. Jelen helyzetben nem tudni, a szövegegységek egymásutániségát valójában hogyan regisztrálták, mint ahogy azt sem, valójában mennyire strukturáltan dolgozták fel a szövegkorpuszt.⁵²⁹

A paratextusok és illusztrációk kapcsán megemlíteném még a *L'Orlando Furioso e la sua traduzione in immagini* című hálózati kiadvány,⁵³⁰ mely négy velencei kiadás (Zoppino 1536, Giolito 1542, Valvassori 1553, Valgrisi 1556) illusztrációit, valamint az *Orlando Furioso*hoz köthető más

⁵²⁷ Összesen a nyolc kiadásban 90 előfordulás van, ezek megoszlása: 1542: 8, 1549: 5, 1550: 11, 1553: 19, 1554: 5, 1575: 11, 1578: 13, 1583: 18.

⁵²⁸ Részletes kiadványadatok Franzininál: <https://dig-ed-cat.acdh.oeaw.ac.at/editions/detail/74>.

⁵²⁹ Noha a fenti vizsgálódásokból azért látszik, hogy meglehetősen strukturáltak.

⁵³⁰ Lina BOLZONI, Alessandro BENASSI és Serena PEZZINI, szerk., *L'Orlando Furioso e la sua traduzione in immagini*, [s. a.], <http://www.orlandofurioso.org/>.

ábrázolásokat tesz közzé részletes metaadatokkal ellátva. A honlapon ezen felül a négy kiadás előszavainak és ajánlásainak átírását, s mellette azok egyszerű fotóhasonmását érhetjük el. Mivel ez a kiadvány nem a szövegre, hanem a képi anyagra koncentrál, a művek egészét nem mutatja fel. A képeket a kiadásokban a képen lévő környezet, helyek, tárgyak, személyek, ikonográfiai témák, illetve képleírások alapján lehet böngészni.

*Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás*⁵³¹

A Balassi-filológia és a szövegkiadói, értelmezői paradigmaváltás együttállásaira az 5. fejezet bevezetőjében már utaltam, e helyt kifejezetten az 1998–2016 között több ízben újra kiadott hálózati kiadványt, annak tartalmi és technikai változásait, illetve szerkezeti megoldásait ismertetem.

Az egyik változatában a weben jelenleg is elérhető *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás* kezdetei a visszaemlékezések szerint 1993-ig nyúlnak vissza. Ez évben készült el a Balassa-kódex betűhű forráskiadása Gopher⁵³² alatt, melyet akkor még maguk a szöveg gondozói sem láthattak élesben.⁵³³

Ezt követően két CD-ROM-os kiadvány készült a Balassa-kódexből, egy 1994–95-ben, mely a fentebbi grafikus változata, majd még egy 1996-ban, mely a grafikus böngészőben elérhető változatot őrizte meg.⁵³⁴ Ezeket Tóth Tünde két, 2004-ben megjelent tanulmányában ismerteti részletesen, így e helyt nem térek ki rájuk.⁵³⁵ A szerző megjegyzése szerint az 1996-os online kiadvány 1998-ban megsemmisült. Az Internet Archive azonban több mentést is készített róla, melyek a Wayback Machine szolgáltatásnak köszönhetően elérhetők. Talán érdemes lenne lépéseket tenni ennek, és az ehhez hasonlóknak könyvtári megőrzésére a webarchiválási projekt keretében.⁵³⁶

1998-ban készült el a Balassi-életmű teljességre törekvő kritikai kiadása, mely a Balassa-kódexen felül számos kéziratot és nyomtatott forrást dolgozott fel, s mely kritikai szöveget és forrásközlést is adott. Bár a készítők figyelemmel követték a nemzetközi eseményeket: a TEI szabvány

531 HORVÁTH, TÓTH és VADAI, *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás*, v1.0 és v2.0.

532 A World Wide Web-et megelőző internetes protokoll a kilencvenes évek elején.

533 TÓTH, „Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón”, 426; HORVÁTH, „Számítógép és irodalomtudomány”, 14.

534 *Balassa-kódex*, szerk. HORVÁTH Iván, átírás: VADAI István, képek: SZEDMÁK Sándor, program: KOVÁCS István, ELTE BTK CHER–ELTE BTK Informatikai Osztálya–Hypermedia Systems, Budapest, 1994–95; *Balassa-kódex*, szerk. HORVÁTH Iván, átírás: VADAI István, tanulmányok: BÍRÓ Gyöngyi – TÓTH Tünde, HORVÁTH Iván, VADAI István, képek: SZEDMÁK Sándor, program: KOVÁCS István, ELTE BTK CHER–Hypermedia Systems–IDG, Budapest, 1996. <http://www.idg.hu/expo/oktogonal/balassa/>

535 TÓTH, „Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón”; TÓTH Tünde, „Balassi Bálint verseinek új, hálózati kritikai kiadása”, *Hungarologische Beiträge*, 15. (2004): 79–84.

536 Vö. DRÓTOS László, „Az internet archiválása mint könyvtári feladat”, *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 64, 7–8 (2017): 361–371; KOKAS Károly és DRÓTOS László, „Webarchiválás és a történeti kutatások”, *Digitális Bölcsészlet* 1 (2018. szeptember 19.): 35–54, <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.129>.

alakulását, az SGML jelölőnyelv előnyeit, melyben a TEI is kifejezte ajánlását, illetve az akkor bevezetésre kerülő XML-t, a kiadás HTML-ben készült el. A struktúra és a megjelenítés szétválasztása, mely az SGML és az XML nagy előnye, a kritikai kiadások készítésében is alapvető igény. A készítő fő célja azonban a webes közzététel, a széles körű hozzáférés biztosítása volt, s ez az akkori lehetőségek között egyértelműen a HTML választását vonta maga után.⁵³⁷

2002-ben tovább fejlesztik, bővítik a kiadást. Az előszóban a korábbi verziókról csak röviden emlékeznek meg a készítő. Ebből kiderül, hogy volt egy köztes, 1999-es változat is. Sajnos azt, mi a különbség a három verzió között, ebből nem tudjuk meg.

„A jelen kritikai kiadás 0. változata (1993) csak a Balassa-kódex átírását, fényképhasonmását és a jegyzetek egy részét tartalmazta. Az 1.0 változat (1998), az 1.1. változat (1999), valamint a 2.0 változat (2002) tartalmazza Balassi Bálint teljes költői életművét, a megállapított kritikai szöveget, annak átírását, a forrásszövegek betűhű átírásait és fényképhasonmásait, a költemények részben újonnan megállapított sorrendjét, a Répertoire de la poésie hongroise ancienne (RPHA, ©1979-2001) kivonatait, a szövegkritikai jegyzeteket és a szövegmagyarázatokat.”⁵³⁸

A verziók közötti különbség valószínűleg főként a digitális hasonmások számában keresendő, erre utal Tóth Tünde idézett tanulmányának egyik lábjegyzete: „Technikai okokból nem tudtuk az összes forrás fakszimiléjét egyszerre beszerezni. Így a kiadás folyamatosan bővülő verziói egyre gazdagabbak.”⁵³⁹ Ha azonban komolyan vesszük a verziók szintjén történő feldolgozást, itt azt kell mondanunk, hogy az 1998-as és 1999-es verziók feltehetőleg elvesztek (vagy felülírták a fájlokat), vagy a készítő saját adathordozóin hevernek. Változtatásokat könyvelő dokumentációt nem találtam. Jelenleg az ELTE szerveréről a 2002-es verzió érhető el.⁵⁴⁰

2004-ben egy jelentősebb tartalmi és technikai frissítésen esett át a kiadás. Újabb nyomtatott kiadások fénykép hasonmásaival bővült, Unicode karakterkódolásra tértek át, a felmerülő tartalmi hibákat javították. Technikai szempontból a legfontosabb újítás az akkor nemrégiben kiadott, már XML alapú TEI P4 ajánlásra való áttérés volt. Ezt részint automatikus, részint kézi konverziókkal érték el. Az így elkészült XML fájlokból generáltak HTML megjelenítéseket, s ezen felül új képekkel is tervezték a kiadáshoz. Sajnos ez a 3.0 verziószámú kiadás weben jelenleg nem elérhető, bár javarészt a forrásfájlok megvannak a készítő adathordozóin. Érdemes lenne ezeket is archiválni.

537 TURI László, TÓTH Tünde és GOLDEN Dániel, „Virtuális örökkévalóság: objektumok a digitális könyvtárban”, *Palimpszeszt*, 10 (1998), <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/>.

538 „Névjegy”, Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, elérés 2016. december 19., <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/inevjegy.htm>.

539 TÓTH, „Balassi Bálint verseinek...”, 82, 84.

540 HORVÁTH, TÓTH és VADAI, *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v1.0 és v2.0*.

Parádi Andrea a 2004-es TEI P4 szabványú kódolást 2016-ban P5-re frissítette. Ez szintén csak részben automatikus konverziót jelentett, tehát az áttérés szakértői munkát is igénybe vett. Fontos strukturális változás továbbá, hogy míg a korábbi kiadásokban a versek feldolgozása külön fájlba került, itt egy nagy fájl tartalmazza a teljes kiadást, s ennek megfelelően lettek a belső hivatkozások is kialakítva. A tényleges újrakiadás finansziális okokból félbemaradt: az XML fájl ugyan elkészült, a fejlesztéseknek megfelelő pontos megjelenítés azonban nem, így a publikálás még várat magára.⁵⁴¹

A hálózati kiadások a '70-es évektől zajló kiadás- és irodalomelméleti vitákat mintegy feloldva a versek forrásának és kritikai szövegének feldolgozását különféle nézetekben teszik közzé. Ezek: a hálózati kiadás rendje szerint, incipit szerint ábécé rendben, Waldapfel–Eckardt, Szabó–Kőszeghy kiadásában, valamint Horváth Iván 1976-os közlése szerint. A különféle nézetek össze is vehetők: a HTML *frame*-eknek köszönhetően egymás mellé helyezhetők a különféle kiadások tartalomjegyzékei. Ugyanezen keretek teszik lehetővé, hogy az egyes versek forrásainak átiratait, illetve a kritikai szöveget összevegyük.⁵⁴²

Az 1998-ban weben közzétett Balassi-kiadás vezeti be a sztochasztikus olvasást is, mely végül kevésbé, s inkább konkrét szöveghelyek értelmezési variánsaival kapcsolatban valósultak meg, de említésre méltónak gondolom abból kifolyólag, hogy szintén az információk megjelenítésének variabilitásáról van szó. A sztochasztikus olvasás valójában nem olvasás (mármint emberi), hanem megjelenítés (mármint gépi). A kritikai szöveget előállító textológus, ha nem, vagy nem bizonyosan meghatározható, melyik szövegvariáns a helyes, új eszközzel élhet.⁵⁴³ A sztochasztikus, illetve kombinatorikus, vagy véletlenszerű olvasásnak elnevezett reprezentációs modell lényege, hogy a főszövegbeli és a lábjegyzetes szövegvariánsok véletlenszerűen helyet cserélhetnek a számítógép által generált kritikai kiadásban. Nem nehéz belátni azonban, hogy ez az olvasásmód kiterjeszthető a szövegek egymásutániségének generált megjelenítésére is.

A sztochasztikus olvasásmódot vezeti be a két *Legnehezebb kérdés* című írás,⁵⁴⁴ a már idézett *F-BOOK*, *F-CONTENT*, valamint a *Gépeskönyv* két alfejezete. Alkalmazásának egyik ismert pél-

541 2016-ban az Országos Széchényi Könyvtár rövid időre felkarolt néhány hálózati szövegkiadást. Ennek keretében történt a fejlesztés, melyet én a projektben résztvevőként ismerek. A sors fintora, hogy az OSZK nem tartott igényt az általa megrendelt XML fájlra, azt nem őrzi, csak a készítő és a projekt résztvevői rendelkeznek egyéni példányokkal – ki tudja meddig.

542 Lásd még a honlap súgóját: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/isugo.htm>.

543 Vö. HORVÁTH, „Egy műfaj halála”.

544 HORVÁTH Iván, „A legnehezebb kérdés”, 2000 2, január (1990): 49; HORVÁTH Iván, „A legnehezebb kérdés”, in *Magyarok Bábelben* (Budapest: Gépeskönyv, 2000), <http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/3300.htm>.

dája a Balassi-kiadás *Adj már csendességet...* kezdetű versében az „Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát [vagy szarvát]” része.⁵⁴⁵ A Gépeskönyvből idézek:

„A véletlenszerűség korántsem azt jelenti, hogy az olvasó beleavatkozhat a szöveg alakításába – értelme, ellenkezőleg, éppen az, hogy az olvasás eseménye előtti szöveg mennél pontosabban képezze le a kritikai kiadásért felelős irodalomtörténésznek vagy kutatócsoportnak a szövegről való teljes tudását.

[...]

Képzelnünk el egy hálózati kritikai kiadást, benne a sztochasztikus olvasást lehetővé tevő programmal. Amikor a felhasználó megnyitja a hálózati kritikai kiadás képzetes kötetét, az összes kétséges helyen véletlengenerátor dönti el, hogy melyik változat kerüljön a főszövegbe, és melyek szoruljanak a jegyzetapparátusba. Egy ilyen program megírása csak látszólag könnyű feladat...⁵⁴⁶

Utóbbi állítást mi sem igazolja jobban, minthogy e program megvalósításának még nem akadtam a nyomára. Noha másutt az olvasható, hogy a sztochasztikus olvasást „a Gépeskönyv könyvkiadói laboratóriumában tartalomipari eljárás” fejlesztették.⁵⁴⁷ Hogy vajon készült-e végül a kombinatorikus gondolkodás ihletésében született véletlenszerű megjelenítés, egy korábbi tanulmányomban próbáltam utánajárni.⁵⁴⁸

*Rimay János verseinek fragmentumi/ifjúkori versgyűjteménye*⁵⁴⁹

A Gépeskönyv 1999-es kiadása a fent már ismertetett keretrendszerben lett publikálva: a Balassi-kiadástól eltérően azonban itt csak az incipit szerinti mutató, illetve a Horváth Iván és Tóth Tünde által rekonstruált verssorrend található. Továbbra is nagy figyelmet szenteltek tehát a versek szerzői szándék szerinti sorrendjének, a szakirodalom korábbi rendezései viszont a jegyzékben nem kaptak szerepet. Rimay verseinek alapszövege és a versek sorrendje a kritikai kiadásban a Balassa-kódexből származik, egyedül az onnan hiányzó istenes énekek esetében nyúltak a nyomtatott forrásokhoz a rekonstrukció során.⁵⁵⁰

545 HORVÁTH Iván és TÓTH Tünde, szerk., „[Adj már csendességet...]”, in *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás*, 2002, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/ir2007.htm>. Lásd a vers folytatását: „Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül.” A Balassi-életmű hálózati kiadásáról: TÓTH, „Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón”; TÓTH, „Balassi Bálint verseinek...”, 79–84.

546 HORVÁTH Iván, „F-BOOK, F-CONTENT (Az »Ingyenkönyv«-javaslat általánosítása)” (Gépeskönyv, 2001), <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/thi/mehjav.html>. Előzményét lásd: HORVÁTH Iván, „Magyar művelődéspolitikai az informatika térhódításának korában”, 2001, <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/thi/meh.html>.

547 HORVÁTH, „A legnehezebb kérdés”, 2000.

548 Bővebben lásd: MARÓTHY, „A vonzó véletlen”.

549 TÓTH Tünde, szerk., *Rimay János verseinek fragmentumi*, Hálózati kritikai kiadássorozat (Gépeskönyv, 1999), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/rimay/>; TÓTH Tünde és HORVÁTH Iván, szerk., *Rimay János ifjúkori versgyűjteménye* (ELTE BTK BIÖP–Bibliopolisz, 2007), <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/rimay-janos-ifjukori/>.

550 Az emendálás forrásai az 1596-os vizsolyi *Epicédium*-, ill. az 1671-es lőcsei kiadás. Lásd részletesen a 2007-es kiadás bevezetőjében: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/rimay-janos-ifjukori/ch01.html>.

*Adriai tengernek syrénája, gróf Zrínyi Miklós*⁵⁵¹

Orlovsky Géza szinoptikus hálózati kiadása Zrínyi Syrena-kötetének két legfontosabb forrását adja közre,⁵⁵² így könnyen összevethető a zágrábi Syrena-kódex és az 1651-es bécsi kiadás szövege, paratextusai és szerkezete. A két tartalomjegyzéket összehasonlítva látható, hogy a kódex a fontos paratextusokat (*Dedicatio*, *Előszó*) még nem tartalmazza – akárcsak a *Peroratiót*, amely azonban a másik kettővel ellentétben valamilyen oknál fogva a tartalomjegyzékből kimaradt.

A nyomtatvány tartalomjegyzékében és szövegkiadásában Orlovsky összevonja az *Arianna sírása* és *Fantasia poetica*, illetve az epigrammák és a *Feszületre* szövegegységeket. Sajnos a kiadásból nem derül ki, van-e emögött filológiai szándék. Akárcsak a kódex, a nyomtatvány esetében is az egyes szövegegységek között záródísz és laptörés található, melyeket a kiadás is feltüntet. Itt tehát feltehetőleg csak technikai hiányosságok okozták a tartalomjegyzék pontatlanságát, illetve a szövegegységek nem következetes szegmentálása. Hasonlóképpen a fent hivatkozott, 2015-ben nyomtatásban megjelent, bővített, kísérő tanulmányokkal ellátott szinoptikus kiadás tartalomjegyzékéhez, ahol feltehetőleg szintén nem szándékolt, hogy a *Dedicatiót* és *Az olvasónak* címzett előszót kihagyja, csak a címlapot (a fejlécben már: címnegyedet), majd az *Idilliumo*kat tünteti fel. Ha csak ezt a megjegyzést nem veszem alapul: „Csak a nyomtatott változatban található címlapmetszet, (természetesen) impresszum, dedikáció, *Az olvasónak* szóló előszó (mind ezek a nyomtatvány ívjelzet nélküli prelimináriáját képezik) és a *Peroratio*.”⁵⁵³

Orlovsky a forrás kritikai ismertetése során részletesen kitér mind a kódex, mind a bécsi nyomtatvány kalligráfiai, tipográfiai sajátosságaira, tehát a bevezető tanulmány foglalkozik a kérdéssel, csak a könyv tartalomjegyzéke, mely – a szinoptikus, tehát nem kritikai jellegű, főszöveget nem tartalmazó kiadás voltából is fakadóan – kevert megoldásokat alkalmaz. Erre példa még az „Obsidionis Szigetianae”-ként kiemelt cím,⁵⁵⁴ mely a tartalomjegyzékben verzállal szerepel, az egyes fejezetek viszont már kurrenssel: a főcímben tehát a nyomtatvány formázását vette át, a fejezetcímben viszont a kódexét (a nyomtatványban a fejezetcím is verzál). Hogy valaminő szövegközeliség mégis szándékoltan jelen van ebben a tartalomjegyzékben, mutatja az, hogy míg a háló-

551 ORLOVSKY Géza, szerk., *Adriai tengernek syrénája, gróf Zrínyi Miklós* (ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék–Gépeskönyv, 1998), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/zrinyi/>.

552 Ez a kiadás csak betűhű szöveget tartalmaz, jegyzeteket nem – ez szolgált azonban alapjául későbbi kritikai kiadásához. ZRÍNYI, *költői művei*, I.

553 ORLOVSKY Géza, „A szövegközlés alapelveiről”. Uo., 17.

554 A Bene által összeállított tartalomjegyzékben genitivus nélkül: *Obsidio Szigetiana*. Vö. BENE, „A költő Zrínyi Miklós / Miklós Zrínyi, the Poet”, 234.

zati kiadásban *Epigrammák* szerepel, addig a 2015-ös nyomtatott kiadásban az *Epigrammata* az *Atillát* követően szerepel, s tipográfiaiilag nem kerül kiemelésre.⁵⁵⁵

*

Az áttekintett kiadásokban többségben vannak azok, melyek a sorrendiséget külön nem kezelik, tehát nem regisztrálják, jelenítik meg. E helyett jellemzően tematikus, szerkezeti és formai szempontok szerint indexelt, illetve kereshető megjelenítéssel találkozunk. A szövegek egymásutániségára a fájlközpontú (számítógépes adatkezelési egységekből építkező) szemlélet miatt, mely szerint egy szövegegység egy fájl, nem nagyon találunk reflexiót. Ez azt jelenti, hogy az egyes szövegforrásokat feldolgozó fájlok nem tartalmaznak információt a szövegforrásban (kéziratban vagy nyomtatványban) előttük lévő, illetve utánuk következő szövegről, esetleg magáról a szövegforrásról sem. Többnyire ezen adatok is eljutnak más módon (pl. index oldalon, kísérő tanulmányban) a felhasználóhoz, de a szöveg kódolásában ezek az adatok nincsenek explicite jelen.

Az a '70–'80-as években a viták keresztüzébe kerülő kérdéskör tehát, hogy milyen módon adjunk közre szépirodalmi szövegeket, a kronológia és így közvetetten az életrajzi referencialitás, vagy pedig a szerzői intenciók elsődleges figyelembevételével, megszűnt problémának látszani. Talán a szöveg plurális megközelítése vonta el erről a figyelmet. A számítógépes textológia egy forrásközpontúbb, pontosabban a források kevésbé hierarchikus felfogású közreadási tevékenységére váltott át. A számítógépes feldolgozás, illetve a webes sajtó alá rendezés és megjelenítés eltérő jellege miatt a szövegek feletti kompozíció explicit regisztrálása gyakran csak a kiadásban kódolt szövegeken kívül kap helyet – tulajdonképpen a művek darabokra esnek, minden drámaiság nélkül.⁵⁵⁶

A helyzet dramatizálására azért sincsen okunk, mert ez a hiányosság nem a médium sajátossága. Épp ellenkezőleg. A számítógépes filológia adatközpontú szemlélete az, ami felhívta a figyelmet a hagyományos filológia vizualitáshoz való erős kötődésére. A papír kritikai kiadások magától értetődően alkalmaztak tipográfiai megoldásokat filológiai adatok rögzítésére. Így ezek az

555 Orlovsky két magyarázatot is ad arra, miért kerül az *Epigrammata*, mely nyilvánvalóan cikluscím, az első epigramma alá: vagy a másoló tévedéséből, vagy azért, mert a cikluscím utólag került a versek elé, mikor újabb epigrammákkal bővítette Zrínyi a ciklust. Ekkor már azonban a kódexben csak az *Atilla* alatt volt hely. Hogy erre vonatkozóan miért nem találunk a kódexben margináliát, mely esetleg a nyomdászt eligazíthatta volna, arra Orlovsky sem tér ki – nem tudjuk, végül is kinek a figyelmetlensége okozta. ZRÍNYI, *költői művei*, I, 31–33.

556 Bár jobban meggondolva talán explicite a nyomtatott kiadásokban sem volt rögzítve a szövegek egymásutániségének ténye (tehát az egymásutániség mint a szövegegységek egy tulajdonsága) – egészen addig, míg az említett fordulatok, a textológia kritika a '70–80'-as években azzá nem tette a korábban inkább implicit létmódú állításokat (ti. hogy a költői életmű elemeinek sorrendje kronologikus). A kronologikus irodalomtörténeti gondolkodás hatással volt a szövegkiadásokra, de fordítva is: a kronologikus szövegkiadások hatással voltak (vannak) az irodalomtörténeti gondolkodásra.

adatok nem kerültek külön kifejezésre, vagy nem a szöveghez kapcsolódtak közvetlenül. Ezt a funkciót is gyakran a kísérőtanulmány látta el.

A kísérőtanulmány számos eleme a számítógépes szövegkódolás esetében annak metaadatai közé vándorol. A TEI Header, mely a kódolt szöveghez kapcsolódó metaadatokat rögzíti, épp annak érdekében jött létre és finomodott az évek során, hogy a jellemzően kísérőtanulmányban összegzett információkat szegmentálja, s ezáltal újrafeldolgozhatóvá, összehasonlíthatóvá és nem utolsósorban a weben könnyebben megtalálhatóvá tegye. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a kísérőtanulmányt egy metaadathalmaz váltja fel (egyelőre), hanem azt, hogy a számítógépes feldolgozás megköveteli a filológiai eljárásokra való adatszintű reflektálást is.

A hagyományos és a számítógépes filológia összevetésére visszatérve a fent ismertetett tudományos kiadások elemzése arra világít rá, hogy a hagyományos filológia vizualitásból kiinduló, vizuális eszközökre alapozó szemlélete a számítógépes eszközökkel létrehozott tudományos kiadásokra is sok esetben jellemző. Bár a kiadások és a filológiai gyakorlatok igen eltérőek, talán mégis ábrázolhatjuk ezt egy folyamatként, mely a vizuálistól az adatszerű reprezentáció felé halad. A folyamat egy jelentősebb állomása a HTML kódolásról az XML kódolásra való áttérés, mely által különvált a tudományos adat és annak megjelenítése. Egy következő állomás az XML szintaxis meghaladására törekvő ún. stand-off markup megoldás, illetve a Linked Open Data, vagy gráfalapú szemlélet, mely még inkább a szöveg sokféleségének (multiplicitásának és pluralitásának) rögzítésére koncentrál.⁵⁵⁷

Bár nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de mint a kutatást alapvetően (negatíván) befolyásoló tényezőt, meg kell említeni, hogy a készítők csak ritkább esetben teszik közzé az eredeti, kódolt szövegállományt, amelyre a megjelenítés épül. A fejezetben vizsgáltak kétharmada eleve nem rendelkezik XML feldolgozással, ezen esetekben a HTML állomány kisebb-nagyobb nehézségek árán letölthető.⁵⁵⁸ A fennmaradó három kiadás TEI XML-re épül, ezek közül egy érhető csak el (*Oregon Petrarch Open Book Project*). Az összehasonlítás végett: Franzini jelenleg 304 tételes katalógusának valamivel több mint 20 százaléka (63 darab) biztosítja a TEI XML források letöltését. Ebben a katalógusban természetesen számos HTML alapú és más, nem TEI XML szabványt alkalmazó hálózati kiadás van (nem TEI XML összesen 135). Ha a TEI XML-ben készült

⁵⁵⁷ „Stand-off markup”, TEI WIKI, elérés 2019. szeptember 4., https://wiki.tei-c.org/index.php?title=Stand-off_markup.

⁵⁵⁸ Más kérdés, hogy a letöltött HTML állomány milyen mértékben használható további kutatási célokra, milyen mértékben igényel adattisztítást, további utánajárást. A készítők mindenesetre ezzel nem számoltak, így a felhasználónak magának kell erről gondoskodnia, akár eszközök keresése, akár kapcsolatfelvétel útján.

kiadásokat nézzük, az arány már biztatóbb, azok több mint 37 százaléka szabadon hozzáférhető (63/169). Sajnos egy magyar sincs köztük.⁵⁵⁹

⁵⁵⁹ Az adatok a hivatkozott katalógusból származnak: <https://dig-ed-cat.acdh.oeaw.ac.at>. (Lekérdezés: 2019. 05. 03.)

Összegzés

A disszertáció elemzéseiben oly módon különítettem el a versciklustól a verskötetet (tehát azon kéziratos vagy nyomtatott művet, mely verseket és/vagy versciklusokat, illetve paratextusokat és képi elemeket tartalmazhat), hogy míg előbbiben a kompozíciót a retorikai-poétikai eszközök alkalmazása teremti meg, addig utóbbiban ezekhez mediális eszközök is csatlakoznak. A verskötet esetében a kompozíció megteremtéséhez a szöveg elrendezése, tipográfiája, a paratextusok (előszók, a verseket kísérő prózai elemek, nyitó és záróversek/versszakok) alkalmazása mellett hozzájárul a képi ábrázolások (címlapkép, illusztrációk) használata, illetve az inkább nyomtatásra jellemző szövegállandóságot igénylő számszimbolika.

A dolgozatban tehát e nagyobb, verskötet elnevezésű egységre fókuszáltam, annak tulajdonságait emeltem ki. A ciklus és a verskötet fogalmának illetően szétválasztása ugyan barbár és igazságtalan, a disszertációban azzal a szándékkal alkalmaztam, hogy egy gazdagabb jelenségcsoportról fogalmazzak meg állításokat. A – nem túl szigorú, de a ciklus-fogalomra nézve nem előnyös – szembeállítással azon tényezőket kívántam kiemelni, melyek a poétikai tudatosság egy következő lépcsőfokát, vagy kevésbé haladás-elvűen: másik dimenzióját jelentik, ahol a versek közötti kapcsolatokat külső tényezőkkel, szövegszerű és vizuális eszközökkel erősítik fel.

Az egyes szerzői életművek nem kronologikus megközelítésű vizsgálata a '70-es évektől adatható a magyar irodalomtörténet-írásban. A versek keletkezési körülményeire, életrajzi referenciáira fókuszáló filológiát felváltotta a forrásközpontú szövegkritika és -értelmezés. Ennek következménye, hogy mind a textológia, mind pedig a hermeneutika figyelme az egyes szövegek feletti kompozíciókra, a ciklusokra, kötetekre irányult. A disszertáció célkitűzése részint az volt, hogy e több mint fél évszázad fontosabb szakirodalmi eredményeit hozza szintézisbe a 17. századi magyar verskötetek kapcsán. A vizsgált szövegek elsősorban tipológiai, másodsorban hagyománytörténeti összevetése egyúttal általánosabb megközelítést ad a verskötet kompozíciók alkotási és szerkesztési gyakorlatáról.

A disszertációban kiemelten tárgyaltam Wathay Ferenc és Koháry István költészetét, melyek ugyan a „rég magyar” irodalmi kánon részét képezik, költészetük, s kivált verskötet kompozícióik jellemzői, felépítése eddig kevésbé foglalkoztatta az irodalomkritikát. Emellett áttekintettem, illetve kisebb észrevételekkel egészítettem ki a Zrínyi Miklós, Listius László, Beniczky Péter, Gyöngyösi István és Fráter István versköteteivel kapcsolatos szakirodalmat.

Az irodalomelméleti fogalmak használata, a kéziratos elrendezés és a kalligrafikus megoldások, illetve a tipográfiai kidolgozottság a poétikai tudatosság fontos megnyilvánulásai. A szerzői verskötet kompozíció létrehozása ehhez hasonlóan magas fokú poétikai tudatosságot feltételez. Ezért foglalkoztam kiemelten a versek és verskötetek elrendezésének és tipográfiájának sajátosságaival, valamint a reflexiókban, retorikai és poétikai fogalmakban gazdag paratextusokkal.

A kutatás erénye és gyengesége is egyben szintézisalkotó törekvése. Céлом az volt, hogy egy körülhatárolt korpuszra vonatkozóan mutassam be a verskötet komponálás felismerhető szabályait. A kutatás során – a megfigyelt jelenségek alapján – meghatároztam egy eszköztárat, mely a kiválasztott verskötetekre jellemző. Megközelítésem arra is lehetőséget kínált, hogy a különféle irodalomelméleti koncepciókat – mint például Philippe Lejeune és Stephen Greenblatt önreprezentációs vagy Gérard Genette paratextus-elmélete – a költészeti elemzésekben szintézisbe hozza. Az így elvont eszköztár (paratextusok; a szövegek elrendezése, kalligráfiája és tipográfiája; képi ábrázolások; motívumok és számszimbolika; verseken átívelő narratíva; verstani jellemzők) ugyan távolról sem örök érvényű, de a megközelítés talán a további kutatások számára is ösztönzően hat majd.

A disszertáció több esettanulmányában különös figyelmet fordítottam Wathay Ferenc költészetére. Wathay *Énekeskönyve* az első egészében fennmaradt, befejezettnek tekinthető autográf verskötet, mely emellett rajzokat és prózai életrajzot is tartalmaz. Elemzéseim során ezeket egy egységként kezelve vizsgáltam, s megállapítottam, hogy a verseken átívelő életrajzi narratívának részét képezik a képi ábrázolások is, akárcsak azon paratextusok, melyek a fikcionalizált életrajzot felépítik versről versre.

A disszertáció másik részletesen elemzett életművét, Koháry István költészetét vizsgálva mellett érveltem, hogy a fűzfapoézissel való játék, maga mentésének formulái olyan metaforarendszert alkotnak, amely költői programként értelmezhető. Olyan programként, mely Koháry verskompozícióinak szerves részévé válik, s ugyanakkor a korabeli költészet (Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István, Beniczky Péter) és hitvita irodalom (Pázmány Péter, Csúzy Zsigmond) alkotásaiba is beágyazódik. Akárcsak Wathay, Koháry esetében is a börtön tematika uralja az életrajzi narratívát. Ezzel mindketten Balassi Bálint verskötetéhez kapcsolódnak és egyúttal meghaladják azt, módosítva annak funkcióját. Összevetve a korabeli forrásokat, a szakirodalom korábbi eredményeit és Koháry versciklusait az is kitűnik, hogy a költeményekben megénekelte rabság kevés valóságreferenciával bír. A szerzői életrajzzal való megfeleltetés helyett ezért azt mutattam be, a testi és lelki rabság hogyan válik Koháry egész életművében meghatározó motívummá.

A disszertáció további, kisebb észrevételei közül a Zrínyi Miklós és Listius László műveivel kapcsolatosakat emelném ki. A *Syrena*-kötet és a *Magyar Márs* sok tekintetben összekapcsolódik, Listius a kötet felépítésében, a paratextusok és képi ábrázolás alkalmazásában is imitálja Zrínyi verskötetét. Az előd követése azonban egyben vele való versengés is: míg Zrínyinél a hadakozás, a szerelem és a poézis egyformán részei a költői koncepciónak, a *Magyar Márs* egyértelműen historikus-militáris szemléletű, középpontjában a jó hadvezér és a haditettek megéneklése áll, erre irányítja a figyelmet a címlapkép és az előszó is.

Zrínyi *Syrena*-kötete kapcsán a számszimbolika jelenlétét emeltem ki *Az Olvasónak* címzett előszóban. Zrínyi a 100–10–1 számsorral teremt kapcsolatot műve és az epikus költészet két kiinduló alkotása között. Homeroshoz hasonlóan 100 évvel az események megtörténte után írja eposzát, Vergiliusszal ellentétben pedig nem 10, hanem egy évig, sőt egy tél alatt írta meg művét. A *Szigeti veszedelem* számozatlan strófáit emellett mint kompozíciós szempontból fontos paratextuális elemeket vizsgáltam. Kovács Sándor Iván megfigyeléseit továbbgondolva amellett érveltem, hogy a *Syrena*-kötet kétféle paratextusa (a dedikáció és az eposz számozatlan berekesztő strófái) egymásra rezonálva erősítik a verskötet értelmezését, a benne megénekelt heroikus életeszményt. E két észrevétel adalékul szolgál a Zrínyi-szakirodalom által már feltárt számszimbolikus szerkesztésmódhoz, s ráirányítja a figyelmet a paratextusok vizsgálatának fontosságára.

Végül a dolgozat fontos eredményei közt kiemelendő a tudományos elektronikus (elsősorban hálózati) szövegkiadások – a hazai és a nemzetközi helyzetre egyaránt reflektáló – terminológiai és egyúttal technológiai áttekintése. A terminológiai problémák alapvető textológiai kérdéseket feszegetnek: mit tekintünk tudományosnak? mi az, hogy elektronikus/digitális? mit jelent a kiadás a webes közegben?

A technológiai áttekintés emellett megalapozza a szövegkompozíciók kódolásával kapcsolatos problémafelvetést. A kisebb önálló egységek és a kötetegész viszonyát mind a szöveg kódolásában, mind annak megjelenítésében többféleképpen lehet meghatározni. Az *Ötödik fejezet* csak elektronikus, elsősorban hálózati forrásokra koncentrált, ennek oka a médiumváltással érkező paradigmaváltás, mely a szövegek sok szempontú feldolgozását, a szöveg pluralitásának és multiplicitásának megmutatását teszi lehetővé a hagyományos papír kiadással szemben. Ezek áttekintése során felszínre kerül, hogy a szövegkritikai eljárások médiumváltásával a szövegek közötti kompozíciós kapcsolatok, az egymásra következők regisztrálása sokszor nincs expliciten jelen a tudományos kiadásokban, azok különálló szövegekként vannak jelen. Ez is rámutat, hogy a digitális áttérés sosem jelentette a vizuális gondolkodásról az adatközpontú gondolkodásra való teljes

áttérést. Hogy mit tekintünk tudományos adatnak, s azt hogyan rögzítjük, folyamatosan változott az idők során. Ennek a változásnak közel fél évszázad óta a számítógépes feldolgozás a fő mozgató rugója.

*

A disszertáció bevezetőjében jeleztem, hogy a korszak irodalomkritikájának művek, illetve szerzők szerinti természetes aránytalansága is ösztönzött arra, hogy a nélkülözöttebb szerzők munkáinak több figyelmet szenteljek. Nem annyira a kritika demokratizálásának vágya, vagy valamilyen kánonellenes indulat serkentett erre, mint inkább az a kíváncsiság, vajon valóban minden esetben értéktelenebbek, érdektelenebbek a nélkülözött művek, a szerzők pedig kevésbé tudatosak, reflexívek-e? Valóban csak a szakirodalomban reprezentáltabb szerzők életművének és azok recepciójának szűrőjén keresztül jelentések számunkra a recepcióban kevésbé megjelenő szerzők? Bízom benne, a disszertáció némely felismerése érvül szolgál mellett, hogy érdemes a szűrők mögé néznünk. S nemcsak azért, mert így jobban megnyílnak azok a szövegek, melyekkel idáig kevesebbet foglalkozott a szakirodalom, hanem azért is, hogy a kor kevésbé vizsgált műveinek és azok recepciójának szűrőjén keresztül – visszafele nézve – a kánon kiemelt művei is új megvilágításba kerülhetnek, új jelentésekkel gazdagodhatnak.

Bibliográfia

- A. MOLNÁR FERENC. „Balassi Bálint formuláiról”. *Hungarologische Beiträge*, 15. (2004): 69.
- ÁCS Pál. „Wathay Ferenc: Áldott filemle”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 83, 2 (1979): 173–186.
- AHNERT, Ruth. *The Rise of Prison Literature in the Sixteenth Century*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2013.
- „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához”. *Irodalomtörténet* 35, 3. sz. (2004): 328–330.
- ANDREWS, Tara. „The third way: philology and critical edition in the digital age”. KU Leuven, 2011. március 31.
https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/352304/2/variants_postprint.pdf.
- ARMSTRONG, Guyda. „Paratexts and Their Functions in Seventeenth-Century English »Decamerons«”. *The Modern Language Review* 102, 1 (2007): 40–57.
<https://doi.org/10.2307/20467151>.
- Az keresztien gievlekezetben valo isteni diczeretek egyben szedegetettet, vyonnan nyomtatatot, emendáltatot, és sok szép dicziretteckel megöregbitettet (RMNY 713)*. Bártfa, 1590. <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6929>.
- BADICS Ferenc. „Bevezetés”. In *Gróf Zrínyi Miklós költői művei*, szerkesztette SZÉCHY Károly. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1906.
- BAKONYI Géza. „Tartalomszolgáltatás – egy folyóirat digitális feldolgozása”. előadás Networkshop konferencia, 2000. <https://nws.niif.hu/ncd2000/docs/eloadas/29/index.htm>.
- BALÁZS-HAJDU Péter. *Zsengék, töredékek, kétes hitelűek: A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes énekek c. füzetének versanyaga*. Budapest: Reciti, 2019.
- BÁN Imre. *A barokk*. 3. kiad. Budapest: Gondolat, 1968.
- . *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVII. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- BÁNKESZI Katalin. „A CD-ROM-kiadás jövője – érvek és ellenérvek”. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2 (2005). <http://ki2.oszk.hu/3k/2012/09/a-cd-rom-kiadas-jovoje-ervek-es-ellenervek/>.
- BARTÓK István. „História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 2–3 (2005): 243–258.
- . „»Paraszt versek« és »ékesb versek«: poétikai fogalmak a XVI-XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban”. In *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században: a Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, 191–201. Szeged: SZTE, 2005.
- . „»Patvaros philosophusok, visszalkodo, maguk hanio böltsek«: adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikátörténeti vonatkozásaihoz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 1 (2017): 23–60.
- . „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között. Budapest: Akadémiai Kiadó : Universitas Kiadó, 1998.
- BENDA Kálmán. „Adalékok Wathay Ferenc életéhez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72, 2 (1968): 211–213.
- BENE Sándor. „A költő Zrínyi Miklós / Miklós Zrínyi, the Poet”. In *Zrínyi-album / Zrínyi Album*, szerkesztette HAUSNER Gábor, 174–249. Budapest: Hadtörténeti Múzeum–Zrínyi Katonai Kiadó, 2016. <http://real.mtak.hu/47074/>.
- . „Constantinus és Victoria: Zrínyi Miklós első házasságának története”. In *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai*, szerkesztette TURKALJ Jasna és KARBIĆ Damir, 618–

629. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Horvát Történettudományi Intézet, 2015.
- . „»Poklokban vagyok hát, nem kell oda mennem...«” előadás „Jelentem versben mesémet”: Fikció és rejtett értelem a régi magyar irodalomban, Szekszárd, 2014. 0 21. <http://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/8522>.
- . „Rimay mûzsája”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 3 (2011): 271–339.
- BENKŐ Loránd. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3. Budapest: Akadémiai, 1976.
- BÍRÓ Szabolcs. *Szövegfeldolgozás XML alapokon*. HTML. Neumann Kht., 2005. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szovegfeldolgozas-xml/index.html>.
- BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, szerk. *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*. Régi magyar költők tára: XVII. század 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
- BOGÁTI FAZAKAS Miklós. *históriás énekei és bibliai parafrázisai*. Szerkesztette ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és ZSUPÁN Edina. Budapest: Balassi Kiadó, 2018.
- BOGÁTI FAZEKAS Miklós. *Psalterium: Magyar zsoltár : kit az üdőkbeli históriák értelme szerint különb-különb magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetinek javára fordított*. Szerkesztette SZABÓ Géza és GILICZE Gábor. Budapest: Magyar Helikon, 1979.
- BOGNÁR Péter. *A magyar vers formatörténete a 16. század végéig (PhD értekezés)*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2012. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/39819>.
- . „Zrínyi tizenketteseinek metrikai mintája: az endecasillabo”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 1 (2018): 31–45.
- BOLZONI, Lina, Alessandro BENASSI és Serena PEZZINI, szerk. *L’Orlando Furioso e la sua traduzione in immagini*, [s. a.]. <http://www.orlandofurioso.org/>.
- BORNEMISZA Péter. *Enekec három rendbe, [...] kuloemb kueloemb felec (RMNy 513)*. Detrekő, 1582.
- BROOMHALL, Susan, szerk. *Early Modern Emotions: An Introduction*. London–New York: Routledge, 2017.
- BUCHANAN, George és Kirsti BOHATA. „Digital Libraries of Scholarly Editions”. előadás DH2010: Digital Libraries of Scholarly Editions, King’s College London, 2010. április 29. <http://dh2010.cch.kcl.ac.uk/academic-programme/abstracts/papers/html/ab-814.html>.
- BURNARD, Lou. „Introduction”. In *What Is the Text Encoding Initiative? How to Add Intelligent Markup to Digital Resources*. Encyclopédie Numérique. Marseille: OpenEdition Press, 2014. <http://books.openedition.org/oep/679>.
- . „On the hermeneutic implications of text encoding”. Lou Burnard: his home page (Oxford University), 1998. <http://users.ox.ac.uk/~lou/wip/herman.htm>.
- . „Report of Workshop on Text Encoding Guidelines”. *Literary and Linguistic Computing* 3, 2 (1988): 131–133. <https://doi.org/10.1093/lhc/3.2.131>.
- BUSA, Roberto. „L’Index Thomisticus e l’informatica filosofica,”. *Revue Internationale de Philosophie* 27 (1973): 31–36.
- BUZÁSI Enikő. „Koháry István fogadalmi képe”. *Művészettörténeti Értesítő* 26, 1 (1977): 292–296.
- CERQUIGLINI, Bernard. *Éloge de la variante: Histoire critique de la philologie*. Paris: Ed. du Seuil, 1989.
- „Codicological description of Inc. Queriniano G V 15 | The Oregon Petrarch Open Book”. Elérés 2019. május 2. <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/incunabula/11259>.
- „Critical Editions | The Oregon Petrarch Open Book”. Elérés 2019. április 29. <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/recent-italian-editions>.

- CZINTOS Emese. *Példától az olvasmányig: A (szép)história a 16. század magyar irodalmában*. Irodalomtörténeti füzetek 179. Budapest: reciti, 2017. <http://reciti.hu/2018/4511>.
- CZUCZOR Gergely és FOGARASI János. *A magyar nyelv szótára*, V. Pest: Athenaeum, 1870.
- CSANDA Sándor. „Balassi vers-, strófa-, képszerkezetei és ciklusai”. *Irodalmi Szemle*, 4 (1973): 323–334.
- . „Koháry István börtönverseinek keletkezése”. *Irodalmi Szemle* 29, 4 (1986): 361–371.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán. *A református gyülekezeti éneklés: útmutató és adattár a próbaénekeskönyvhöz*. Budapest: Zuglói Nyomda, 1950.
- CSÖRSZ Rumen István. „Egy latin–magyar rabének a 18. század elejéről”. In *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerkesztette FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita és TÓTH Zsombor, 87–110. Budapest: Reciti, 2017.
- . „Eluntalak nézni, Európából szömlélni”: Wathay Ferenc: Ázsiának földé...” In „...hogyan legyen a víznek lefolyása...”: *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*, szerkesztette Attila BENŐ, Emese FAZAKAS és Edit KÁDÁR, 1–9. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), 2013.
- , szerk. *Írói és tudóslevezés: Adatbázis, v1.0*. Budapest: MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, 2018. <https://levelezes-lendulet.itk.btk.mta.hu/>.
- DALEN-OSKAM, Karina VAN. „In Praise of the Variant Analysis Tool:: A Computational Approach to Medieval Literature”. In *Texts, Transmissions, Receptions*, 35–54. Modern Approaches to Narratives. Brill, 2015. <https://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w76wgh.7>.
- Dante Online*. Firenze: Società Dantesca Italiana, [s. a.]. <http://www.danteonline.it/>.
- DEBRECZENI Attila. „Kritikai kiadás papíron és képernyőn”. In *Textológia, filológia, értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, 26–42. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- DEEGAN, Marilyn. „Electronic Textual Editing: Collection and Preservation of an Electronic Edition”. In *Electronic Textual Editing, Preview*. tei-c.org, 2007. http://www.tei-c.org/About/Archive_new/ETE/Preview/mcgovern.xml.
- DEROSE, Steven J., David G. DURAND, Elli MYLONAS és Allen H. RENEAR. „What is Text, Really?” *Journal of Computing in Higher Education* 1, 3 (1990): 3–26.
- DÉZSI Lajos, szerk. *XVI. századbeli magyar költők művei*, 7, 1566–1577. Régi magyar költők tára, VIII. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930.
- DI FRANCESCO, Amedeo. „A históriás ének mint formulaköltészet”. In *Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban: tanulmányok*, 93:446–457. *Historia litteraria* 19. Budapest: Universitas, 1989.
- DROSZTMÉR, Ágnes. „Self-Fashioning in the Song Book of Ferenc Wathay: Ideas and Ideals of Private Life and Authorship”. *Annual of Medieval Studies at the CEU*, 14 (2008): 23–45.
- DRÓTOS László. „Az internet archiválása mint könyvtári feladat”. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 64, 7–8 (2017): 361–371.
- ECKHARDT Sándor. *Balassi-tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- Enekes könyv, melyből szoktanac az Vrnac diczeretet mondani az anya szent egy házban es keresztyeneknek minden gyüléközetiben, mostan vyobban egben szedegettetött es meg öregbítettött, Sz. Gergel általa meg emendáltattatott (RMNY 264)*. Debrecen, 1569. <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/4250>.
- ENYEDI György. *prédikációi, 1 (67–99. beszéd)*. Szerkesztette LOVAS Borbála. MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016.
- . *prédikációi, 2 (100–133. beszéd)*. Szerkesztette LOVAS Borbála. MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2017.
- . *prédikációi, 3 (167–211. beszéd)*. Szerkesztette LOVAS Borbála. Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018.

- ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron. „Bogáti-parafrazisok és reinkarnáció : keletkezéstörténet, felekezetiiség, hagyományozódás”. In *Szöveg, hordozó, közösség : olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban : Fiatalok Konferenciája 2015*, 97–111. Budapest: Reciti, 2016.
- „Filológia és digitális barbárság”. ELTE BTK Bölcsészettudományi Informatika Önálló Program (BIÖP), 2004. március 4. <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/>.
- FRANZINI, Greta. „Catalogue of Digital Editions”. GitHub, 2012. https://github.com/gfranzini/digEds_cat.
- FRANZINI, Greta, Peter ANDORFER és Ksenia ZAYTSEVA. „Catalogue of Digital Editions”. Elérés 2018. június 25. <https://dig-ed-cat.acdh.oeaw.ac.at/>.
- FRANZINI, Greta, Melissa TERRAS és Simon MAHONY. „9. A Catalogue of Digital Editions”. In *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerkesztette Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, HTML., 161–182. Open Book Publishers, 2016. <http://www.openbookpublishers.com/product/483>.
- GENETTE Gérard. „Transztextualitás”. *Helikon* 42, 1–2 (1996): 82–90.
- GENETTE, Gérard és Marie MACLEAN. „Introduction to the Paratext”. *New Literary History* 22, 2 (1991): 261–272. <https://doi.org/10.2307/469037>.
- GERÉZDI Rabán. „Balassi Bálint”. *Kritika*, 5–6 (1967): 13–26.
- GULYÁS Borbála. „»Vathay Ferencz munkajához tartozó rajzolatok«: Egy meg nem valósult Vathay-kiadás képanyagának tanulságai”. In *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerkesztette ÖTVÖS Péter és mások, 345–352. Szeged: SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005.
- . „Vathay Ferenc »Emblémáskönyve«? Megjegyzések az Énekeskönyv emblemikus ábrázolásaihoz”. In *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra. Fiatal kutatók Balassi-konferenciája*, szerkesztette KISS Farkas Gábor, 60–69. Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2004.
- GYÖNGYÖSI István. *Márssal társolkodó Murányi Vénus*. Szerkesztette JANKOVICS József és NYERGES Judit. Budapest: Balassi Kiadó, 1998.
- . *Porábúl megéledett főnix avagy Kemény János emlékezete*. Szerkesztette JANKOVICS József és NYERGES Judit. Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
- . *Rózsakoszorú*. Szerkesztette JANKOVICS József. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- GYÖRI Orsolya. „A Gyöngyösit imitáló Koháry István”. *Irodalomismeret* 7, 1–2 (1996): 70–75.
- H. HUBERT Gabriella. *A régi magyar gyűlekezeti ének*. Budapest: Universitas, 2004.
- , szerk. *Lelki énekekről régi magyarok*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Budapest: Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/eloszo/>.
- HAADER Lea, szerk. *Keszthelyi kódex, 1522: a nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 30. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 2006.
- HAJZER-MÓDLI Éva. „Szerepek és imázsépítés: Koháry István, egy XVII. századi főúr társadalmi reprezentációs szerepe és politikai gondolkodásmódja. Doktori disszertáció”. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2019.
- HARGITTAY Emil. „A Balassi-kutatás új eredményeinek alkalmazása a verselemzésekben”. *Irodalmi Szemle*, 7–8 (1994): 89–98.
- . „Esterházy Pál költészete : ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció”. In *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás : egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, 389–406. Budapest: Reciti, 2015.
- HEGEDÜS Béla. „Logosz és mítosz: A nyelvi megismerés lehetséges forrásai és az irodalmak kezdetei”. In *Kősziklára építve: Írások Dávidházi Péter tiszteletére / Built upon His Rock: Writings in Honour of Péter Dávidházi*, szerkesztette PANKA Dániel, PIKLI Natália és

- RUTTKAY Veronika, 154–161. Budapest: ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, é. n. Elérés 2018. január 29.
- HORVÁTH Iván. „A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 5–6 (1970): 672–679.
- . „A legnehezebb kérdés”. *2000* 2, január (1990): 49.
- . „A legnehezebb kérdés”. In *Magyarok Babelben*. Budapest: Gépeskönyv, 2000. <http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/3300.htm>.
- . *A vers: három megközelítés*. 2000 Könyvek. Budapest: Gondolat, 1991.
- . „A versérvék modellezése: Generatív verstani kérdések, II”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77, 4 (1973): 380–397.
- . „Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80, 5–6 (1976): 613–631.
- , szerk. *Balassi Bálint összes versei: a versek helyreállított eredeti sorrendjében*. Novi Sad: Újvidéki Egyetem, 1976.
- . „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”. In *Villanyспенót. A magyar irodalom történeti hálózati kiadása*, szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és HORVÁTH Iván. Budapest, 2007.
- . „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”. *Credo* 24, 3–4 (2018): 18–39.
- . *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest: Akadémiai, 1982.
- . „Egy műfaj halála”. Budapest: ELTE BTK BIÖP, 2004. <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/hi.htm>.
- . „F-BOOK, F-CONTENT (Az »Ingyenkönyv«-javaslat általánosítása)”. Gépeskönyv, 2001. <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/thi/mehjav.html>.
- . „Magyar művelődéspolitikai az informatika térhódításának korában”, 2001. <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/thi/meh.html>.
- . „Számítógép és irodalomtudomány”. *Alföld*, 3 (2010): 9–28.
- . „Számítógép és irodalomtudomány”. In *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, 183–189. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4. Szeged: JATE, 1978.
- . „Szöveg”. *2000* 6, november (1994): 42–48.
- . „Történeti poétika és magyar irodalomismeret”. *Literatura*, 2 (1980): 219–227.
- HORVÁTH Iván és BOGNÁR Péter. „Szabács viadala”. In *„Látjátok feleim...”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerkesztette MADAS Edit, 151–157. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009.
- HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, GÁL György és RUTTKAY Tamás, szerk. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I–II*. Paris: Le Nouvel Objet, 1992.
- HORVÁTH Iván és TÓTH Tünde, szerk. „[Adj már csendességet...]”. In *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás*, 2002. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/ir2007.htm>.
- HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde és VADAI István, szerk. *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v1.0 és v2.0*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Gépeskönyv, 1998. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>.
- HORVÁTH Kornélia. „Gondolatok a versciklus és verskötet elméleti, történeti és műfajpoétikai jelentőségéről”. *Irodalomismeret*, 4 (2015): 5–15.
- . „Kötetkompozíció és versszerkezet: filológiai és strukturális fordulat Dante Az Új Élet című művének kutatásában”. *Irodalomismeret*, 2 (2015): 76–84.
- „HTML frame tag”. w3schools. Elérés 2018. június 19. https://www.w3schools.com/tags/tag_frame.asp.

- IANTORNO, Andrea, szerk. *El Cancionero digital de Gómez Manrique (páginas 11-44)*. Real Biblioteca del Palacio Real de Madrid, [s. a.].
http://www.realbiblioteca.es/gomez_manrique/cancionero.html.
- „Incunabula | The Oregon Petrarch Open Book”. Elérés 2019. április 29.
<https://petrarch.uoregon.edu/rvf/incunabula>.
- JANKOVICS József. „Ami az Önéletírásból kimaradt...” In *Ex Occidente...: A XVI. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, 164–181. Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
- JELENITS István. „Koháry István: Ez világot senki által nem élte...”. In *Régi magyar vers*, szerkesztette KOMLOVSZKI Tibor, 351–364. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
- JOHNSTON, Dafydd, A. Cynfael LAKE, Huw Meirion EDWARDS és Dylan Foster EVANS, szerk. *A critical edition of the poetry of Dafydd ap Gwilym*. University of Swansea, 2002.
<http://www.dafyddapgwilym.net/>.
- KÁLDOS János. „Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának a tanulságai”. *Erdélyi Múzeum*, 1 (2013): 88–120.
- KANYARÓ Ferenc. „Zrínyi legújabb epigonja”. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 17 (1893): 15–36.
- KARANT-NUNN, Susan C. *The Reformation of Feeling: Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany*. New York–Oxford: Oxford University Press, 2010.
- KÁROLI Gáspár. *Szent Biblia: Azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Budapest: Arcanum–MEK, 1995. <http://mek.oszk.hu/00100/00161>.
- KASZA Péter. „»Mert látom, hogy [...] néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...« : megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 111, 2 (2007): 323–342.
- KECSKEMÉTI Gábor. „A textológiai munka egyes problémáiról: az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor”. *Irodalomtörténet* 35, 3 (2004): 317–327.
- . *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Historia litteraria, 5. Budapest: Universitas, 1998.
- KECSKÉS András. *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.
- Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek [...] (RMNY 160)*. Óvár–Kassa–Debrecen, 1560.
- Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek [...] (RMNY 222)*. Várad, 1566.
- Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek [...] (RMNY 353)*, 1574.
<http://mek.oszk.hu/08800/08838/html/>.
- KESERŰI DAJKA János. *Az keresztyeni üdvözítő hitnek egy nyomban jaro igazsagahoz inteztetett [...] öreg gradval*. Gyulafehérvár, 1636.
- KIRÁLY Péter. „Kritikai kiadás és XML”. In *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, szerkesztette HORVÁTH Zita, 119–149. Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica, tom. IX, fasc. 4. Miskolc: Miskolci Egyetem, 2004.
- KISS Farkas Gábor. *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*. Budapest: L’Harmattan, 2012.
- . „Imitáció és petrarkizmus Balassi költészetében”. In *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*, 84–109. Budapest: L’Harmattan, 2012.
- KISS Katalin. „Variánskiadások előkészítése TEI/XML-alapokon (Szabó Lőrinc: Föld, Erdő, Isten)”. In „Szabad ötletek...” *Szóke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól*, szerkesztette KABDEBÓ Lóránt, RUTTKAY Helga és SZABÓNÉ HUSZÁRIK Márta, 270–280. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola–Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2005.
- KLANICZAY Tibor. „A reneszánsz válsága és a manierizmus”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 4 (1970): 419–450.

- . „Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához”. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztály Közleményei* 17 (1957): 265–338.
- . *Reneszánsz és barokk*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961.
- . „Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 62, 2–3 (1958): 152–169.
- . *Zrínyi Miklós*. Budapest: Akadémiai, 1964.
- KNAPP Éva. „Volucris rota, vertitur anni»: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 1 (2014): 3–30.
- KOKAS Károly és DRÓTOS László. „Webarchiválás és a történeti kutatások”. *Digitális Bölcsészet* 1 (2018. szeptember 19.): 35–54. <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.129>.
- KOMÁROMY András. „Adalékok Beniczky Péter életéhez”. *Történelmi Tár*, 1888, 448.
- KOVÁCS Sándor Iván. *A lírikus Zrínyi*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
- . „»Kárpát szent bércére...« Tátra-nyomok a magyar költészetben és egy Kölcsey-elbeszélésben”. *Irodalmi Szemle*, 2 (1996): 39–55.
- . „Németh G. Béla »Válogatott bibliográfiája« elé”. *Irodalomtörténet* 26., 1. (1995): 166–168.
- . „Utószó”. In *Adriai tengernek Syrenaia (hasonmás kiadás)*. Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980.
- . *Zrínyi-tanulmányok*. Budapest, 1979.
- KŐSZEGHY Péter. *Balassi Bálint (1554–1594)*. Pozsony: Kalligram, 2009.
- . *Balassi Bálint: Magyar Amphiön*. Budapest: Balassi, 2014.
- LABÁDI Gergely. „A filológiai tudás formái”. In *Textológia, filológia, értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, 173–190. Bibliotheca Studiorum Litterarium 55. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- . „Könyvek távolról: A magyar regény 1807-ben”. *Irodalomtörténet*, 3 (2014): 311–332.
- LACZHÁZI Gyula. *Hősi szenvedélyek: a heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*. Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009.
- . *Zrínyi Miklós költészete: A „Syrena”-kötet és a „Szigeti veszedelem”*. UniText 1. Budapest: Napkút, 2018.
- LATZKOVITS Miklós, szerk. *Inscriptiones Alborum Amicorum*. SZTE Klebelsberg Könyvtár, 2003. <http://doi.org/10.14232/iaa>.
- LEJEUNE Philippe. „Az önéletírói paktum”. In *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerkesztette Z. VARGA Zoltán, 17–46. Szöveg és emlékezet. Budapest: L’Harmattan, 2003.
- . „Az önéletírói paktum 25 év múltán”. In *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerkesztette Z. VARGA Zoltán, 245–259. Szöveg és emlékezet. Budapest: L’Harmattan, 2003.
- . „Még egyszer az önéletírói paktumról”. In *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerkesztette Z. VARGA Zoltán, 225–244. Szöveg és emlékezet. Budapest: L’Harmattan, 2003.
- . „Önéletírás és irodalomtörténet”. In *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerkesztette Z. VARGA Zoltán, 76–102. Szöveg és emlékezet. Budapest: L’Harmattan, 2003.
- LISTIUS László. *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete (RMNy 2461)*. Bécs: Cozmerovius Máté, 1653.
- LOLLINI, Massimo, szerk. *Oregon Petrarch Open Book Project*. University of Oregon, 2003. <http://petrarch.uoregon.edu/>.

- LOVAS Borbála. „Enyedi György szerkesztett prédikációskötete új megvilágításban: a prédikációgyűjtemény triacasainak újrendezése”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120., 1. (2016): 47–54.
- . „Hozzátenni vagy elvenni? Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei”. In *Közkinccs: tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, 53–71. Pázmány irodalmi műhely ; 8. Budapest: MTA-PPKE Barokk Irod. és Lelkiségi Kutatócsoport, 2014.
- LUSSEN, Pierre és HORVÁTH Iván. „Egy általános ritmuselmélet összefoglalása”. Fordította SZÖNYI Etelka. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 21 (1985): 157–166.
- MACZÁK Ibolya. „Koháry István és a régi magyarországi prédikációk”. In *Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*, 55–66. Magyarország piarista múltjából ; 8. Budapest: Piarista Rend M. Tartománya, 2015.
- MACZELKA Csaba. „Ön- vagy történetírás. Javaslat Gálfi János művének újraértelmezésére”. In *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerkesztette BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, 481–495. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2007.
- . „»Prison Literature« as a Critical Approach to Early Modern Hungarian Autobiographies: a Case Study of János Gálffy”, 2016.
- MARÓTHY Szilvia. „A tudományos elektronikus szövegkiadások feldolgozása”. In *Valóságos könyvtár – könyvtári valóság, III*, szerkesztette KISZL Péter és CSÍK Tibor, 351–356, 2018.
- . „A vers képe: Metrikai tagolójelek a 16. századig. MA diplomamunka”. ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2014.
http://www.academia.edu/19719695/A_verse_képe_MA_thesis_.
- . „A vonzó véletlen”. In *HI70/tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter és MARÓTHY Szilvia. Q. E. D. Kiadó, 2018. <http://hi70.hu/2018/03/23/marothy/>.
- . „Czintos Emese: Példától az olvasmányig. A (szép)história a 16. század magyar irodalmában (Recenzió)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 6 (2018): 809–811.
- . „Elektronikus forráskritika”. *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 26, 6 (2017): 15–20.
- . „Elektronikus szövegkiadások a könyvtárban”. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 64, 6 (2017): 298–309.
- . *Gróf Balassa Bálint költészete a lussoni ritmuselmélet felől, OTDK dolgozat*. Budapest, 2013.
- . „Koháry István »paraszt versei«”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 4 (2017): 464–472.
- . „Nem csak Szabács kell: Korai verses nyelvemlékeink tagolási rendszerei”. In *Gerézdí Rabán emlékkonferencia*, szerkesztette BALÁZS Debóra és mások. Információtörténeti Műhely. Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2015.
- . „Pannóniai ének Critical Edition (PECE)”. In *Gerézdí Rabán Emlékkonferencia*, 30–41. Információtörténeti Műhely, 2015.
- . „Verskötetek hordozóik tükrében: Wathaytól Koháryig”. In *Szöveg, hordozó, közösség : olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, 113–131. Fiatalok Konferenciája 2015. Budapest: Reciti, 2016.
- MERCS István. „Egy »labanc« főúr: Koháry István országbíró portréja a történeti irodalomban”, 667–674, 2011.
- . „Egy »labanc« főúr: Koháry István portréja a történeti irodalomban”. In *Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*, 9–18. Magyarország piarista múltjából 8. Budapest: Piarista Rend M. Tartománya, 2015.
- . „Nemzetoposzok - labanc kézben: Esterházy Pál és Koháry István magyarságértelmezése”. In *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: egy 17. századi*

- arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén, 435–456. Budapest: Reciti, 2015.
- . „Találkozhatott-e Koháry István és Zrínyi Miklós?” *Irodalomtörténeti Közlemények* 112, 2 (2008): 208–211.
- MÉSZÁROS Ágnes. „Genetikus elv – digitális kiadás (Elméleti megfontolások egy készülő Kazinczy-kiadás kapcsán”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 414–430.
- „Modigliani | The Oregon Petrarch Open Book”. Elérés 2019. április 29.
<https://petrarch.uoregon.edu/rvf/diplomatic-editions>.
- MOHÁCSI Ágnes. „Számszimbolika a »Szigeti veszedelem«-ben”. *Zrínyi-dolgozatok*, 4 (1987): 1–12.
- . „Zrínyi verseléséről”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 95, 3 (1991): 297–311.
- MOLNÁR Sándor. „Folyóirat-digitalizálási projektek a Széphalomtól a DélmagyArchívig”. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 61, 11–12 (2014): 448–452.
- MUÑIZ MUÑIZ, María de las Nieves, szerk. *Hypertexto del Orlando Furioso*. Fordította Jerónimo DE URREA. Universitat de Barcelona, 2005. <http://stel.ub.edu/orlando/>.
- NAGY Lajos, szerk. *Wathay Ferenc énekes könyve*. Köt. I–II. Budapest: Magyar Helikon, 1976.
- NAGY Levente. „Az emlékirat-irodalom: 1704: Bethlen Miklós Önéletírása”. In *A magyar irodalom története, hálózati kiadás*, szerkesztette SZEGEDI-MASZÁK Mihály és HORVÁTH Iván, 2009.
<https://irodalom.oszk.hu/villanyspenot/#!/fejezetek/wv0Y5BUoR2CmST6tdZvUuQ>.
- . „Címlapmetszet és ambivalencia a horvát és a magyar Syrena-kötetben”. *Irodalomismeret*, 2 (2018): 4–21.
- NÉGYESY László, szerk. *Gróf Zrínyi Miklós művei, I: Költői művek*. Budapest: Franklin, 1914.
- NÉMETH G. Béla. „Az önmegszólító verstípusról: Különös tekintettel József Attilára”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70, 5/6 (1966): 546–571.
- NÉNYEI Pál. *Ne bánts d a Zrinyit! Kortárs esszé*. Budapest: Kortárs, 2015.
- „Névjegy”. Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás. Elérés 2016. december 19. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/inevjegy.htm>.
- ORLOVSZKY Géza, szerk. *Adriai tengernek syrénája, gróf Zrínyi Miklós*. ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék–Gépeskönyv, 1998.
<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/zrinyi/>.
- . „Fekete torony”. *Irodalomtörténet* 37, 4 (2006): 654–658.
- . „Még egy posztmodern Esterházy?” In *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás : egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, 375–387. Budapest: Reciti, 2015.
- . „Zrínyi Miklós »Syrena«-kötetének hatása Fráter István kéziratos versgyűjteményében”. In *Prodromus: tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerkesztette KOVÁCS Sándor Iván, 21–23. Budapest: ELTE-MTA, 1985.
- PAP Balázs. *Históriák és énekek*. Pécs: Pro Pannonia, 2014.
- PARÁDI Andrea. „13. fejezet: Internetes kritikai kiadás”. In *A magyar irodalom filológiája*. Digitális Tankönyvtár–Gépeskönyv, 2005.
<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-irodalom/ch13.html>.
- PARKES, Malcolm B. *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West*. Berkeley: University of California Press, 1993.
- PÉCSI Lukács. *Az keresztyen szvzeknec tisteseges koszoroia... (RMNy 670)*. Nagyszombat, 1591.
- PESTI Brigitta. *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Budapest–Eger. Kossuth–Esterházy Károly Főiskola, 2013.
- PÉTERNÉ FEHÉR Mária. „Bevezetés”. In „Sok jókkal áldgyon Isten benneteket”: gróf Koháry István levelei Kecskemét város főbíróihoz és tanácsához, 1673–1730, szerkesztette

- PÉTERNÉ FEHÉR Mária. Kecskeméti örökség könyvek 4. Kecskemét: Kecskemét Írott Örökségért Alapítvány, 2014.
- „Philology: restitutio and traditio | The Oregon Petrarch Open Book”. Elérés 2019. április 29. <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/11195>.
- PICONE, Michelangelo, szerk. *Decameron Ipertestuale*. University of Zürich, 1998. <http://www.rose.uzh.ch/static/decameron/>.
- PIRNÁT Antal. *Balassi Bálint poétikája*. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.
- PONORI THEWREWK József. *Ephemerides Posonienses*, 95 (1835. december).
- PRICE, Kenneth M. „Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What’s in a Name?” *Digital Humanities Quarterly* 3, 3 (2009). <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>.
- RENEAR, Allen, Elli MYLONAS és David DURAND. „Refining Our Notion of What Text Really Is.”, 1993. <http://cds.library.brown.edu/resources/stg/monographs/ohco.html#sec13>.
- RÉTHEI PRIKKEL Marián. „A régi magyar tréfaszók, I–III”. *Magyar Nyelv*, 1907, 290–301, 338–344, 386–395.
- . „Fakutya”. *Magyar Nyelv*, 1915, 22–25.
- . „Fapap, fajankó, fapénz és társaik”. *Magyar Nyelvőr*, 1915, 101–106.
- RIMAY János. *Írásai*. Szerkesztette ÁCS Pál. Budapest: Balassi, 1992.
- RIVA, Massimo és Michael PAPIO, szerk. *Decameron Web*. Brown University, 1995. http://www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/dweb/index.php.
- ROBINSON, Peter. „Toward a Theory of Digital Editions”. *Variants* 10 (2013): 105–132.
- . „Why digital humanists should get out of textual scholarship. And if they don’t, why we textual scholars should throw them out.” Elérés 2016. december 13. <http://scholarlydigitaleditions.blogspot.com/2013/07/why-digital-humanists-should-get-out-of.html>.
- ROSELLI DEL TURCO, Roberto. „The Battle We Forgot to Fight: Should We Make a Case for Digital Editions?” In *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerkesztette Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, PDF. Digital Humanities Series 4. Open Book Publishers, 2016. <http://www.openbookpublishers.com/product/483/digital-scholarly-editing-theories-and-practices>.
- ROUBAUD, Jacques. *La vieillesse d’Alexandre: Essai sur quelques états récent du vers français*. Paris: Ramsay, 1988.
- S. SÁRDI Margit és KOMLOVSZKI Tibor, szerk. *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*. Régi magyar költők tára: XVII. század 16. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
- SAHLE, Patrick. „About a catalog of: Digital Scholarly Editions, v 3.0, snapshot 2008ff”. Text, 2008. január 4. <http://www.digitale-edition.de/vlet-about.html>.
- . „What is a Scholarly Digital Edition?” In *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerkesztette Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, PDF., 19–40. Digital Humanities Series 4. Open Book Publishers, 2016. <http://www.openbookpublishers.com/product/483/digital-scholarly-editing-theories-and-practices>.
- SHAW, Prue, szerk. *Dante Alighieri: Commedia. A Digital Edition*. Birmingham–Firenze: Scholarly Digital Editions–SISMEL, 2010. <http://sd-editions.com/AnaAdditional/commediaonline/home.html>.
- SIMON József. *Explicationes explicationum: filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György életművében*. Budapest: Typotex, 2016.
- SPERBERG-MCQUEEN, C. M. „Textual Criticism and the Text Encoding Initiative”. TEI Consortium, 1994. <http://www.tei-c.org/Vault/XX/mla94.html>.

- . „Textual Criticism and the Text Encoding Initiative”. In *The Literary Text in the Digital Age*, szerkesztette Ann ARBOR és Richard J. FINNERAN, 37–62. Editorial Theory and Literary Criticism. University of Michigan Press, 1996.
- „Stand-off markup”. TEI WIKI. Elérés 2019. szeptember 4. https://wiki.tei-c.org/index.php?title=Stand-off_markup.
- STOLL Béla. *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565-1840*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- SZABÓ T. Attila, szerk. *Erdélyi magyar szótörténeti tár, X*. Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó, 2000.
- SZALAI Mónika. *TEI - Text Encoding Initiative*. HTML, Szakdolgozat, Kézirat., 2001. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/ekonyvt/tei/tei.htm>.
- „Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 84., 5-6. (1980): 630–638.
- SZENCI MOLNÁR Albert. *Psalterium Ungaricum, Szent David kiralynac es prophetanac száz ötven soltari...* (RMNy 962). Herborn, 1607.
- Szentsei daloskönyv*. Köt. OSZK Oct. Hung. 70., 1704. <http://mek.oszk.hu/13800/13813>.
- SZIGETI Csaba. „Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 89, 6 (1985): 675–687.
- . „Az magyar verseknek Annya (Egy levélről a Batthyány-udvarból 1630 körül)”. *Vasi Szemle*, 4 (2013): 393–411.
- . *Magyar versszak*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- SZILASI László. *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- SZÖRÉNYI László. „A szerkesztett verskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe”. In *A magyar irodalom története, hálózati kiadás*, szerkesztette SZEGEDI-MASZÁK Mihály és HORVÁTH Iván, 2009. <http://irodalom.oszk.hu/villanyspenot/#!/fejezetek/9gRh7HYJRVW5bEhjW1bTjg>.
- . „Valahány török bejt”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80, 5–6 (1976): 706–713.
- TARNAI Andor. *„A magyar nyelvet írni kezdek”: irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- TEI CONSORTIUM. „TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange”. Elérés 2019. július 31. <http://www.tei-c.org/Guidelines/P5/>.
- THALY Kálmán. *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, I*. Pest: Ráth Mór, 1872.
- . „Adalékok Koháry István fogságának történetéhez”. *Századok* 4, 9 (1870): 649–653.
- . „Gr. Koháry István naptári jegyzeteiből”. *Magyar Történelmi Tár* 26, 3 (1878): 396–400.
- . „Koháry István rabsága történetéhez (újabb adatok)”. *Századok* 6, 4 (1872): 238–259.
- „The digital edition of Inc. Queriniano G V 15 | The Oregon Petrarch Open Book”. Elérés 2019. április 29. <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/incunabula/14665>.
- „The digital edition of MS. Queriniano D II 21 | The Oregon Petrarch Open Book”. Elérés 2019. április 29. <https://petrarch.uoregon.edu/rvf/manuscripts/11219>.
- THIENEMANN Tivadar. *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, 1931.
- TOLDY Ferenc. „Beniczky Péter kora, s némely fontos kicsiség”. *Új Magyar Múzeum* 3, 1 (1853): 352–356.
- TÓSZEGI Zsuzsanna és BÁNKESZI Katalin, szerk. „Magyar CD-ROM-ok diszkográfiája”. Neumann Kht., 1992. 2006. <http://www.neumann-haz.hu/diszkog/>.
- TÓTFALUSI KIS Miklós. *Szent David királynak, és prophetanak száz ötven soltari...* (RMK 1346). Amstelodamban, 1686.

- TÓTH Csilla. „A Wathay-énekeskönyv”. In *Wathay Ferenc összes műve: hálózati kritikai kiadás*, szerkesztette TÓTH Tünde és TÓTH Csilla. Budapest, Zalaegerszeg: Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/utoszo.htm>.
- TÓTH Tünde. „A megkomponált versgyűjtemény”. In *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*. Budapest: Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tunde3.htm>.
- . „Balassi Bálint verseinek új, hálózati kritikai kiadása”. *Hungarologische Beiträge*, 15. (2004): 79–84.
- . *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*. Budapest: Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tundind.htm>.
- . „»Egy vers neménec megjobbitot modgyai«: Szenci Molnár Albert a versről”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4 (1993).
- . „Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón”. *Helikon*, 3 (2004): 417–440.
- , szerk. *Rimay János verseinek fragmentumai*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/rimay/>.
- , szerk. *Rimay János verseinek fragmentumai*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/rimay/>.
- TÓTH Tünde és HORVÁTH Iván, szerk. *Rimay János ifjúkori versgyűjteménye*. ELTE BTK BIÖP–Bibliopolisz, 2007. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/rimay-janos-ifjukori/>.
- , szerk. *Rimay János ifjúkori versgyűjteménye*. ELTE BTK BIÖP–Bibliopolisz, 2007. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/rimay-janos-ifjukori/>.
- . „Rimay János ifjúkori versgyűjteményének rekonstrukciója”. In *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, 457–470. Budapest: Universitas, 2002.
- TÓTH Tünde és TÓTH Csilla, szerk. *Wathay Ferenc összes műve: hálózati kritikai kiadás*. Budapest–Zalaegerszeg: Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/>.
- TÓTH Zsombor. „Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratos kultúrában, 1710–1858/60: Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 279–298.
- . „Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat)”. In *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerkesztette FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita és TÓTH Zsombor, 11–50. Budapest: reciti, 2017.
- TÖMÖSVÁRI Emese. „Két Esterházy – egy Tanáchlás”. In *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás : egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, 89–106. Budapest: Reciti, 2015.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre. „A Rózsakoszorú forrása”. In *Gyöngyösi-dolgozatok*, 24–32. Budapest, 1932.
- TURI László, TÓTH Tünde és GOLDEN Dániel. „Virtuális örökkévalóság: objektumok a digitális könyvtárban”. *Palimpszeszt*, 10 (1998). <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/>.
- TURSKA, Magdalena, James CUMMINGS és Sebastian RAHTZ. „Challenging the Myth of Presentation in Digital Editions”. *Journal of the Text Encoding Initiative*, Issue 9 (2016. január 1.). <https://doi.org/10.4000/jtei.1453>.
- TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva. „E. S. és a Rózsakoszorú”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 3 (2005): 383–400.
- VADAI István. „+1: Metrikai határjelölések a régi magyar versben”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 95, 4 (1991): 351–369.

- . „A függőleges beszéd: Tinódi akrosztichonjairól”. In *Művelődési törekvések a korai újkorban : tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, 617–638. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez ; 35. Szeged: JATE Régi M. Irod. Tansz., 1997.
- . „A tudósító ének műfaja : 1554: Megjelenik Tinódi Sebestyén Cronicája”. In *A kezdetektől 1800-ig*, 274–285, é. n. Elérés 2017. május 24.
- . „Balassi Bálint elvegyült énekei”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 3 (2014): 393–402.
- VAN HULLE, Dirk és Mark NIXON. „Editorial Principles and Practice”. Samuel Beckett: Digital Manuscript Project. Elérés 2016. december 18.
<http://www.beckettarchive.org/editorial.jsp>.
- VAN ZUNDERT, Joris és Peter BOOT. „The Digital Edition 2.0 and the Digital Library: Services, not Resources”. *Bibliothek and Wissenschaft*, 44 (2011): 141–152.
- VANHOUTTE, Edward. „5. Defining Electronic Editions: A Historical and Functional Perspective”. In *Text and Genre in Reconstruction : Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, szerkesztette Willard MCCARTY, 119–144. Digital Humanities Series 1. Cambridge: Open Book Publishers, 2013.
<http://books.openedition.org/obp/654>.
- VARGA Imre. *A kuruc küzdelmek költészete: II Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- . „A magyar barokk költészet egy változata. Koháry István börtön-költészete”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77., 5. (1973): 501–513.
- . „Megjegyzések Szigeti Csaba »Appendix Balassiana« című dolgozatához”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 1–2 (1986): 95–96.
- , szerk. *Szentsei György daloskönyve (I–II)*. Budapest: Magyar Helikon, 1977.
- VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes és STOLL Béla, szerk. *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*. Régi magyar költők tára, XVII, 12. Budapest: Akadémiai, 1987.
- VARGA Imre, STOLL Béla és NAGY Tiborné, szerk. *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*. Régi magyar költők tára: XVII. század 10. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- VARJAS Béla. „Balassi és a hárompillérű verskompozíció”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74., 4. (1970): 479–491.
- VÉKONY István. „Koháry István gróf élete”. In *A Kegyes Tanítórend Kecskeméti Főgimnáziumának Értesítője az 1914-15. tanévről*. Kecskemét, 1915.
- VELKEY Ferenc és FÜLÖP Tamás, szerk. *Széchenyi István: Világ, 1831*. Budapest: Neumann Kht., 2002. <http://mek.oszk.hu/11800/11842/>.
- VERES András, szerk. *Kosztolányi Dezső: Édes Anna: hálózati kritikai kiadás*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Gépeskönyv, 2001. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kd/edesanna/>.
- „Wget”. GNU Operating System. Elérés 2018. június 25. <https://www.gnu.org/software/wget/>.
- ZEMPLÉNYI Ferenc. „A petrarkista verskötet”. In *Műfajok reneszánsz és barokk között*, 13–21. *Historia litteraria* ; 11. Budapest: Universitas, 2002.
- . „A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 103, 5–6 (1999): 626–634.
- . *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*. *Historia litteraria* 4. Budapest: Universitas, 1998.
- . „Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai (Rimay)”. In *Műfajok reneszánsz és barokk között*, 129–146. *Historia litteraria* 11. Budapest: Universitas, 2002.
- . *Műfajok reneszánsz és barokk között*. *Historia litteraria* 11. Budapest: Universitas, 2002.

- . „Rimay és a kortárs európai költészet”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86, 5–6 (1982): 601–613.
- ZIM, Rivkah. „Writing Behind Bars: Literary Contexts and the Authority of Carceral Experience”. *Huntington Library Quarterly* 72, 2 (2009): 291–311.
- ZRÍNYI Miklós. *Adriai tengernek Syrenaya*. Magyar Elektronikus Könyvtár, 2005.
<http://mek.oszk.hu/02600/02676>.
- . *költői művei, I.* Szerkesztette ORLOVSZKY Géza. Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2015.
- ZSOLDOS-DEMJÉN Anetta. „Digitális szövegrögzítés TEI irányelvek alapján”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 491–504. Miskolc: ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.